

EGERNFØRDE BYS HISTORIE

STUDIEAFDELINGEN VED
DANSK CENTRALBIBLIOTEK
FOR SYDSLESVIG

Egernførde bys historie

Egernførde bys historie

Redigeret af
Harald Jørgensen, O. M. Olesen
og Frants Thygesen

Studieafdelingen ved
Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

Egernførde bys historie.

Redigeret af Harald Jørgensen, O. M. Olesen og Frants Thygesen.

Udgivet af Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Flensborg 1980.

Tryk: Th. Laursens Bogtrykkeri A/S, DK 6270 Tønder.

© Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek

for Sydslesvig, Flensborg.

Ekspedition: Padborg Boghandel, DK 6330 Padborg.

ISBN 87 980393 50

Handwritten notes in pencil, including the number '11.3' at the bottom.

Indholdsfortegnelse

Forord

Egernførdes oprindelse

af dr. phil. Ole Harck, side 9

Stednavne i Egernførde

af professor dr. phil Kristian Hald, side 32

Kirkebygningerne i Egernførde, St. Nicolai og Borby kirke

af stud. mag. Anne J. Christiansen (1975), side 44

Egernførdes billedskærere. Hans Gudewert den Yngre og hans svend
i Danmark

af stud. mag. Anne J. Christiansen (1975), side 71

»Goschhof« eller Godske Ahlefeldts stiftelse

af Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig, side 94

Fajanceproduktionen på godset Kriseby og i Egernførde by

af Jørgen greve Ahlefeldt-Laurvig, side 99

Træk af Egernførdes retshistorie

af højesteretsdommer Frants Thygesen, side 115

Egernførde købstads historie 1241-1914.

En oversigt af dr. phil. Harald Jørgensen, side 137

Træk af Egernførdes udvikling siden 1914

af landsretssagfører Peter Petersen, højesteretsdommer Frants

Thygesen og fhv. socialkontorchef Richard Vosgerau, 213

Borgmestre i Egernførde, side 279

Anvendt litteratur vedrørende Egernførdes historie siden 1241, side 283

Navneregister, side 285

Forord

Mellem de to verdenskrige begyndte arbejdet på at skabe en historisk og topografisk beskrivelse på dansk af Sydslesvig - den sydlige større del af det tidligere danske hertugdømme Sønderjylland, som blev under tysk styre efter grænseflytningen 1920, og hvor fortsat en del af befolkningen bekender sig som danske. Denne beskrivelse var i første række beregnet på danske både nord og syd for grænsen, og Grænseforeningen påtog sig udgivelsen, der sigtede på at skabe en række bøger, hver behandlende en egn eller by i Sydslesvig.

Bøgerne »Sydslesvig I. Hedeegnene mellem Angel og Frisland« og »Sydslesvig II. Angel« udkom henholdsvis 1933 og 1945, begge på Reitzels forlag, København, og redigeret af lektorerne Gunnar Knudsen og Knud Kretzschmer. Næste skridt blev »Flensborg Bys Historie I-II«, der udkom på Hagerups forlag, København, henholdsvis 1953 og 1955 under redaktion af arkivar Holger Hjelholt, landsarkivar Johan Hvidtfeldt og Knud Kretzschmer; udgiverne af dette store værk var Grænseforeningen og Historisk Samfund for Sønderjylland i fællig. Derefter kom den store plan foreløbig ikke videre.

Nogle år efter blev tanken taget op af bibliotekslektor Poul Kürstein ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Med bibliotekets studieafdeling som udgiver og Kürstein som redaktør udkom 1969 på forlaget Skandia i Flensborg bogen »Nørre og Sønder Gøs herred« om det daværende Husum amt. Bogen, som lagde særlig vægt på områdets interessante sprogforhold og folkeminder, blev til på en lidt anden måde end de foregående. De bestod alle af et antal nye artikler fra en række forfattere. Også Gøs-herred-bogen hidrører fra mange forskellige forfattere; men langt de fleste af artiklerne havde tidligere været trykt andre steder, nogle så langt tilbage som 1891. Det gør bogen ganske livlig, men også noget ujævn.

Kürstein stilede mod en bog om byen Egernførde som den næste i rækken. Han samlede selv en del stof og fandt forfattere til forskellige artikler om specielle emner fra byen. Samtidig var han imidlertid igang med andre krævende bogværker, og da sygdom kom til, nåede han ikke videre med Egernførde før sin død i januar 1973.

Efter forskellige vanskeligheder med planens videreførelse påtog vi tre os i 1977 efter opfordring fra studieafdelingens tilsynsråd arbejdet med denne bog, og efter visse besværligheder er det nu lyk-

kedes at få den færdig. Vi er vendt tilbage til systemet fra de første bøger med en række nye artikler, skrevet af forskellige forfattere netop til denne bog. Den lægger hovedvægten på byens historie fra oldtid til nutid, hvortil kommer nogle specialartikler om særlig vigtige emner for Egernførde. Vi har ikke villet belaste de historiske hovedafsnit med et stort tungt noteapparat, men har nøjedes med en udførlig litteraturliste. Særlig værdifuldt er det, at to af byens egne børn, Richard Vosgerau (junior), Pinneberg, født 1909, og Peter Petersen, Randers, født 1922, har været medarbejdere på afsnittet om Egernførde siden 1914.

Nogle vil måske spørge, hvorfor man laver en dansk bog om en så sydlig by i det tyske hjørne af det gamle hertugdømme Slesvig. Svaret er, at også Egernførde er en væsentlig del af denne landsdel, som oprindeligt var en dansk provins, og at byen - trods mange århundreders nære forbindelse med den tyske provins Holsten og fortyskningen af sprog og sindelag - gennem tiderne har haft vigtige forbindelser mod nord og rummer et ganske livskraftigt dansk mindretal.

Bogen er i første række beregnet på danske læsere på begge sider af grænsen, selvfølgelig også i Egernførde. Den fortæller derfor naturligt nok om byens forbindelser med Danmark gennem tiderne. Det er imidlertid tilstræbt at give en objektiv fremstilling af byens forhold, så bogen også kan have interesse for tyske slesvigere både i og uden for Egernførde, navnlig da der hidtil ikke er udgivet nogen større fremstilling af byens historie på tysk - ud over det værdifulde stof, der kan findes i Jessen og Kock: Heimatbuch des Kreises Eckernförde.

Mange enkeltpersoner har ydet værdifuld hjælp ved fremskaffelsen af det stof, der danner grundlag for bogen. Blandt dem bør fremhæves byarkivar Hans Jessen og amtssekretær G. Dreller, Egernførde, som redaktionen derfor bringer en særlig varm tak. For økonomisk støtte til bogens udarbejdelse takker vi »Kong Frederik og dronning Ingrid's fond« og »Oberst H. Parkovs Mindefond«. Også en tak til Helge Krempin for fotografering.

Denne bog tilegnes mindet om

POUL KÜRSTEIN,

københavnerdrengen, der blev slesviger.

Egernførdes oprindelse

af Ole Harck

Egernførde brændte i 1416-17. Herved blev arkivet, der indeholdt stadsretten, dokumenter med oplysninger om vigtige begivenheder i byens ældste periode og derudover alt det andet skriftlige materiale tilintetgjort, som burde stå til rådighed for en historisk vurdering med det formål at få indblik i de forhold, der ligger bag en anonym bebyggelses overgang fra fiskerleje til købstad. Det eneste, der foreligger, er de ganske få henvisninger om byens eksistens i tiden før 1416, som skriftstykker af almen, overregional karakter eller af speciel art især i forbindelse med pantsætninger etc. indeholder. Og disse arkivaliers oplysninger er sædvanligvis yderst sparsomme. De få skriftlige kilders informationer vil selvfølgelig blive brugt i nærværende bidrag om Egernførdes udvikling i tidlig middelalder. Men derudover skal bl.a. arkæologiske, topografiske, bygningshistoriske og heraldiske synspunkter diskuteres og inddrages i konklusionen.¹

Det kunne synes rimeligt at indlede med en redegørelse for de på mange måder hinanden modsigende resultater, som den historiske forskning omkring Egernførdes dunkle fortid indtil i dag har været baseret på. Men forinden skal forholdene omkring byens geografiske og geologiske beliggenhed skitseres og det, arkæologien har kunnet påvise af bebyggelse, beskrives.

Den slesvigske og holstenske Østersøkyst præges af flere forskellige brede, i nordøstlig-sydvestlig retning pegende fjorde eller havbugter (Lybæk, Hohwacht, Kiel, Egernførde, Slien, Flensborg, Åbenrå). De opstod under sidste istid, da gletschertunger gravede sig en vej mod vest, samtidig med at de skubbede store jord- og morænemængder foran sig. Fra iskalotten i det område, der i dag fyldes af Østersøen, stødte en bræ igennem vore dages Egernførde bugt, hvorved ikke alene den nuværende havarm, men også de vestligere beliggende banker og højdedrag fra Vindeby nor og Goossøen til Hytten og Duvensted blev dannet.² Efter isens tilbagetrækning og Østersøens »fødsel« begyndte et større »afslibningsarbejde« i Egernførde bugt. I takt med landsænkningen i den sydlige del af den jyske halvø og en samtidig stigning af vandstanden i verdenshavene formåede bølgernes kraft og de relativt stærke havstrømme ud for stranden at skabe en nærmest ubrudt udligningskyst fra Flensborg fjord i nord til Kiel bugt i syd. Herved spærredes indsejlingen til Slien ved langstrakte,

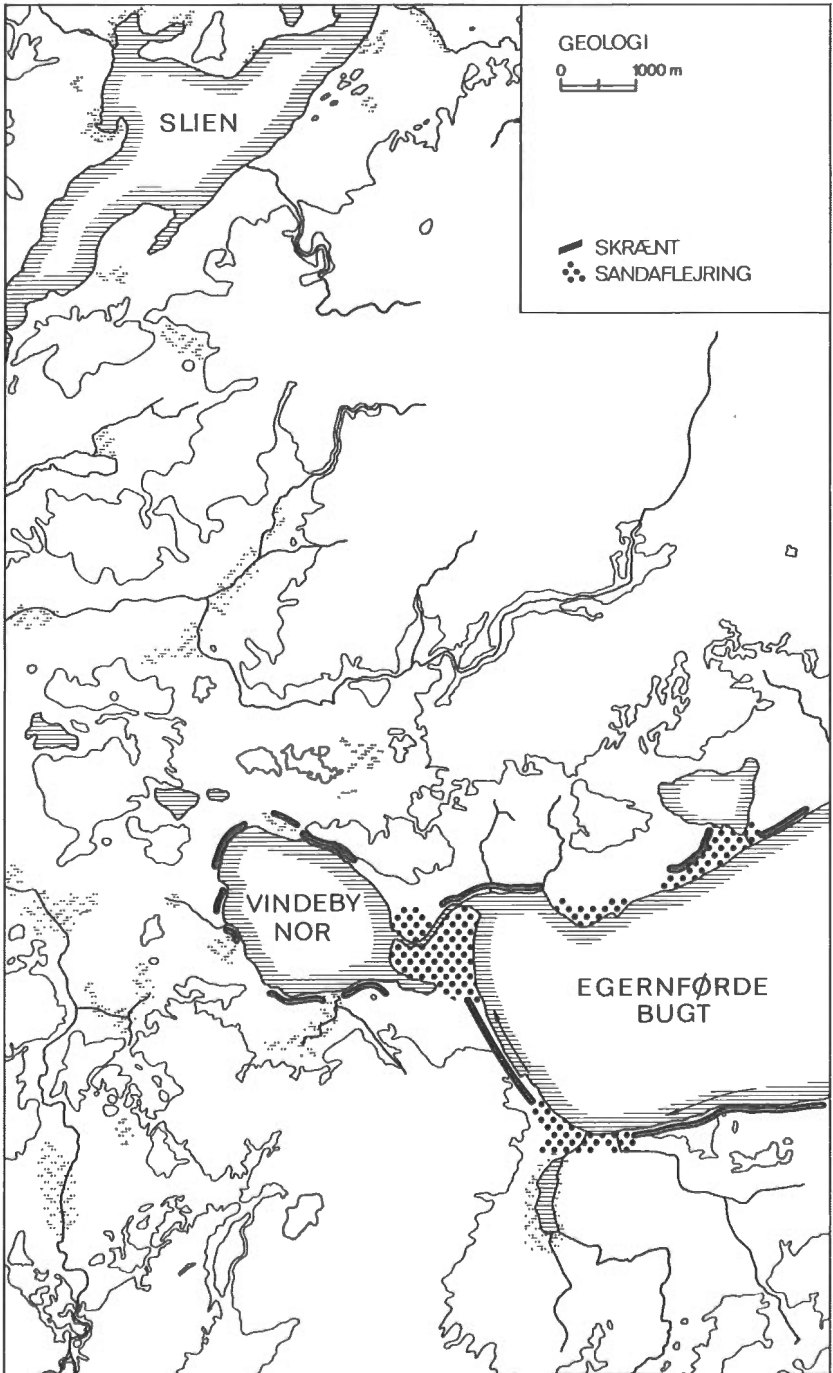

Fig. 1. Landskabsomdannelse efter istiden i Egersfjorde bugt. De grå flader på kortet betegner områder liggende over 20-m koten.

vifteformede sandtunger, mens andre strandvolde lukkede for søområderne mellem Schønhagen og Damp, ved Karlsminde og Hemmelsmark på Svanssiden og Aschau og Goossøen langs Jernveds kyst. Det transporterede sandmateriale stammede fra nedbrydningen af de mange høje skrænter langs Østersøstranden. Kystudligningen medførte også, at den ca. en kilometer brede indsnævring af Egernførde bugts inderste del tilsandede, hvorved Vindeby nor og den halvø, middelalderens Egernførde opførtes på, blev til (fig. 1).

Denne af naturen betingede proces bør omtales nærmere, idet den danner baggrunden for mange af de argumenter, som siden skal anføres med henblik på rekonstruktionen af den ældste bys grundplan. Halvøerne Svansen og Jernved hører ligesom Egernførde bugt til sidste istids efterladenskaber.³ På nordsiden af havarmens inderste del domineres kysten af høje, nærmest klevlignende skrænter mellem Schnaap og Borby (fig. 2). Mindre høje skråninger ses langs Vindeby nors vest- og sydbred, i hvis forlængelse et jævnt faldende terræn fører til den meget høje morænebanke mellem Egernførde og Altenhof, der før i tiden regelmæssigt afgnavedes af bølgernes kraft ved hver østenstorm, men siden både hovedvej, jernbane og en velplejet strand beskytter den, er tilvokset. Ifølge geologernes beregninger stammer noget af det sand, Egernførdehalvøen ligger på, fra dette kystafsnit, mens andet kom fra området ved Schnellmark på Egernførde bugts sydside. Efter opførelsen af torpedoforsøgsstationen før 1. verdenskrig ophørte sandtransporten, hvorefter Egernførdes strand ikke længere vokser i bredde, men tværtimod nedbrydes.⁴

To komponenter har siden sandbanken opstod som en barriere mellem bugt og nor bestemt halvøens form: Kyststrømmen fra syd, der sedimenterede langs øststranden, og den som reglen mod det åbne farvand førende strømning igennem det smalle sund Norderhake fra Vindeby nor. Den pynt, der efterhånden dannedes ved deres sammentræf, vandrede før i tiden mod sydøst, hvorved stranden øst for byen blev gjort bredere. Her opkastedes parallelt liggende strandvolde, som siden kunne bebygges.

Spørgsmålet om, hvornår halvøen blev til, er svært at besvare. Det er helt sikkert, at den først så dagens lys efter isens tilbagetrækning. Flere ting taler for, at undergrunden, før havstigningen fik indvirkninger på området mellem Egernførde og Vindeby nor, lå hen som mose, idet man igennem flere boringer har kunnet påvise tørvelag i stor dybde.⁵ Undersøgelser indenfor byens område viser, at halvøens sandlag, der stedvis afbrydes af muslinge- eller rallag, når dybder

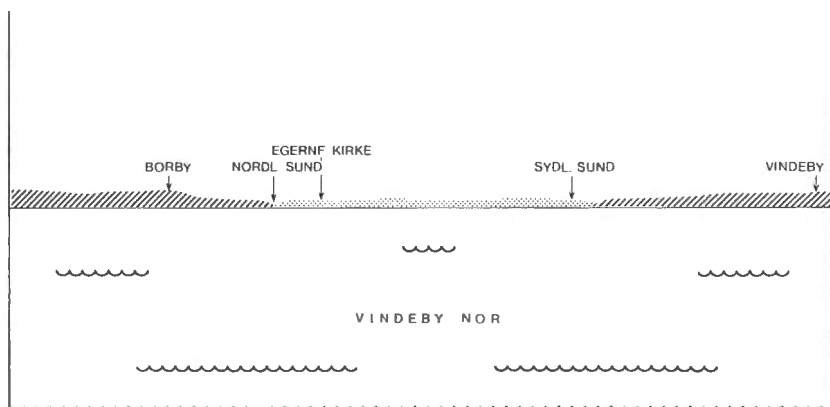
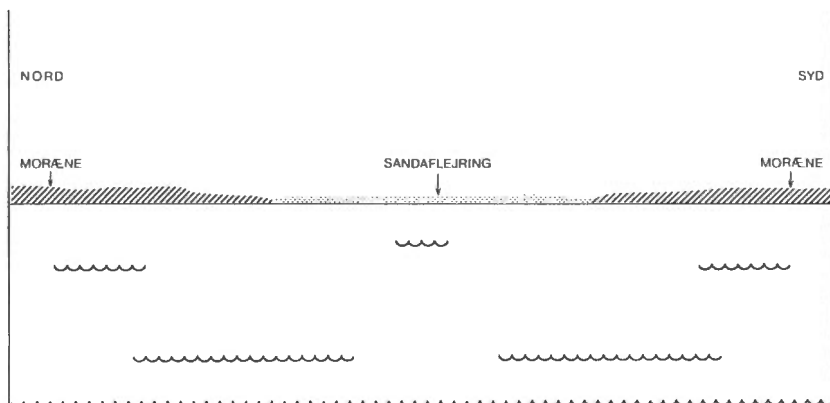

Fig. 2. Egersførde set fra Vindeby nor.

over 15 m under vore dages overflade.⁶ Indenfor geovidenskaberne er de lærde ikke helt enige om udviklingen i tiden op imod og efter Christi fødsel.⁷ Meget tyder dog på, at vandstanden ca. 2000 år før vor tidsregning lå et sted mellem 2 og 3 meter under vore dages niveau og senere er steget, enten jævnt eller også med forskellige udsving. Stor betydning tillægges i denne sammenhæng et fund fra lavningen mellem Vindeby nor og Østersøens vande: På halvøens vestside blev der ved arbejder til omkørselsvejen i 1951 udgravet en udateret køkkenmødding, hvis muslingesammensætning og opbygning svarer overens med anlæg af samme slags, som kendes fra skrænterne rundt omkring Vindeby nor.⁸ De hører romertiden til, altså tiden omkring og efter Christi fødsel. Det væsentlige i denne forbindelse er, at kotehøjden er angivet til at ligge på ca. 0-linien og at der over kulturlaget fandtes et ca. 0,60 m tykt moselag iblandet sand, som både dokumenterer tilvoksningsprocessen mellem Østersøen og noret og derudover vidner om, at der har fundet en tilsanding sted enten ved fygning fra stranden eller i forbindelse med oversvømmelser. Med andre ord viser dette arkæologiske fund, der ganske vist kun er dateret ad omveje, at åbningen mellem Vindeby nor og det åbne vand var ved at lukkes for ca. 2000 år siden. Udgravninger i byens centrum, som skal omtales senere, har som niveau for de ældste lag, der hører 1300-tallet til, givet koter på mellem 0,30 m og 0,60 m over NN.

Til en beskrivelse af Egernførdes historie tjener det intet formål at gennemgå omegnens arkæologiske fund i detaljer. Fra området indenfor byens middelalderkerne kendes ikke til andet end ovennævnte køkkenmødding. H. Jockisch har beskrevet det gamle amts forhistoriske tid og dokumenteret bebyggelsens intensitet og udbredelse i de enkelte afsnit af oldtiden med udmærkede kort.⁹ I tiden omkring Christi fødsel viser kortene en jævn fordeling af grave, bopladser og enkeltfund samt køkkenmøddinger (fig. 3).¹⁰ Den sidstnævnte fundkategori ligger naturligt ud til vandet, mens bondebefolkningen som sådan åbenbart holdt til inde i morænelandskabet uden at have særlig tilknytning til havet. Dette billede bevares i de følgende århundreder, selvom antallet af kendte fundpladser viser en aftagende tendens.

Det bliver først i vikingetid, at situationen ændres totalt (fig. 4). Her er der tale om materiale, der ikke viser en større udbredelse i landskabet, men derimod i de fleste tilfælde ligger koncentreret omkring bebyggelse, der i middelalderen og senere får betydning som

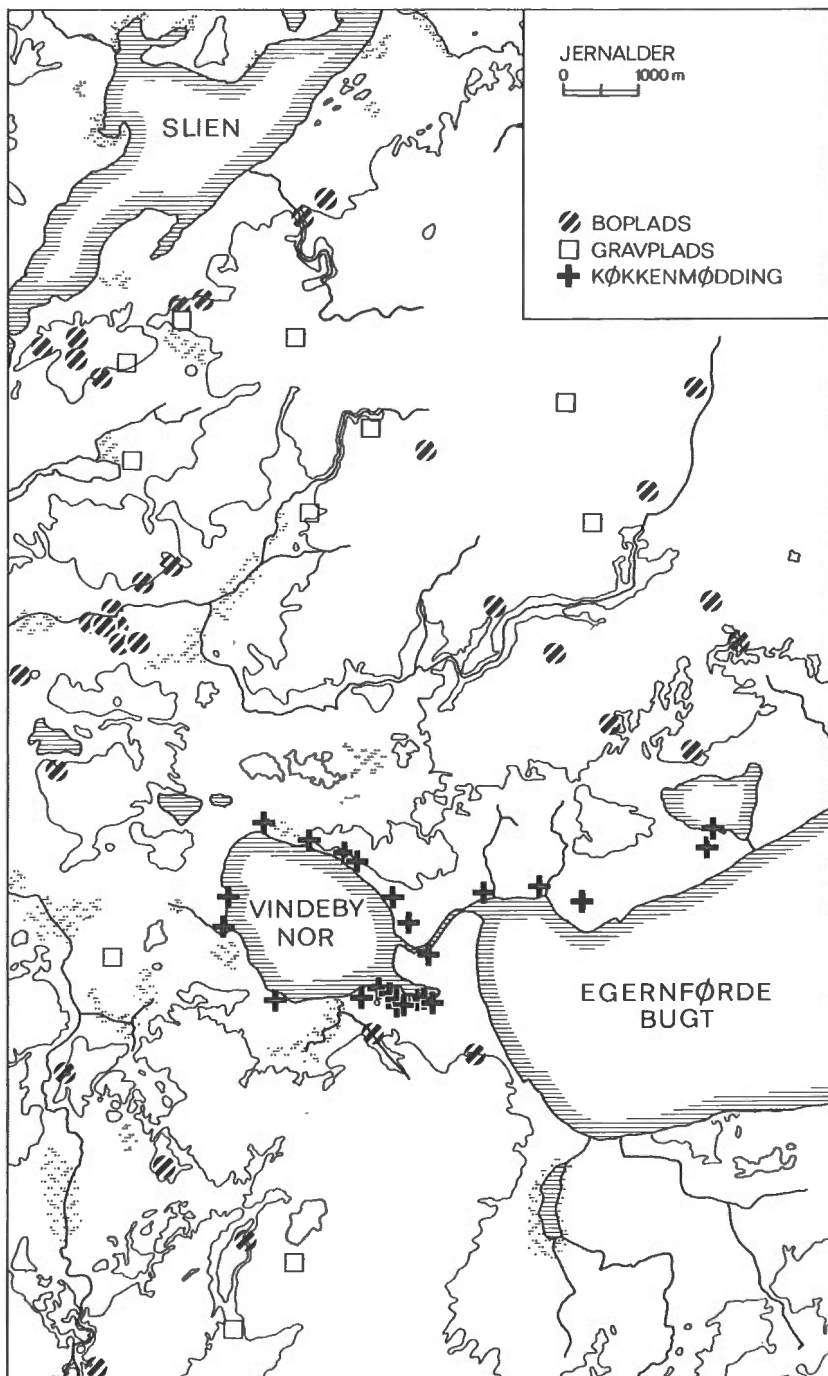

Fig. 3. Jernalderens bebyggelse omkring Egersførde.

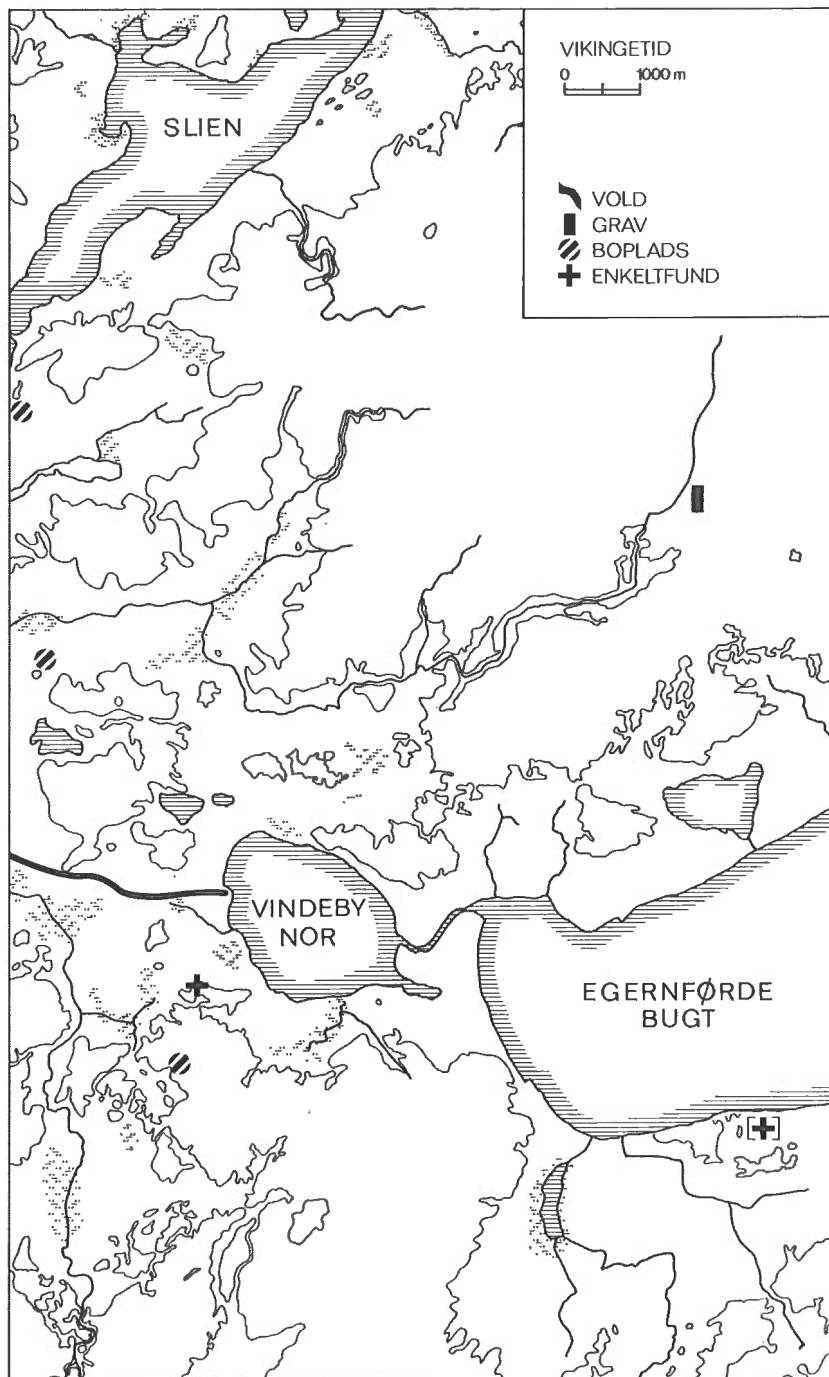

Fig. 4. Vikingetidens bebyggelse i Egersførde området.

landsbyer.¹¹ Til denne fase hører fremforalt Østervolden fra Vindeby nor til Slien, som efter udgravninger for få år siden anslås at høre 700-tallet til.¹² Fra middelalderen kendes udover kirkerne i Kosel, Risby og Borby kun et voldsted, en tårnhøj, ved Hemmelmark og så Egernførde by (fig. 5).¹³

Sandsynligheden taler for, at der er sket en forandring i bebyggelsesprocessen mellem jernalder og vikingetid. Bare bør det ikke glemmes, at tilsvarende gælder for størstedelen af den jyske halvø. Sammenligningen af det arkæologiske materiale giver derfor ikke nogen holdepunkter af umiddelbar art til at belyse baggrunden for Egernførdes opståen.

Stednavne og her fremforalt diskussionen omkring deres datering og sproglige tilhørsforhold er der gjort rede for i flere nyere afhandlinger.¹⁴ Der tales stort set i det gamle Egernførde amt om to grupper, en nordlig som hører sammen med Svansens kolonisation i middelalderen fra den nordlige Slibred, og en tilsvarende sydlig, der sikkert skyldes en parallel indvandring fra det nedretyske eller slaviske område. Mere bør man som historiker foreløbig ikke lægge i denne kildekategori. De i mange år gældende formodninger om, at f.eks. stednavne med -by-ender sammensat med personbetegnelser, som i stort tal forekommer på begge sider af Slien, skyldes svenskevældet i 900-tallets Hedeby, er droppet til fordel for en datering af navnegruppen til højmiddelalder. Dette maner til varsomhed med det filologiske materiale.

Forskningen omkring Egernførdes ældste historie har været præget af spørgsmålet omkring forholdet mellem Borby og bebyggelsen på den sydlige bred af passagen mellem noret og bugten. Før de enkelte kilder analyseres og de forskellige opfattelser stilles op overfor hinanden, bør udgangspunkterne skitseres og vurderes kritisk. Nordsiden af sundet består af en få meter bred strand og en efterfølgende høj skrænt, som ikke alene er omformet af havets angreb, men også ved bortgravningen af store jordmængder i tidligere tid til brug som ballast for skibe, der havde losset gods i Egernførde havn. Moræneskrænten er stærkt kløftet, den brydes af en dyb dal, der nordfra gennemrisles af den lille Borbæk. Andre indskæringer i bakkedraget brugtes fordums som hulveje fra stranden op til Borby kirke og herfra videre indover Svansen. På en i nord-sydretning aflejret åsiggende banke knejser Borby kirke liggende med skibet parallelt til kysten. Udgravninger i kirken i sommeren 1971 bekræftede kunst-

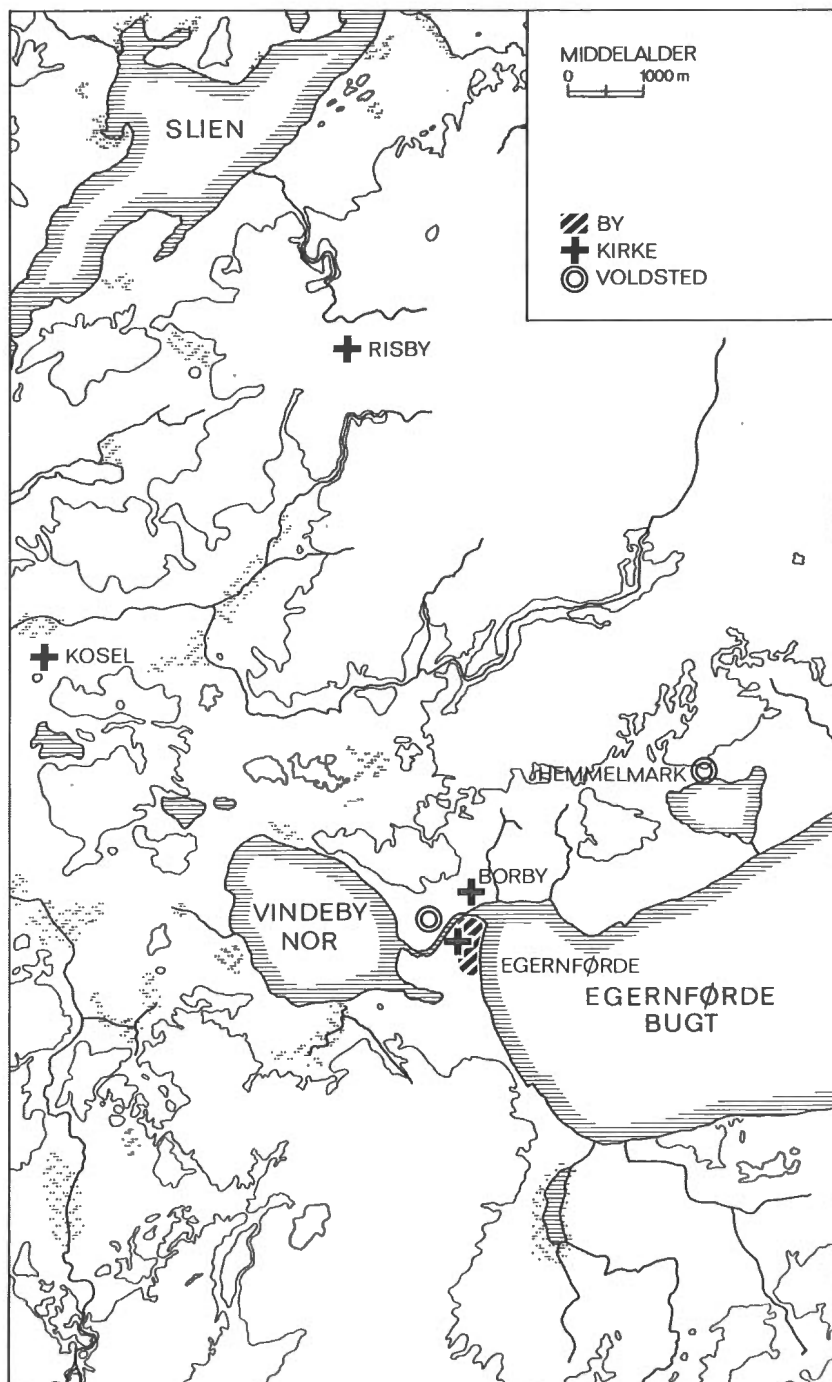

Fig. 5. Middelalderens bosætning mellem Egersførde bugt og Slien.

historikernes formodninger om, at den ældste bygning er romansk og hører perioden mellem 1180 og 1210 til.¹⁵

På et fremspring mellem kirkebakken og Borbækdalen har der ifølge overleveringen ligget et voldsted, som i G. Braun og F. Hogenbergs *Theatrum urbium* fra 1584 og senere i C. Danckwerths *Neue Landesbeschreibung* fra 1652, her dog placeret mellem kirkebygning og skrænt, dominerer billedet.¹⁶ Det første sted vises et ringformet jordværk med dobbelvold, mens der i Danckwerth kun er tegnet en skanselignende befæstning med en vold mod øst, syd og vest, mens den nordlige side mod kirken var åben. Hvorvidt dette skyldes, at volden er sløjftet indenfor de 65 år, der ligger mellem begge kort, vides ikke. Fortifikatorisk er en vold med en bred åbning mod den eneste, ikke af naturen beskyttede side utænkelig. At sløjfningen af et muligt anlæg var fremskreden i 1700- og 1800-tallet vides derimod fra C. G. Hanssens krønike fra 1833.¹⁷ Beretningen lyder som følger: »Spuren einer frühern Burg finden sich allerdings am Burgwall (på næsset overfor broen mellem Egernførde og Svansen, se fornedet) und in der Nähe des Dorfes Borbye nach der Hafenseite zu. Wo sich der Ballastberg nach dem Wasser abflachte, soll eine Burg belegen gewesen seyn. Noch im vorigen Jahrhundert (altså i 1700-tallet) waren Spuren der sie umgebenden Wälle erkennbar. Zierliche Hagedornpflanzungen, jetzt durch weidende Schafe zerstört und terrassenförmige Anlagen auf besagtem Berge deuteten auf den Burggarten hin. Die Burg lag also, da der Ballastberg in früherer Zeit bis nahe an den Steindamm sich ausdehnte, wahrscheinlich zwischen dem Vogelsange und Steindamm«. Denne øjenvidneberetning lyder nok så interessant, idet den dokumenterer, at Hanssen ikke ved selvsyn har set voldene. Ved hjælp af hvidtjørnbuske og nogle terrasser - ikke volde rekonstrueres borgens have, så helhedsbilledet samstemmer med overleveringen. I Braun og Hogenbergs stik er der en henvisning til »situs quondam arcis Eckerenborch« (borgen Egernborgs fordums plads). V. la Cour mener, at dette er stedet, hvor Ykærneburg, der nævnes i Valdemars Jordebog fra 1231, har ligget.¹⁸ Udover denne henvisning findes kun et notat om, at Hennekinus Moltike var lensmand på Egernborg i 1319.

Hvorvidt der kan konstrueres en sammenhæng mellem voldstedet ovenfor sundet mellem Egernførde bugt og Vindeby nor og den nærliggende kirke vides ikke. Der kan være tvivl om deres samtidighed af forskellige grunde: Ifølge terrænforholdene ligger kirken, der skønnes at være opført omkring år 1200, på bakkens top. Placeringen

af et voldanlæg både efter Braun og Hogenberg og efter Danckwerth viser en beliggenhed både kotemæssigt under den romanske bygning og samtidig så tæt op af denne, at en angriber stående ved kirken med lethed kunne slynge spyd og andre våben ind i befæstningen fra den gunstige strategiske position. Dette udelukker nærmest, at voldsted og kirke har eksisteret side om side. Det var heller ikke almindeligt i middelalderen at lægge kirke og lensmandssæde uden for byerne så tæt op af hinanden, som forholdene i Borby efter de ovennævnte kort kunne pege på. Nok findes der eksempler på, at kirker har ligget indenfor volden, f.eks. i Hamborg og i Lybæk, men i begge tilfælde er der tale om en ganske speciel baggrund både med hensyn til dateringen og det sociale miljø.¹⁹ Derudover viser kirkens grundplan, at der er tale om en landsbykirke og ikke om et kapel indenfor en befæstning.²⁰

Et andet argument for at kirke og det mulige voldsted ikke hører sammen bygger på resultaterne af de arkæologiske undersøgelser i Borby kirke. Der er intet sted fundet spor af brandlag eller ødelæggelse i 1400-tallets kirkeskib, som kunne henlede tanken på en hærgning under Erik af Pommerns krigstogt 1416-17. Da det romanske kirkeskib forlængedes mod vest i det 13.-14. århundrede har der ganske vist været en fase, hvor kirken sandsynligvis lå øde hen et stykke tid, idet der er fundet spor af rødde til buskads i nærheden af den indre ældre vestgavl, men dette ligger forud 1400-tallets bevisligheder.²¹

Udgravningerne, der ganske vist kun havde et ringe omfang, dokumenterer dernæst en anden vigtig ting: Under kirkelaget er der ikke fundet spor af ældre kulturlag. Dermed formindskes muligheden for, at dele af kirken kan have ligget på et ældre voldanlæg. Dette indebærer, at en datering af det Braun og Hogenbergske voldsted f.eks. til vikingetid (9.-10. århundrede) synes ringe. Dertil kommer, at arkæologerne indtil i dag ingen ringvolde kender fra dette afsnit af tidlig middelalder fra det slesvigske område, bortset fra anlæg på de nordfrisiske øer.²² Det eneste større fæstningsværk nord for Ejderen fra denne tid er Dannevirke. Hvorvidt disse arkæologiske udsagn kan føres tilbage på ukendskab eller også genspejler et rigtigt historisk billede, er foreløbig uklart. Det kunne selvfølgelig også tænkes, at et anlæg på Borby var blevet opført samtidig med rejsningen af Østervolden mellem Vindeby nor og Slien engang i løbet af det 8. århundrede, idet et forsvarsanlæg på Borby banke ville sikre systemets østlige flanke, men dette er kun en teoretisk mulighed.

Spørgsmålet om en senere datering af den formentlige vold til tiden mellem Dannevirkes bygning og 1200-tallets befæstningsanlæg fremstår ligeledes usikkert. I Danmark findes voldsteder af den såkaldte Trelleborg-type, der hører tiden omkring år 1000 til. De måler mellem 120 og 240 m i tværmål og er runde af form. Til en fortifikation af denne type er pladsen målt fra kirken til skrænten nærmest for lille og tilmed for ujævn. Spekulationer i denne retning er derudover uden betydning for dette bidrag, idet disse borge, der kun var i brug i en relativ kort periode, opførtes som militæranlæg uden bymæssig bebyggelse udenfor det befæstede areal, så Egernførdes grundlæggelse i tilknytning til en »Trelleborg« er utænkelig.

Kortmaterialet for Egernførde og Borby viser, at der på Borby kirkebankes øst-, men navnlig vestside er afgravet partier af skrænten på ca. 100 m længde. Udfra de topografiske forhold synes det muligt, at disse arbejder, der ikke er af nyere dato, som et kort fra 1785 dokumenterer, kunne stamme fra et borganlæg på banken med kirken i centrum.²³ En placering af et fæstningsværk her ville imidlertid betyde, at såvel Braun og Hogenbergs som Danckwerths indtegnning er forkert, mens f.eks. andre bygninger på Borbysiden ligger rigtigt (kirke, vindmølle og vandmølle).²⁴ Volden ville i dette tilfælde ikke have ligget så tæt ved skrænten til havnen, at den kunne være bleven bortgravet ved jordhæntning til ballast, som gamle beretninger og stednavnet henviser til. Undersøgelserne i kirken har, som nævnt, ikke kunne bevise en tidligere aktivitet på stedet før bygningens rejsning, så fra arkæologiens side kan de topografiske spor ikke tolkes foreløbig. Dernæst ville en placering af kirken i anlæggets centrum omkring år 1200 være udtryk for, at volden ikke havde betydning som fortifikation.

Resultatet af denne redegørelse er, at spekulationer som C. G. Hanssen, G. Rosenbohm og V. la Cour har diskuteret om en slags dualisme mellem Borby »volden« og Egernførde må tages ud af betragtning.²⁵

Fortsættes gennemgangen af kildematerialet på Borbysiden, så følger mod vest en høj på det næs, der ligger mellem sundet og Vindeby nor. Både ifølge Braun og Hogenberg på den ene side og Danckwerth på den anden var det et område med enge og større vandhuller i mere eller mindre tilgroet tilstand. Overfor den bro, der allerede i 1500-tallets afbildning forbandt Egernførde med sundets nordlige bred, er der hos Braun og Hogenberg indtegnet en knold, som betegnes som »hoc loco arx quondam sita fuit« (på dette sted var

der tilforn en borg). Hverken vore dages terrænforhold eller egne iagttagelser under jordarbejder indenfor området har kunnet påvise spor af et voldsted af mottetypen, 12-1300-tallets dominerende borgform på vore kanter. Den består af en jordhøj, enten kunstig opført eller skabt af naturen, med en diameter på mellem 40 og 100 m og en beskyttende grav udenom. Centralt på forhøjningen var der bygget et vagttårn af træ eller sten, som høvedsmanden kunne trække sig tilbage til i ufredstider. Borgforskeren V. la Cour afviser tanken om en motte, selvom stednavnet »Burgwall« den dag i dag synes at understrege tilstedeværelse af et anlæg.²⁶ Imod denne opfattelse kan der anføres forskellige argumenter, hvoraf beskrivelsen af byens segl skal tillægges størst betydning.²⁷

Det ældste aftryk er dateret til 1302. Heraf findes kun et brudstykke overleveret. Det viser et par bogstaver og en teglstensbygning med en spidsbuget dør lige over grundfladen. Under dette murværk findes der indtegnet noget vand i stiliseret form som tre bølgelinier. En udateret skrivelse fra Egernførde med et andet aftryk af byens segl, som lige som det førstnævnte ligger i Lybæks arkiv, svarer stort set overens med det foroven beskrevne fra begyndelsen af 1300-tallet. Også her, som på et københavnsk eksemplar fra 1441, er der bølgelinier under et tårn med spidsbuget dør og det karakteristiske egerne som afslutning. Begges underskrifter henviser til EHERNE: BORGH, altså Egernborg. Sammenlignes tegningen f.eks. med Flensborgs middelaldersegl, så indeholder det sidstnævnte et tilsvarende tårn blot liggende ved et flydende vand, som det ses af de let skrånede bølgelinier.²⁸ J. Röschmann kunne stedfæste beliggenheden af det mottelignende anlæg til jordhøjen, som »Hjemmet« i Flensborgs Mariegade ligger på. Der kan ikke være tvivl om, at tidligere tiders heraldikere har gengivet en vigtig bygning eller genstand i en bys miljø i deres tegning, noget enhver kendte. Egernførdes ældste segl viser en »motte« eller i hvert fald dets tårn ved et »stående« vand. Det er ikke utænkeligt, at dette bygningsværk lå på borchøjen nord for broen eller at det knytter sig til et tilsvarende anlæg på en endnu ukendt plads i nærheden af vandet. At der bestod en relation mellem tårnfæstningen og byen fremgår af, at det var bystyret, der brugte seglet med indskriften »Egernborg«.

Men også tårntypen er vigtig. Seglet viser et højt bygningsværk med indgang og en flad forsvarsplatform foroven. Denne øverste del rager væsentligt udover tårnets grundflade og er afstivet med bjælker. En lignende konstruktion er gengivet i et kalkmaleri i Ål kirke

vest for Varde i Ribe amt, hvor tårnet er anbragt på en mottelignende borghøj.²⁹ Maleriet dateres til ca. 1200, Valdemarernes dage, hvor befæstningen Ykærnæburg hørte med til rigets forsvarsanlæg.

Nu kunne det jo indvendes, at tårnborgen burde ligge i umiddelbar tilknytning til »borgbyen«. Det har nok været tilfældet nogle steder, idet de fleste af kongerigets byer blev grundlagt under Valdemar og hans æt liggende i tilknytning til et »fast hus«. Dette gælder dog ikke for f.eks. Absalons borg ved Havn (København), som lå på en lille ø udfor kysten sikkert adskilt fra den bag en halvkredsvold beskyttede fiskerlandsby, som senere blev rigets hovedstad.³⁰ Hamborgs borgtårn fra 11-12. århundrede befandt sig på den vestlige side af floden Alster, mens den bymæssige bebyggelse lå på den modsatte side.³¹ Begge eksempler svarer overens med forholdene i Egernførde. Tårnborgene eller varterne, som V. la Cour kalder dem, dannede en kæde af mindre fæstningsværker langs kysterne omkring 1200-tallet.³² Det er altså i denne sammenhæng Egernborg bør omtales.

En tredje lokalitet, der skal beskrives nærmere, er Egernførdes kirke. Grundplanen viser rester af en romansk bygning, der dateres til 1200-tallet. Senere blev den udvidet væsentligt med gotiske træk, hvorved landsbykirkens ydre forandredes og en stadskirke af ikke ubetydeligt format blev til. Spørgsmålet om der forud for den første bygning har eksisteret et kapel på stedet, som C. G. Hanssen anfører for året 1305, forbliver ubesvaret, idet kilden til denne ytring mangler.³³ Kirken omtales først i 1359 som ecclesia.³⁴ Men om der heraf kan udledes, at byen på trods af bygningens datering til 1200-tallet, hørte ind under Borby i sin første tid, synes at stå hen i det uvisse.

Den romanske bygningsplan med det kvadratiske tårn og det firekantede kor svarer overens med andre kirkers indenfor det gamle Egernførde amts grænser (Gettorp, Karby, Kosel (koret), Sieseby, Waabs)³⁵. Typen dateres til senromansk tid engang i 1200-tallet. To omtrent samtidige landsbykirker indenfor synsvidde, Egernførde og det lidt ældre Borby, hører vist til sjældenhederne i det slesvigske område. Det var kun muligt, hvis menigheden hørte til hver sit retsdistrikt. Dette spørgsmål kan næppe opklares, idet man ikke ved, hvornår byen blev ophøjet til købstad og fremforalt hvem der stod bag denne vigtige begivenhed. Først i 1543 overtog Egernførde Slesvigs stadsret. Dog må det antages, at byen forinden har haft et lignende lovgrundlag. Dette tyder bl.a. brugen af eget segl på (1302) og derudover notatet om, at Kiels borgere ca. 1340 opsøgte byens marked.³⁶ I Christian III. privilegium fra 1543 nævnes udtrykkeligt,

at de gamle dokumenter brændte.³⁷

Efter gennemgangen af materialet omkring Borby kirke og »voldsted«, borghøjen nær broen fra Egernførde til Svansen, byens segl og kirke bør det skriftlige kildemateriale, der stammer fra tiden før branden i 1416-17, præsenteres og sættes i relation til de fremlagte oplysninger. Ældst er henvisningen til personen Godescalcus de Ekerenvorde fra 1197. Navnet forekommer i en skænkingsprotokol, hvor grev Adolf af Holsten og Schauenburg, lader dokumentet bevidne af en række mænd, deriblandt ovennævnte herre. Det er tænkeligt, at Godescalcus var tilknyttet tårnborgen eller et forgængeranlæg. Slægten »de Ekernvorde« dukker forøvrigt op igen i 1268 i Kiel. R. Rosenbohm mener at kunne henvise familien til et sted på nordsiden af den tidligere bro mellem Egernførde og Svansen.³⁸ I 1231 nævnes Ykærneburg i Valdemars Jordebog. Sammenhængen lyder følgende:

Fraezlet cum Ykaernaeburgh. C marce puri (oversat: Fraezlet med Egerneborg betaler 100 mark fin). Dernæst kommer: Istathesysael. CC marce puri, preter Slaeswich et monetam et Danwirky et Ykaernburgh. Slaesmymnae XX marce puri (Istedsyssel 200 mark undtagen Slesvig og mønten (sandsynligvis den i Slesvig prægede) og Dannevirke og Egerneborg. Sliminde 20 mark fin). Sammenhængen er nok så interessant set i relation til, at såvel det af Valdemar d. Store genrejste Dannevirke og borgen Sliminde er forsvarsværker på lige fod med Egerneborg. Disse tre anlæg hørte sammen som en del af rigets forsvar over for datidens store trussel, de slaviske stammer langs Østersøens sydlige bredder.

Som det er fremført, nævnes Egerneborg i byens segl senest 1441. I 1319 var Hennekinus Moltike lensmand på borgen. Efter branden 1416-17 er den genopbygget, for Erik Krummendieck omtaler i 1420 denne nybygning.³⁹ Forinden havde dronning Mechtild i 1288 overdraget sine godser mellem Sli og Ejder til broderen grev Gerhard.⁴⁰ Her omtales »oppidanis, colonis et hominibus in nostro iudicio eckerneuorde«. Der er ikke tale om borgere (cives) eller om en by (oppidum), men om iudicio E. (retsområde). I 1325 pantsatte hertug Valdemar af Slesvig »de Stad Ekerenuvorde« til den holstenske grev Johann.⁴¹ I dokumentet omtales derudover, at det førnævnte slot (Egerneborg) ligeledes bliver overgivet til Johann, som dog godt må opføre et nyt anlæg ved Egernførde »i byen eller på bymarken«. Oplysningen står klart i modstrid til den et par år ældre kilde, der omtaler en navngiven høvedsmand på Egerneborg, eller skulle dette

være en henvisning til voldstedet ved Borby kirke forstået på den måde, at Valdemar giver Johann lov til at bygge en borg, som så påbegyndes, men aldrig fuldføres.

De skriftlige kilder giver følgende oplysninger: Vi kender til en adels(?)-familie »de Ekernvorde« både 1197 og 1268, til bynavnet Egernførde brugt som betegnelse for et retsområde i 1288 og en henvisning til købstaden i 1325, mens borgen nævnes i 1231 (Valdemars Jordebog), 1319 og 1420 (lensmanden Hennekinus Moltike og Erik Krummendieck) og endelig dateres et seglaftryk med borgens navn til året 1441. At der er tale om en overlappning af betegnelserne fremgår tydeligst af det sidstnævnte eksempel. Sandsynligheden taler for, at der i begyndelsen af 1200-tallet opførtes en tårnby på nordsiden af sundet fra Vindeby nor til Østersøen og at en bebyggelse samtidig så dagens lys på den sydlige bred beskyttet af sumpe og engdrag i tilknytning til den langt fra tilsandede sydlige passage fra noret mod Østersøen.

I C. G. Hanssens beskrivelse henlægges byens første bebyggelse til kvarteret omkring Frau-Clara-Straße.⁴² Dette er en nærliggende tanke ud fra gadeforholdene, idet vejen fra Svansen over broen og den sydfra kommende færdselsåre støder sammen netop her, hvor der efter Braun og Hogenbergs plan fandtes en større åben plads. Ganske vist bruges betegnelsen »forum« om et mindre areal syd for kirken, hvor vore dages marked stadig afholdes, men det fri område har sikkert haft en bestemt central funktion. De arkæologiske undersøgelser i forbindelse med nedrivningen af et hus nær hjørnet af Frau-Clara-Straße og Langenbrückstraße har vist tydelige kulturspor liggende umiddelbart over det hvide strandsand mellem 0,30 m og 0,60 m over NN (fig. 6). Skår herfra kan dog ikke dateres til tiden før ca. 1300.⁴³ Den ældste del af byen har derfor ikke ligget her, idet både tårnhøj, seglaftryk og kirken er ældre. Over dette lag fandtes flere lerstampede gulve og brandlag, hvoraf et af de sidstnævnte nok hører til katastrofeåret 1416-17, uden at det kan bestemmes af arkæologisk vej.

Når udgravningens resultater og overleveringen ikke svarer overens, og de skriftlige kilder intet oplyser om de ældste faser i byens historie, så viser dette blot på hvilket spinkelt grundlag forskningen står i vore dage. Der er en kilde tilbage, som muligvis kan give lidt viden om den ældste tid: byens grundplan. I indledningen til dette bidrag blev der i forhold til emnets historiske fremstilling lagt op til

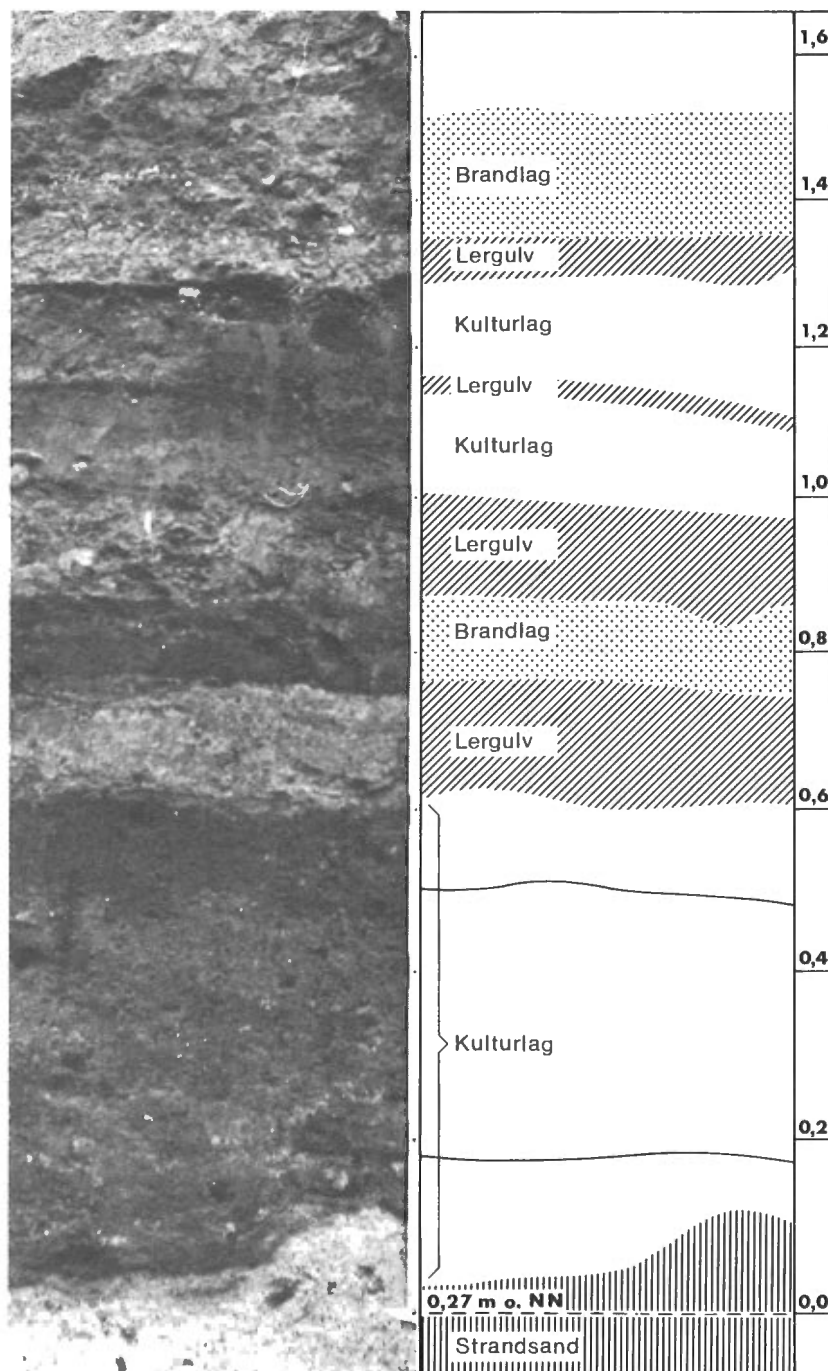

Fig. 6. Profil fra udgravning i Langbrückstraße.

Fig. 7. Sundet mellem Borby (til venstre) og Egernsførde halvøen.

en detaljeret geografisk og geologisk gennemgang af forholdene på Egernsførde halvøen (fig. 7-8). Baggrunden hertil fremgår af følgende beskrivelse: Der findes en række mere eller mindre nøjagtige planer med byens grundrids. Ældst er Braun og Hogenbergs fra 1584, fulgt af Danckwerths fra 1652, C. F. Woislofskys fra 1768 (trykt i Danske Atlas fra 1781) og J. H. Motz's fra 1785. Indtegnes omridsene på vore dages kort, så viser de tydeligt, hvorledes halvøen er vokset mod øst siden 1652 og hvor den største bredde blev opnået (fig. 9). Der er ingen tvivl om, at det er den nordlige del, der har fået den største forøgelse. Der var ingen mulighed for byen at udvide bebyggelsen mod nord på grund af havnen og mod vest og syd som følge af de sumpede terrænforhold, så den eneste måde byen kunne forstørre sit areal på var at lægge huse på stranden. Her var det især de parallelt med kysten aflejrede strandvolde, som frembød nogenlunde sikre byggegrunde. Af byens plan fremgår, hvorledes udbygningen mod øst følger disse vifteformet aflejrede strandliniers forløb, således at husene lå på det tørre, mens gaderne fulgte lavningerne mellem de enkelte strandfaser. Det er i dag ikke muligt at se selve strandlinierne i området mellem Kattsund, Rosengang og Jungfernstieg, idet mange huse siden den første bebyggelses dage har stået på disse volde. Det er sandsynligt, at udgravninger her vil være i stand til at vise en hus- og pladskontinuitet siden middelalderen. Planeringslag har be-

Fig. 8. Spor af strandvoldbebyggelse i Egersfjorden centrum.

virket, at husarealerne er vokset i højden alt efter, hvor mange gange de siden er blevet bebygget. På samme måde kunne det forud for saneringsarbejdernes igangsættelse i vinteren 1978/79 erkendes, at gaderne lå dybere.

Hvis man går ud fra, at sandtilførslen til halvøen har været nogenlunde konstant ca. siden år 1000, så skulle det være muligt at tidsfæste dannelsen af strandvoldene øst for Kattsund-Rosengang-Mühlenstraße. Disse gader angiver omtrent den linie, hvor strandbredden kan have ligget i middelalderens begyndelse, mens Fischerstraße-Gudewerdtstraße-linien så viser det 12. århundredes strand og vestsiden af Jungfernstieg ligger, hvor kysten gik i 1400-tallet. Der findes en faktor som indirekte begrundet denne teori troværdighed: Gadenettet i den resterende del af byen vest for Kattsund-Mühlenstraße viser en halvbueformet struktur grupperet omkring kirken og den hos Braun og Hogenberg viste åbne plads, der ved byens grundlæggelse muligvis har ligget ved vandet. Det vides ikke, om dette vestlige gadesystem, der ikke svarer overens med det østlige, i sin tid fulgte en udenom byen anbragt halvbueformet vold eller indhegning, som vi blandt andet kender f.eks. fra middelalderens København og fra det ældre Århus, Ribe og Hedeby. At der har været en eller form for afgrænsning, ses bl.a. i Braun og Hogenberg. Sceptikere vil måske anføre, at branden i 1416-17 fuldstændigt kan

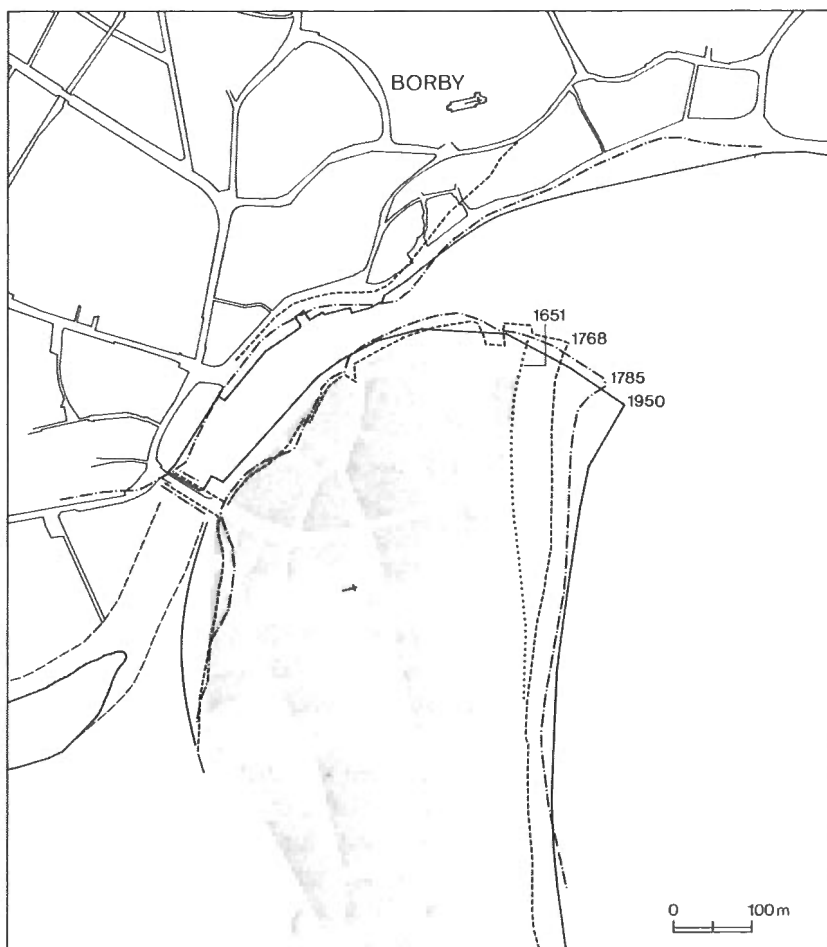

Fig. 9. Egernførdehalvøen med gamle, daterede strandlinier.

have forandret gadenettet, således at det i kortene viste, først blev til i det 15. århundrede. Udgravningen i Langebrückstraße har dog dokumenteret, at der nok er brandlag i profilerne, men at lergulv følger på lergulv, således at der kan være tale om en pladskonstans. Hvorvidt dette gælder for hele området er usikkert: Langebrück-straßes bredde mellem Ochsenkopf og broen overfor det østlige smalle gadestykke kunne tyde på, at denne del er en »nystad«, således at byen oprindeligt lå indenfor et areal, der begrænses af havnen, Frau-Clara-Straßes nordlige ende, Ochsenkopf, Gartenstraße til

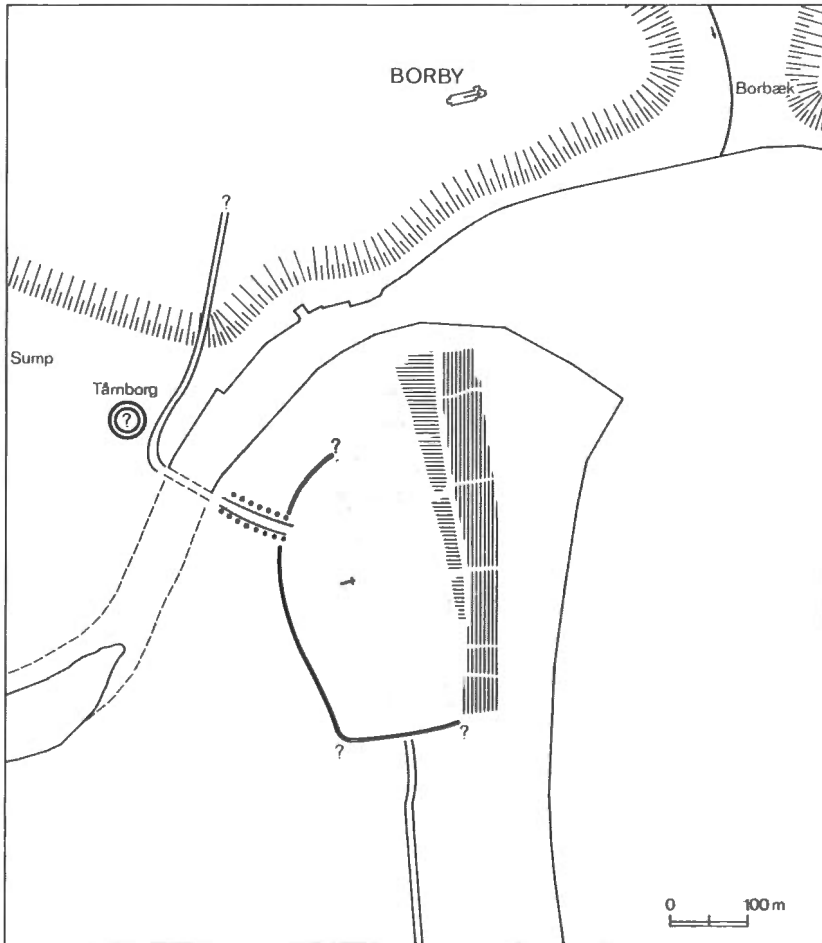

Fig. 10. Rekonstruktion af Egernfærdes middelalderlige bykærne (grå flader), yngre strandvoldbebyggelse (skraveret) og nystad (punkter).

Sauersgang og Schnittersgang. På dette sted begynder det gadenet, som nordefter følger strandvoldene. Det halvbueformede område var ca. 500 m langt og 200 m bredt (fig. 10).

Det lidt, gennemgangen af det forskelligartede kildemateriale har kunnet bidrage med til at tegne et billede af det ældste Egernfærde, kan sammenfattes som følger: Den senere halvø Egernfærde eksisterede muligvis siden Christi fødsel. I forbindelse med Valdemarstidens udbygning af landets forsvar blev der opført en tårnborgh på nordsiden af sundet mellem Vindeby nor og Østersøen. I ly af denne

blev der grundlagt et fiskerleje. Senere voksede bebyggelsen betydeligt. Den fik købstadsrettigheder, eget segl og markedsplads, samtidig med at den romanske kirke fra 1200-tallet udvidedes. Om der har eksisteret et færgeri mellem Egernførde og Borbysiden, inden en bro blev bygget engang i middelalderen, oplyses intet sted i kilde-skrifterne. Hvorvidt det er pengene herfra, der er baggrund for den store indtægt til kronen, der nævnes i Valdemars Jordebog, og som set i relation til hele Istedssyssel må anses for at være betydelig, vides ikke. Men da naturhavnen senere i middelalderen også havde betydning for et stort opland inklusive for Rendsborg, er det ikke utænkeligt, at »strandkøbingen« i ly af Egerneborg i 11-1200-tallet var et aktiv for kronen.⁴⁴ Om befolkningens herkomst siger kilderne intet. Den flere steder fremførte tanke om, at byens beboere var af holstensk eller nedretysk oprindelse, hører sikkert hjemme i spekulationsverdenen.⁴⁵ Ingen kilde oplyser noget i denne retning, hvis man ser bort fra, at Godescalcus de Ekerenvorde i 1197 bevidnede et holstensk dokument, mens en mand med det norrøne navn Eskild på den anden side anføres i det brev til Lybæk, som bekræftes med byens ældste segl fra 1302.

Noter:

1. Illustrationerne til dette bidrag er fremstillet af J.-J. Sobotta, Kiel.
2. H.-L. Heck, Erd- und Meerese-geschichte der Eckernförder Bucht. Jahrbuch der heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft Schwansen, Amt Hütten, Dänischwohld, 8, 1950, 68; R. Köster, Geologie. Heimatbuch des Kreises Eckernförde (udgivet af W. Jessen o. Chr. Kock), 3. udgave 1967, 41 ff.
3. K. Gripp u.K.Buse, Eckernförde. Kieler Blätter, 1943, 51 ff.
4. K. Gripp, Erdgeschichte von Schleswig-Holstein, 1964, 285 ff.
5. K. Gripp u. K. Buse, anf. sted, 52 ff.
6. Meddelelse fra Geologisches Landesamt, Kiel.
7. R. Köster, anf. sted, 50 ff.; F. Voss, Junge Erdkrustenbewegungen im Raume der Eckernförder Bucht. Mitteilungen der geographischen Gesellschaft in Hamburg, 57, 1968, 95 ff.
8. F. Voss, anf. sted, 132; O. Harck, Eisenzeitliche Muschelhaufen an der schleswigschen Ost- und Westküste. Offa 30, 1973, 49, nr. 24. Abb. 6.
9. H. Jockisch, Die Ur- und Frühgeschichte, Heimatbuch des Kreises Eckernförde (udgivet af W. Jessen o. Chr. Kock), Band II, 3. Ausgabe, 1972, 11 ff.
10. O. Harck, anf. sted, Abb. 6.
11. F. Voss, M. Müller-Wille, E.-W. Raabe, Das Höftland von Langballigau an der Flensburger Förde. Offa 30, 1973, 121 ff.
12. H. Andersen, H. J. Madsen og O. Voss, Dannevirke, 1976, 44 ff. og 73 ff.
13. H. Beseler, Kunsttopographie Schleswig-Holstein, 1974, 199.
14. W. Laur, Die Ortsnamen im Kreise Eckernförde. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 11, 1953, 40 ff.; W. Laur., Die Ortsnamen. Heimatbuch des Kreises Eckernförde (udgivet af W. Jessen o. Chr. Kock), Band II,

3. Ausgabe, 1972, 81 ff.; H. Jockisch, *anf.sted*, 77 ff.
15. C. Rautenberg, Zur mittelalterlichen Baugeschichte der Kirche Eckernförde-Borby. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft Eckernförde 31, 1973, 41 ff.
16. G. Braun u. F. Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum*, Bind 5, 1584, 31; C. Danckwerth, Die Landkarten von Johannes Mejer, Husum, aus der neuen Landesbeschreibung der zwei Herzogtümer Schleswig und Holstein, 1652 (1963), kort XXII.
17. C. G. Hanssen, Versuch einer Chronik von Eckernförde, 1833, 9.
18. V. la Cour, Egerborg. Sønderjysk månedskrift 47, 1971, 325 ff.
19. R. Schindler, Ausgrabungen in Alt-Hamburg, 1957, 129; W. Neugebauer, Der Burgwall Alt-Lübeck. Geschichte, Stand und Aufgaben der Forschung. *Offa* 21/22, 1964/65, 131, Abb. 3.
20. Die Kunstdenkmäler des Kreises Eckernförde, 1950, 35, Abb. 6.
21. C. Rautenberg, *anf. sted*, 44.
22. K. W. Struve, Sächsische und slawische Burgen in Holstein. Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern 10, 1972, 43 ff., kort side 44.
23. Topografisk kort 1:5000; O. Klose o. L. Martius, Ortsansichten und Stadtpläne der Herzogtümer Schleswig, Holstein und Lauenburg, 1962, 42 (J. H. Motz).
24. H. J. Kuhlmann, Die Borbyer Windmühle 1474-1911. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 12, 1954, 17 ff.
25. C. G. Hanssen, *anf.sted*, 8 ff.; R. Rosenbohm, Die Gründung von Eckernförde. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde 22, 1964, 7 ff.; V. la Cour, *anf.sted*, 325 ff.
26. V. la Cour, *anf.sted*, 328.
27. W. Jessen, Das Siegel der Stadt Eckernförde. *Die Heimat* 43, 1933, 187 ff.
28. J. Röschmann, Vorgeschichte des Kreises Flensburg, 1963, 99, Abb. 25.
29. H. Koch, Kongemagt og kirke. *Politikens Danmarks Historie*, 3, 1969, 475.
30. H. Andersen, Havn. *Skalk* 1967, 1. hefte, 16 ff.
31. D. Bohnsack, Der Bischofsturm im Hamburger Stadtkern. Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern 7, 1967, 94 ff.
32. V. la Cour, *Danske Borganlæg*, 1972, bind I, 67 ff.; V. la Cour, *anf.sted*, 328 ff.
33. C. G. Hanssen, *anf.sted*, 6.
34. R. Rosenbohm, *anf.sted*, 12.
35. *Kunstdenkmäler*, 1950, 155, 197, 215, 309, 325.
36. C. G. Hanssen, *anf.sted*, 6.
37. C. G. Hanssen, *anf.sted*, 16.
38. R. Rosenbohm, *anf.sted*, 11.
39. *Kunstdenkmäler* 1950, 86.
40. P. Hasse, *Schleswig-Holstein-Lauenburgische Regesten und Urkunden*, Band II, 300, Nr. 733.
41. P. Hasse, *anf.sted*, Band III, 309, Nr. 555.
42. C. G. Hanssen, *anf.sted*, 4.
43. *Datering ved cand.phil. I. Ericsson*, Kiel.
44. R. Rosenbohm, *anf.sted*, 10, anm. 3: I et af Rendsborgs privilegier fra 1481 bevilliges byen, at den kan købe korn og anden vare, som bruges til eget behov i »unser Steden unnde Haven Kyll unde Eckernförde«.
45. V. la Cour, *anf.sted*, 329 ff.; E. Bondo Svane, Eckernförde (Egerborg). *Sønderjysk månedskrift* 27, 1951, 73.

Stednavne i Egernførde

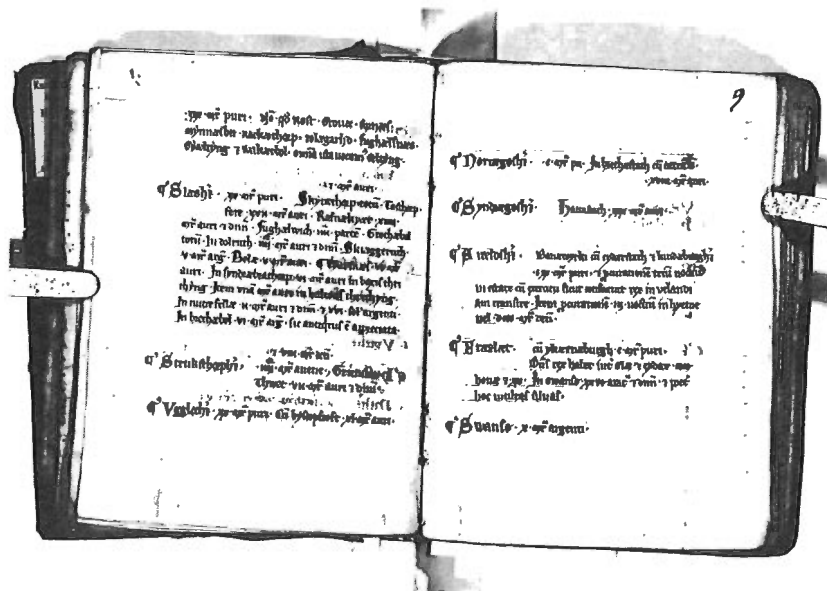
af Kr. Hald

Egernførde ligger nær ved den gamle grænse mellem dansk og saksisk bosættelse i det sydøstlige Slesvig. Selv om der næppe nogen sinde har været en skarp grænse mellem de to folk i disse egne, kan man fastslå, at Svans i middelalderen må have haft en næsten rent dansk befolkning, mens bosættelsen i Dänischwohld i hovedsagen har været tysk. Dog har der i det sidste landskab også været en dansk befolkning, idet den store sogneby Gettorf efter al sandsynlighed bærer et dansk navn, der må sammenstilles med det nørrejske Gettrup. Snelmark i Gettorf sogn er antagelig ligeledes af dansk oprindelse, og også navnet Nør ved Krusendorf kan mistænkes for at være dansk, idet det ligger nær at antage, at det kan være beslægtet med det danske nor, kendt bl.a. fra det nærliggende Vindeby Nor.

Selve navnet Egernførde kan, som det fremgår af det følgende, siges at være en blanding af dansk og tysk, idet forleddet er det danske ord *egern*, overført fra det ældre *Egernborg*, og efterleddet det nedertyske *förde*. Da byen ligger mellem de danske landsbyer *Borby* og *Vindeby*, kunne man vente, at der også på købstadens område var bevaret et dansk navnestof, men det er, så vidt man kan se, næsten ikke tilfældet. Et navn som *Kattsund* er vel af nordisk oprindelse, men det er et vandrenavn, der formentlig sent er kommet til Egernførde. I det hele har navnestoffet i Egernførde et ungt præg, hvad der gør det forståeligt, at det drejer sig om navne af tysk oprindelse. Der er, hvad navnene angår, en meget tydelig forskel på Egernførde og de nordligere købstæder Slesvig og Flensborg, hvor mange middelalderlige danske navne er bevaret fra de ældste kilders tid til nutiden.

Selve bynavnet

Egernførde (officiel tysk form *Eckernförde*) har navn efter den forsvundne *Egernborg*, der nævnes første gang i Valdemars Jordebog 1231 som *Ykærneburgh*.¹ 20/6 1319 kaldes borgen *Ekernborgh* i et brev udstedt her af lensmanden *Henneke Moltke*, hvorved han sælger sit gods i *Hostrup* sogn til *Abel Valdemarsen*. Brevet er ikke bevaret i original, men kendes fra en afskrift i *Langebeks Diplomatarium*.² Efter brevet's navneformer at dømme er afskriften meget pålidelig.

Kong Valdemars jordebog efter håndskrift o.1300. Egernborg navnet på højre side i afsnittet Fræslæt.

De gamle skriveformer viser med fuld sikkerhed, at navnets første led er dyrenavnet eger, oldnordisk ikorni. Forsøg på at sammenstille Egernborg med navne som Egensund m.fl. må derfor anses for mislykkede. Selve dyrenavnet er ret sent overleveret i dansk, men som tilnavn er det ikke helt sjældent i middelalderen; det bæres bl.a. af to adelsslægter, der har et eger i deres våben. Den ældste bærer er en Hemingus dictus Hikærnæ i Næstved-Calendariet. Ordet har her fået tilføjet et uetymologisk h, men har bevaret det oprindelige i i første stavelse i Ykærnæburgh i Valdemars Jordebog, hvor y er tegn for i-lyden; se i øvrigt om tilnavnet Danmarks gamle Personnavne II. Den senere form med e skyldes tilknytning til trænavnet eg.

Johs. Steenstrup har behandlet navnet Egernborg i en afhandling med titlen »Nogle Studier over slesvigske Stednavne« i Namn och Bygd 1914 p. 136. Steenstrup gør opmærksom på, at en række navne på -borg er sammensat med dyrenavne: Duborg, Flynderborg, Høneborg m.fl., og tænker sig som mulighed, at disse navne kan skyldes, at borgene var forsynet med en vindfløj eller et andet mærke, hvor det pågældende dyr var afbildet; han gør tillige opmærksom på, at ordet eger, ellers ikke synes at forekomme i danske stednavne.

Det er værd at bemærke, at vi har en nøjagtig parallel til det danske Egerneborg i et engelsk stednavn Aconbury i Herefordshire (1213 Akorne bir², 1218 Akornebury) af det til nordisk egerne svarende oldengelske *ácweorna*. Eilert Ekwall, der har behandlet navnet,³ antager, at Aconbury var en gammel fæstning, hvor mange egerne holdt til; han gør opmærksom på, at der er mange navne af samme art, hvor første led er et dyrenavn og efterleddet et ord for fæstning. Skønt Ekwall kan have ret i, at det engelske navn simpelthen kan skyldes dyrets forekomst på stedet, er der på dansk område så mange eksempler på, at bebyggelsesnavne på -borg har et dyrenavn som forled, at der her må være tale om en navngivningsmode, hvad enten udgangspunktet, som Steenstrup tænkte sig muligheden af, var vindfløje med dyrebilleder eller ej.

Hvad efterleddet angår, forekommer det, som eksemplerne viser, i middelalderen både i formen burgh og borgh. Burg(h) er den helt almindelige form af ordet borg både som fællesnavn og efterled i danske stednavne⁴ og tør også anses for den oprindelige i Egerneborg - jfr. skrivemåden i Valdemars Jordebog. Når -borg bliver den sejrende form i dansk, skyldes det vel nok i hovedsagen indflydelse fra nedertysk borch; mange af de mest kendte danske borge: Nyborg, Helsingborg, Vordingborg osv. nævnes hyppigt i nedertyske kilder fra middelalderen og med sidste led i nedertysk form. Her kan forekomsten af formen -borgh allerede 1319 skyldes, at brevets udsteder er en tysk lensmand.

Selve Egernefærde nævnes første gang 8/2 1270 i formen Ekernevordhe.⁵ Næste gang byen nævnes (i et originalt diplom), er vistnok 18/8 1288 i et brev udstedt i Cismar af enkedronning Mechtilde af Danmark, hvorved hun overdrager landet mellem Slien og Ejderen, herunder ekerneuerde, til grev Gerhard I af Holsten.⁶ Af andre gamle former kan nævnes Ekorenevorde i et originaldiplom udstedt i Egernefærde 6/5 1302.⁷ I denne form kan o-et i 2. stavelse tænkes at repræsentere det oprindelige o i en anden stavelse af egerne = ikorni. I Kieler Rentebuch nævnes Egernefærde flere gange i 14. årh.: ca. 1314 Ekervorde (p. 26), 1372 og 1374 Ekenevorde (p. 150, 157), Ekerneforde 1377 (p. 335), Ekervorde 1379 (p. 170), altså som man ser, med ret vekslende stavemåder. Henimod middelalderens slutning forekommer formen med l i første led. Der skrives fx. Ekelen- og Ekellenvorde i et kirkeregnskab fra Gettorf 1486 (i pastorat Gettorf), ekelforde 1490 stds., og Eckelenforde i Svavsted amtsregnskab 1504 (ark. Gottorp), og sådanne former bliver meget hyppige i den

kommende tid. Vekslingen mellem l og r (dissimilation) i ubetonet stavelse er hyppig i middelnedertysk⁸ og må også i Egernførde betragtes som et nedertysk fænomen. Johs. Kok⁹ oplyser, at navnets udtale (hvorved må forstås udtalen i det dansktalende Sønderjylland) var Ekelførð', Egelføhr. At en udtale med l var kendt i Mellemslesvig, fremgår vistnok af, at Blicher i E. Bindstouw kalder byen Enkelfyer (udg. 1842 p. 15). Navnet Eckernførde var kendt i Danmark i begyndelsen af 19. årh., i det mindste i soldaterkredse, dels på grund af Christians Plejehus, dels fordi det holstenske rytterregiments stab og dets første eskadron var indkvarteret i byen.¹⁰ Skrivemåden -fyer i Blichers form kan måske gengive en sydslesvigsk dialektudtale; verbet høre hed »hy'er« i den danske dialekt i Eggebæk i 3. person ental i nutid,¹¹ og til dansk rigssprogs lange ø svarer ifølge Kort over danske Folkemål¹² sydslesvigsk »y« eller »y«.

Sidste led i Egernførde er ofte, med urette, blevet opfattet som en form af dansk fjord, og det har medført en formentlig dansk skrivemåde Egernfjord; skrivemåden -fior(d) forekommer oftere i danske kilder fra 16. årh. og senere, fx. Kancelliets Brevbog 29/9 1567 (Eckelfjord) og 12/12 1623 (Ecklefjord). Opfattelsen af sidste led som oprindelig -fjord kom allerede til orde hos H. N. A. Jensen,¹³ der taler om »der städtliche Ort an der Föhrde oder dem breiten und tiefen Meerbusen, welcher den Dänischen Wohld und Schwansen trennt«. Kok¹⁴ tolker sidste led som oldnordisk fjördr (»fjord«) og anfører til sammenligning, at flere steder i Bergens stift, som nu hedder Førde, i ældre tid blev skrevet Fjördr. Han nævner også, at Egernførde i lang tid af angelboerne blev kaldt Nysted i modsætning til Slesvig.

I virkeligheden er efterleddet et ord af nedertysk oprindelse, en sideform til middelnedertysk ford, højtysk furt i betydningen vade-sted el. lign.¹⁵ Det sigter til overgangsstedet over Vindeby Nors udløb i Egernførde bugt.

At der er sammenhæng mellem de to navne, Egernførde og det forsvundne Egernborg, er vel uden videre klart, og det har man også altid antaget. Steenstrup, der regner med, at sidste led i Egernførde er -fjord, skriver således: »det maa vist anses for givet, at ikke Fjordens Navn var det først dannede, men at den har fået Navn efter et Sted paa Landjorden (altsaa Egernborg)«. Laur¹⁶ lader det henstå som uafgjort, hvilket af navnene der er det ældste. Han antager, at Eckernførde kan være en elliptisk dannelse (forkortelse af) Ekerenborgvorde eller at borgnavnet, hvis købstadsnavnet er det oprindeli-

ge, på tilsvarende måde kan være et Ekeren(vorde)borg. Den utvivlsomme sammenhæng mellem de to navne behøver imidlertid ikke at bero på, at det ene er afledt af det andet, og i øvrigt viser indskriften på byens ældste segl - vistnok fra tiden efter 1350 - »Si. Si. (d.v.s. sigillum civium = borgernes segl) vor de ekerneborgh«, at bebyggelsen oprindelig ikke havde noget selvstændigt navn, men blot blev kaldt (byen) foran (el. udenfor) Egerneborg. At Egerneborg er det ældste af navnene, fremgår også af, at det har givet navn til nabo-byen Borby. Det tyske efterled i købstadens navn må betyde, at der fra gammel tid, trods de omgivende danske navne, må have været et tysk eller i hvert fald et tysktalende element i befolkningen her, der vel først og fremmest var en fiskerbefolkning. Det er næppe tilfældigt, at det umiddelbart sydvest for byen liggende Vindeby, trods dets danske navn, også er vidnesbyrd om bosættelse af en fremmed, i dette tilfælde vendisk, befolkning. Byens ældre gadenavne synes næsten alle at være af tysk (nedertysk) oprindelse. Ordet -förde indgår også i et par andre navne i det sydligste Slesvig, Königsförde ved Ejderen og Förden i Hohn sogn ved floden Sorge, begge utvivlsomt vadesteder. Når sidste led i Egerneförde har kunnet opfattes som det danske fjord, hænger det formodentlig sammen med, at dette ord i nyere tid er optaget i tysk i formen Förde både som fællesnavn og som sidste led i tyske fjordnavne (Kieler Förde fx.).

Borby

Fra Borby (på dansk ofte kaldet Borreby), der nu er indlemmet i Egerneförde, kendes et betydeligt antal marknavne i kilder fra 18. årh. (bl.a. kort fra 1772 og 1774), og nogle af dem genfindes i det preussiske kataster. Da dansk sprog her som andre steder i Svans tidligt er afløst af nedertysk, må man vente at finde både et nedertysk og et dansk element i marknavnestoffet. Hvornår sprogskiftet er sket i denne oprindelig danske landsby, der ligesom Egerneförde har navn efter borgen Egerneborg, ved man ikke, men længere nordpå i Svans har man vidnesbyrd om, at dansk har været talt ved siden af tysk til omkring år 1700.

På grund af ligheden mellem dansk og nedertysk ordforråd er det ofte vanskeligt at afgøre, om et navn er af dansk eller tysk oprindelse. Et navn som Steenbek i Borby kan være dansk eller nedertysk, og der er for så vidt heller ikke noget i vejen for, at det ene led kunne være dansk, det andet tysk. Et andet vigtigt forhold er, at umiddelbart forståelige danske navne let oversættes fra dansk til nedertysk, så de

både i skriftlige kilder og moderne udtaleform fremtræder i tysk sprogdragt.

Det er dog tydeligt, at der blandt marknavnene i Borby kan udskilles et dansk element. Stedet for borgen, som Borby har navn efter, kaldes på et kort af Mejer fra 1651 Borg, der må være det danske ord. 1739 hedder lokaliteten Borgwall. Et Bühü findes i en »Ausrechnung« fra 18. årh., 1753 Bühöfft; det indeholder dansk by og en dansk dialektform af ordet høj. Bysted fra 18. årh. er et dansk fællesnavn, der betyder »sted, hvor der har været en bebyggelse«; ordet er velkendt fra danske stednavne. Gosebrinck (kort 1774) er sammensat med dansk brink, og Trolmoor (1747 trol Mohr) har som første led det danske trol. At der også er et nedertysk element er indlysende og skyldes vel, at mange navne er forholdsvis unge, senere end sproskiftet. Mühlenbrook fra det 18. årh. er sammensat med nedertysk brook (sump) og Kalborn (1803) med nedertysk born = kilde (brønd) for at tage et par eksempler. Katastret har ordet wuhrt, men en kilde fra 1774 dansk toft i Borbuyer Toften. Mange andre danske navne er forsvundet, bl.a. Borbygaard, der endnu nævnes i 16. århundrede.

Navne på gader og huse i det gamle Egernførde

I det følgende skal kort omtales nogle navne på gader samt enkelte huse, der har haft selvstændige navne. Der er - bortset fra enkelte tilfælde - kun taget hensyn til navne, der findes i det preussiske kataster (fra 1870-erne, i det følgende citeret Kat.) eller tidligere. Det store antal gadenavne, der er kommet til i nyere tid som følge af byens stærke udvidelse, har ikke kunnet medtages. Navnene følger nedenfor i alfabetisk orden:

Achterstraße eller *Hinterstraße*. Skyldprotokollen har 1735 »in der Achter Straße« og »in der hinter Straße«, 1745 »in der so genandten Achter Gasse«. Danske Atlas 1763 (i det følgende citeret DAtI) Bag-Gaden; Kat. Hinterstrasse. Nedertysk Achterstraat. Hedder nu Gudewerthstrasse.

Ambolt. Kirkeregnskab 1586: »Pawel Bock vor dat Ambolt«. Nævnes i regnskab under »Erdthur« (jordleje) og må vel være navn på et hus. Smedje eller sammenligningsnavn?

Am Noor. - Efter Vindeby Nor.

Bleichergang. Kat. Bleicher-Gang. Nedertysk Bleekergang; bleeker = en »blegemand«. Se Bleeke under naturnavne.

Blomenburg. Kendes 18/10 1554 i formen Blomenborch, 1589

»von der Blumen borch«, 1688 »von der Blumenburg« og 1837 »die Blumenburg«,¹⁷ Derefter forsvundet. - Af slægtsnavnet Blome; 6-13/1 1522 skøder Jürgen Blome sit hus i Egernførde til Benedictus Sesteden to Kohouede.

· *Brasilien*. Trap Slesvig p. 622: »det såkaldte nye Fattighus, i daglig tale kaldet »Brasilien«. - Ironisk opkaldelsesnavn, der også kendes andetsteds fra.

Bredenbecksgang i den indre by. Oprindelse ukendt.

Fischerstraße. Kirkeregnskab nævner 1587 »ihn der vysche Straten«, 1717 Fischer Straße; 1744 »in der so genandten Fischer-Gaßen«. DA1l Fiskergaden; nedertysk Fischerstraat.

Frau Klarastraße. 1738 nævnes »in der sogenanntden Verklarungs-straße«. DA1l Fru Klares-Gade; nedertysk Fruklaarenstraat. - Den moderne form af navnet, der dog forudsættes allerede af DA1l, beror muligvis på en omtydning. Hvis formen 1738 er den oprindelige, er det dog ganske usikkert, hvad navnet sigter til. Højtysk Verklarung betyder søforklaring (se dog også side 150).

Gänsemarkt. 1760 Ganse-Marckt (Gottorp arkiv C XIII nr. 1540). DA1l Gaase-Torvet, nedertysk Goosmark. Af nedertysk goos = »gås«, jfr. Goos-sø lige syd for byen. Hed 1933-45 Adolf Hitler-Platz.

Gartenstrasse. Nedertysk Gaarnstraat.

Gasstrasse. Nedertysk Gasstraat. - Efter gasværket.

Goschenhof. I regnskab 1583 nævnes v. Gosches Haue, og 1584 Gosch van Aleuelden Haue; 1737 »beym Gosch-Hoff«. - Testamenteret til et hospital af Godske v. Ahlefeldt 1534 (se artiklen herom s. 95).

Graben. 1742 nævnes et »auf dem so genanntden Graben belegen ... Wohn-Hauses.«

Hafengang. Nedertysk Haafengang.

Hassgang. Antagelig efter et familienavn.

Jungferstieg. I DA1l Iomfrustien; nedertysk Jumfernstieg. Navnet findes i flere danske og sønderjyske købstæder samt i mange nordtyske byer, særlig kendt i Hamborg. Se i øvrigt om Jomfrugang og Jomfrusti Danmarks Stednavne IV 4.

Kattsund. Skyldprotokollen 1714 nævner »in den neuen wohnungen an der Katsunder Ecke«. DA1l Kattesund. - Vandrenavn, der forekommer i mange nordiske og nordtyske købstæder; de ældste eksempler er fra 15. årh., bl.a. K. i Flensborg 1465. Også København har et Kattesund, som i helt gammel tid nåede ned til stranden.

Navnet, der også forekommer som naturnavn, er sandsynligvis oprindeligt en spøgende betegnelse for et snævert farvand (jfr. Kattegat) og derefter anvendt om andre smalle lokaliteter, fx en smal gade; se i øvrigt Danmarks Stednavne IV 7 f.

Kielerstrasse. Hovedgaden mod syd i retning mod Kiel. - Hed 1933-45 Strasse der SA.

Kielerthor. I skyldprotokol 1738 nævnes »vor hiesigen Kieler-Thore.«

Kleinstasse. På nedertysk kaldet Lütte Straat. Se Ochsenkopf.

Kraienbergs Gang. Nedertysk kreih betyder »krage«, men Kraienberg kan eventuelt være et familienavn.

Kurzebrückstrasse. Skyldprotokollen nævner 1703 »in der Kurtzen Brücken Straßen«; DA1 den korte Brogade. Måske identisk med Kurze Strasse.

Langebrückstrasse. Skyldprotokol 1717 nævner »in der Langen Brückenstraße«. DA1 har den lange Brogade, Langebroe. - Efter bro over udløbet fra Vindeby Nor.

Mühlenstrasse. Nedertysk de Mölenstraat. Oldekop: Topographie des Herzogthums Schleswig (1906) nævner Mühlenberg.

Neuwohnung. 1734 nævnes »in der so genandten Neuen-Wohnung«, i DA1 den nye Vaaning. Nedertysk de ni Waan.

Nikolaistrasse. Nedertysk Niklâinstraat. - Efter kirken, der var indviet til St. Nicolaus.

Noorstrasse. Nedertysk de Noorstraat. - Efter Vindeby Nor.

Pastorengang behøver ingen forklaring.

Ochsenkopf hed tidligere Lütte Straat, men fik hen imod 1800 sit nye navn, vistnok efter et slagterskilt, bestående af oksehoved af træ med rigtige oksehorn (Jahrbuch 1978 s. 149).

Pferdemarkt. Nedertysk Perdmart eller Peermarkt.

Reeperbahn. 1775 »die Wulfische Reeper-Bahn« (Stadtbuch III D 1). Kat. Reiferbahn. Nedertysk ord. - (Hed 1933-45 Hermann Göring-Strasse).

Rektorgang. Nedertysk Rektergang.

Rosengang. Hed tidligere »de Schittstraat« på nedertysk. Sammenlign med Københavns Krystalgade, der før hed Skidenstræde.

Sand. 1741 nævnes et »Wohn-Hause ... auf dem sogenandten Sande belegen«. Nedertysk »upp'm Sand«. Ved kysten lige syd for byen.

Sandkrug. 1752 nævnes »zum Sand Kruge« (Gottorp arkiv Abt. 195 nr. 440).

Sauersgang. - Antagelig efter et familienavn. Må ikke forveksles

med den nye Sauerstrasse i sydenden af byen, opkaldt efter fabrikant Sauer.

Schiffbrücke. Mejers Atlas 1651 har Schiffbruck, og skyldprotokol 1742 »in der ...sogenandten Schiff-Brücken-Straße«. DATl har Skibbroen, nedertysk de Schippbrygg.

Schnittersgang. Antagelig efter familienavn. Kan dog også betyde »snekkers gang«.

Schulweg. 1758 nævnes »der Gang bey der Schulen« (Gottorp arkiv Acta C XIII nr. 1540). Nedertysk Schoolweg.

Stadtsgang. Skyldprotokollen nævner 1747 »in dem hiesigen Stadts-Gange... Belegenen Buden«.

Steindamm. I kirkeregnskab 1603 nævnes »de Sten dam, de Stehen dam«. Skyldprotokollen nævner 1718 et hus »am Stein damm« og 1745 »auf der Stehn dahm stehende zwo Wohnhäuser«. 1762 nævnes »Vorstadt oder Stein damm« (Gottorp arkiv C XVIII nr. 1540). Datl »paa Steendammen«. Af nedertysk »Steendam«. Stensat dæmning over norets udløb.

Strandstrasse. Nedertysk de Strandstraat.

Taterberg. Nedertysk Taterbarg. Af ordet tater = sigøjner.

Töpfergang. Af tysk Töpfer - pottemager. Det hedder på nedertysk »pöttjer«, og strædet kaldtes på byens sprog Pöttjergang (slg. den gamle Pottervej ved Åbenrå).

Nogle natur- og marknavne i Egernførde med Borby

Den følgende fortegnelse indeholder de vigtigste natur- og marknavne, hovedsagelig sådanne, som findes i katastret og altså med sikkerhed kan lokaliseres.

Bergkoppel. Nævnes 1774. - Koppel betyder i Sønderjylland et indhegnet jordstykke.

Bergstrasse. På bakken ved Borby kirke.

Bleeke. DATl. Blegdammen. 1811 kaldet »Koppel der Bleicherhof«. Kat. Bleiche. Nedertysk de Bleek. - Blegeplads.

Borgwall. 1739 nævnes Borg-Wall og 1774 Der Borgwall. DATl. Borgvold. Nedertysk de Borchwall. - Efter voldanlæg ved overgangen over norets udløb; må ikke, som sket i DATl, forveksles med det gamle Egerborg.

Bornbrook. Kirkeregnskab 1603 nævner »dat Born broek« og 1608 »vor dem Bornbroker dam«. Nedertysk Bornbrook. Af nedertysk born = »kilde« og brook - »sump«.

Brennabensbarg, nu Brennofenweg. Katastret nævner Brennofen-

koppel. Nedertysk brennaben = »brændeovn«; her skal tidligere have stået en kalkovn, hvor der bl.a. brændtes kalk fra Fakse på Sjøland.

Bullenkoppel. 1764 nævnes die Bullen Coppel (Stadtarchiv III D 1) og 1774 Bolnkoppel. Lav ø eller holm på byens vestside mod noret. Af nedertysk og sønderjysk bull, boll = »tyr«.

Bysted i Borby. I Hytten skyldprotokol 1750 nævnes Büchstette, men 1772 Lut Büsted, Lütt Büsteds Sieck og 1774 Büstedt, Büstædts-Sicht. Kat. har Hinterst og Vorderst Büstedt. Nedertysk Bystä. - Formen 1750 kan tyde på, at navnet oprindeligt er et dansk byggested = »sted, hvor en bygning har stået«. Bysted kendes i Danmark som navn på en lille landsby i Salling.

Bystedtredder som vejnavn har et nedertysk efterled, der betyder en markvej mellem hække.

Destinonkoppel. Efter det franske familienavn v. Destinon.

Doomstag. Kirkeregnskab nævner 1603 Domedach og 1609 Domstagh, des Domstages. Skyldprotokollen har 1716 Dohms dach og 1737 Duhmstag. Nedertysk Doomsdach. - Navnet er identisk med middelaldertysk domesdach og dansk dommedag. Måske et nedsættende navn, men anledningen til det er i øvrigt uklar; en lokal men næppe rigtig forklaring går ud på, at stedet har navn efter »Dommarkt« i Slesvig, idet den gamle landevej fra Kiel til Slesvig gik herover. Mere sandsynlig er en tilknytning til byens rettersted, som endnu i 1700 lå tæt ved denne vej. Dommedag findes også som stednavn i Nordslesvig. En svensk Domedag(s)källan har navn af, at den løber til dommedag (Ortnamnen i Göteborgs og Bohus Län XVI 241). I England kendes ordet fra middelalderen (»doomsday«). - Man kan kun gisne om, hvorvidt navnet Doomstag har forbindelse med navnet på den lille »Domlandsmoor«, der ligger noget sydligere, vest for Rensborg landevej på Vindebys grund. Navnet Domland tyder på, at arealet har været i Slesvig domkirkes eje, men måske er der også her en tilknytning til det danske ord »dom«. I den lille mose fandtes 1952 to moselig fra tiden kort efter Kristi fødsel, begge tydeligvis kvalt eller druknet, muligvis som offer til guderne, altså dømt til at ofres!

Entenpohl. Nedertysk pohl = »pøl«, altså »andedam«.

Galgenberg i Borby. Hytten skyldprotokol har 1750 »auf Galberg ins Neuefeld«, jordebog 1775 Galgen Berg. Der er ingen tradition om et rettersted her, men det udelukker ikke, at der kan have stået en galge i helt gammel tid.

Gosebek. Chronicon Holtzatie 1448 (Quellensammlung I 75) nævner »Gasebeke, Gosebecke, in Ekerenvorde apud ampnem Ghassebeke«, det latinske apud ampnem (eller rettere amnem) betyder »ved vandløbet«. Navnet G. er antagelig nedertysk.

Grasholt nævnes i kirkeregnskab 1601 Graßholt. Efter en lille skov Grasholt ved Slesvig landevej.

Holacker nævnes 1772. Nedertysk holl = »hul«.

Kakabillenbek, (jfr. nu Kakabellenvej). I kirkeregnskab 1607 nævnes die Kakebill beke, 1612 Kakebel beke og 1774 der Cacabel-len Bach. I kirkeregnskab 1612 nævnes også Kakebil dam. Navnene er sammensat med ordet kakebille, navnet på en stærk ølsort, der bryggedes i Egernførde, og hvortil man vel har hentet vandet i bækken. Kakebille nævnes i forbindelse med Egernførde 1517, »unam tunnam cereuisie Eklenfordensis kakebille nuncupatam (en tønne Egernførde-øl, kaldet k., se Kalkar II 466). Allerede 1470 omtaler et nedertysk regnskab fra Slesvig, at der blev anvendt 17 sch. til »kakebille, de gedruckten wart uppen radhuse fals de papegoie was geschaten«, altså ved fugleskydningen. (Schiller-Lübben, Mittelniederd. Wörterbuch II 417).

Kodenkoppel. Efter personnavn?

Kolnburg. Nævnes 1772, kaldes ca. 1775 Kahle Barg (Gottorp arkiv Abt. 25¹ nr. 138). Nedertysk Kaalenburg. Antagelig af gammeldansk »kol« eller nedertysk »kahl«, der begge betyder bar. - Uvist om navnet har forbindelse med byfoged Gerd van Kotelburg, der nævnes i 1420'erne.

Krankenkoppel. 1774 nævnes Krancken Koppel. - Navnet kan skyldes, at man har anbragt syge dyr her af frygt for smitte. Jfr. dansk marknavn »Sygestuen« af samme anledning.

Moorkoppel. Nævnes 1775. Indhegning ved en mose.

Niefeld, nu Nyfeld. Hytten skyldprotokol 1750 har Neufeld. Nedertysk groot og lütt Niefeld. Nedertysk nie = »ny«.

Pischenwinkel. Nævnes 1773, kaldes 1775 Beschen Winkel (Gottorp arkiv Abt. 25¹ nr. 138). Nedertysk Pyschenwinkel.

Rohsee (jfr. nu Rosserweg) i Borby. 1772 nævnes Rossee. Nedertysk Rohseer Moor, kaldes nu Rosseemoor. Vel af adjektivet roh eller dansk »rå«.

Scheefburg. Katastret har Schiefberg, nedertysk Scheefburg. - Af nedertysk scheef eller dansk »skæv«.

Schinnerkuhl. Nedertysk Schinner = »rakker« eller »skinder«.

Schunackskoppel. - Efter tidligere ejer.

Schnaaperburg. - Hytten skyldprotokol 1750 Schnapberg. Efter Snabe, et dansk stednavn vest for Borby.

Soltkuhl. 1772 nævnes Oberste og Underste Salz-Grube. Katastret har Salzgrube. - Nedertysk solt = »salt«.

Stadtwisch. 1774 nævnes Grosse-Stadts Wiese. Nedertysk de grote Stadtwisch.

Steilburg. 1772 nævnes Steilenberg (Gottorp arkiv Abt. 25¹ nr. 138). Nedertysk steil = »stejl«.

Tang eller Dang var navnet på byens nordøstlige hjørne ud mod havet, af den opskyllede tang (tysk Seegras).

Tegelikoppel. I katastret Ziegeleikoppel. - Nedertysk tegelie = »teglværk«.

Wulfstert nævnes i skyldprotokollen 1714; i 1737 har denne Wolffstehrt. Nedertysk og betyder »ulvehale«. Sammenligningsnavn, jfr. det flere steder forekommende danske Ulvshale og Refshale (rævehale).

Noter:

1. Sv. Aakjærs udg. p. 10.
2. Diplomatarium Dan. 2 rk. VIII nr. 119.
3. Studies on English Place-Names p. 80 (Kgl. Vitterlighets Akad. handlingar); Ekwall gentager forklaringen i Oxford Dict. of English Place Names, 4 udg. p. 33 (»old fort inhabited by squirrels«).
4. Gammeldansk Gramm. § 765.5.
5. Dipl. Dan. 2. rk. II nr. 155.
6. Dipl. Dan. 2 rk. III nr. 314.
7. Dipl. Dan. 2. rk. V nr. 202.
8. A. Lasch, Mittelniederdeutsche Gramm. § 251.
9. Det danske Folkesprog i Sønderjylland I 86, II 116.
10. O. Bauditz i Danske Studier 1921 p. 54.
11. H. F. Feilberg: Fra Heden (1863).
12. p. 55 (jfr. kort nr. 25).
13. Kirchliche Statistik p. 1206.
14. a.a. II 116.
15. Om forholdet mellem den omlydte og ikke-omlydte form af ordet, se A. Bach, Deutsche Namenkunde II § 122, hvor også Eckernførde nævnes.
16. Her citeret efter Kirchl. Statistik p. 1206.
17. Stemann, Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig III 238 ff, Gottorp Amts Regnskab 1589 (Rigsarkivet), ekstrakt af Gottorp amts jordebog 1688, Johs. v. Schröder, Topographie des Herzogthums Schleswig 1837 s. 224.

Kirkebygningerne i Egernførde, St. Nicolai og Borby kirke

af Anne J. Christiansen

Nedenstående redegørelse for de to kirker i det nuværende Egernførde vil alene behandle kirkernes arkitektur, ikke deres inventar.¹ Da de to kirker arkitektonisk set ikke er enestående, vil mange af de følgende betragtninger være almengyldige fremfor specifikke for de to kirker.

Det nuværende Egernførde omfatter to, oprindeligt selvstændige landsbyer: Borby beliggende på fjordens nordside på den østvestgående højderyg og Egernførde på den flade halvø i fjordens bund. De er utvivlsomt begge opvokset i ly af og opkaldt efter borgen Egerborg på fjordens nordbred; borgen var et led i den danske forsvarslinje ved landets sydgrænse.² Borby kirke og den første kirke i Egernførde dateres til henholdsvis slutningen af 1100-tallet og midten af 1200-tallet; de er således begge opført i Danmarks største kirkebygningsperiode fra o.1100 til o.1250. At dømme efter hidtidige undersøgelser er de to stenkirker de respektive landsbyers første kirker, idet der ikke er fundet spor af tidligere trækirker.

Kirken i Egernførde har navn efter sin særlige beskytter, St. Nicolai. Denne helgen levede i Lilleasien i 4. årh. og var biskop i Myra. St. Nicolai blev i middelalderen påkaldt som de søfarendes beskytter, hvorfor det er forståeligt at man i Egernførde, som i så mange andre havnebyer, har valgt at indvie kirken til netop ham. Der er større uklarhed omkring, hvem Borby kirke har været indviet til. St. Ansgar og St. Hubertus nævnes begge som kirkens mulige beskyttede; førstnævnte forekommer mest sandsynlig, idet tympanonfremstillingen på kirkens sydportal tolkes som værende Nordens apostel.³ Det skal dog nævnes, at St. Ansgar først ved middelalderens slutning var egentlig dyrket herhjemme. Den korte afstand mellem Borby og Hedeby, hvor St. Ansgar grundlagde Danmarks første kirke, kan være forklaringen på den relativt tidlige dyrkelse af denne helgen i Borby.

Som den overvejende del af landets kirker har kirkerne i Borby og Egernførde antagelig også været opført som almindelige sognekirker; for Borby Kirkes vedkommende kan der muligvis have været tale om

en nærmere tilknytning til den nærtliggende borg. I Danmark var sogneinddelingen stort set gennemført o.1150. Selve oprettelsen og afgrænsningen af det enkelte sogn tilkom ifølge den kanoniske ret stiftets biskop. Hvert sogn udgjorde en selvstændig, kirkelig enhed underlagt bispens overopsyn; dets primære formål var udøvelsen af sjælesorg, hvortil krævedes en (sogne-)kirke og en dertil knyttet (sogne-)præst.

Tilsyneladende er kun et fåtal af landets mange sognekirker blevet stiftet af enkeltpersoner, konger, hertuger og storbønder; dette er muligvis tilfældet for Borby kirkes vedkommende. Men i de fleste tilfælde har en sognekirkes opførelse og fortsatte eksistens været bekostet af den lokale befolkning, således antagelig også St. Nicolai kirke i Egernførde. Af bøndernes fælles jord udlagdes grunden til selve kirken og kirkegården samt til kirkeager og -skov, sidstnævnte som en del af præstens underhold. Gennem diverse afgifter, hvoraf tiende var den vægtigste, finansierede sognebørnene også selve kirkebyggeriet samt det økonomiske grundlag for kirkens fortsatte virke.

Tiendeordningen kan herhjemme føres tilbage til o.1135. Tiende var en kirkeskat på jord, der beløb sig til en tiendedel af udbyttet og betaltes i naturalier. Optrækket af tiende var tilknyttet sognekirken, og tiende deltes ligeligt imellem 1) kirken, 2) præsten og 3) bispem. Kirketiende blev anvendt til selve kirkebyggeriet, til anskaffelse af inventar samt til de nødvendige artikler til brug ved de kirkelige handlinger, f.eks. altervin og -brød. Ved siden af udkommet fra jordbruget, der var underlagt præstegården, udgjorde præstetiende præstens løn for hans gerning ved sognekirken: forkyndelse, forvaltning af sakramenterne, men også visse sakrificielle handlinger så som indvielse af marker, stalde og brugsgenstande. Bispetiende var bispens vederlag for overopsynet med det enkelte sogn i stiftet. På sine visitatser skulle bispem kontrollere sognepræstens forvaltning af embedet, revidere kirkens regnskab samt syne kirkebygning og inventar, der måtte holdes i behørig stand. Desuden var forvaltningen af visse sakramenter alene forbeholdt biskoppen, således konfirmation og præsteordination, ligeledes også visse sakramentalier, f.eks. indvielse af en kirke og kirkegård.

Bygmestrene til den overvejende del af vore kirker var anonyme håndværkere. Kun i ganske få tilfælde er en kirkebygning eller en del af en sådan blevet signeret, således vesttårnet på St. Nicolai kirke i Egernførde, dette er lidt yngre end selve kirkeskibet. Stenhuggeren

har på en af vestmurens kvadre indhugget sit symbol, en hammer og en knibtang samt et par tegn, der udlægges som initialerne »G.E.«.⁴ Det omtrent samtidige vesttårn på den nærliggende Gettorf kirke har ligeledes et indhugget stenmestertegn; de to signaturer er dog ikke identiske⁵.

Ved anlæggelsen af størstedelen af vore kirker har man tilstræbt en øst-vest orientering, således at koret, kirkens centrale del, placeredes mod øst. Forklaringen herpå er, at solsymbolikken anvendtes på Kristus, »som solen betingelsesløst giver menneskene sit lys, således giver Kristus os sin kærlighed uden at kræve noget til gengæld«, og »som solen står op i øst, således kan Kristi genkomst ligeledes ventes i øst«.⁶ - St. Nicolai kirke er orienteret stik øst-vest, men anlægget er ikke fuldstændig aksefast, idet tårnet ligger skævt for koret. I Borby kirke forholder det sig modsat, her er anlægget praktisk talt aksefast, men hovedaksen er orienteret mod østnordøst. En eksakt øst-vest orientering har været vanskelig at beregne med datidens måleinstrumenter.

I middelalderens byggeri anvendte man måleenheden en »fod«, der dog ikke var et entydigt længdemål, men varierede fra 26 til 34 cm alt efter sin oprindelse. Den romerske fod (29,6 cm) og den græske/franske fod (33,0 cm) blev begge benyttet i tysk og dansk kirkebyggeri i det 12. årh., mens man i de følgende århundreder næsten udelukkende anvendte den græske. Kirkerne i Borby og Egernførde (både den oprindelige og den ombyggede kirke) blev utvivlsomt opført med udgangspunkt i en fod på 30 cm, dvs. tilnærmelsesvis den romerske fod.⁷

Borby kirke

Nedenstående behandling af Borby kirke bygger hovedsageligt på C. Rautersbergs og W. Teucherts undersøgelser af kirken i 1971/73 beskrevet af førstnævnte i artiklen »Zur mittelalterlichen Baugeschichte der Kirche Eckernförde-Borby«, der giver en indgående redegørelse for kirkens bygningshistorie med udblik til samtidens bygningskunst.⁸

Den romanske kirke i Borby er en af de ældste i det gamle Egernførde amt og dateres som før nævnt til o.1200. Som den overvejende del af landets kirker har også Borby kirke været udsat for både til- og ombygning i tidens løb, men den romanske kirke er dog stadig kernen i den nuværende kirkebygning.

a. Den romanske kirke. Borby kirke tilhører den for perioden så

Borby kirke.

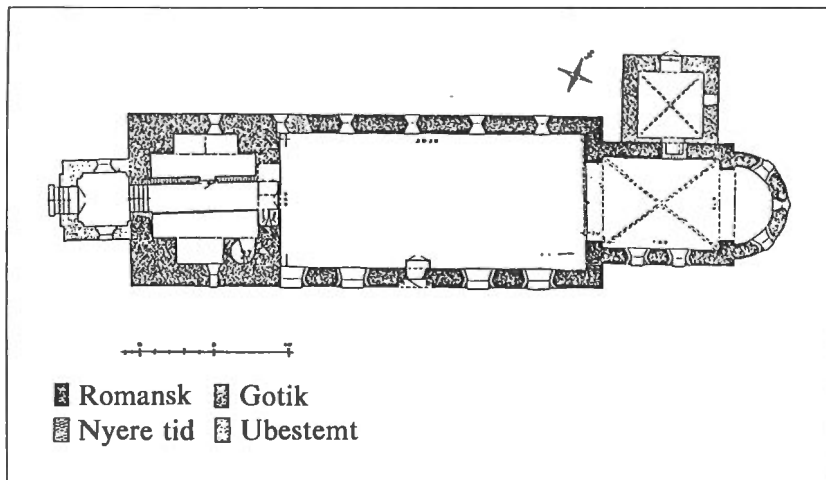
karakteristiske nordvest-europæiske kirketype, der består af to selvstændige bygningsled: et rektangulært skib og et lavere, smallere, kvadratisk eller tilnærmelsesvis kvadratisk kor indbyrdes forbundne gennem en bueformet åbning, triumfbuen. Koret i Borby kirke er forsynet med en halvrund apside, der ofte forekommer på periodens landsbykirker særlig efter 1150.

Proportionerne indenfor de enkelte bygningsled og imellem disse bestod også i middelalderen almindeligvis af simple talforhold, således også for den romanske Borby kirkes vedkommende. Målene på de enkelte bygningsled er anført nedenfor (i romersk fod):

	Skibet	Koret	Apsiden
Ydre mål	68x39	30x28	-
Indre mål	62x31	26x20	Radius 8,5

Længdeforholdene imellem de enkelte bygningsled er fordelt således, at skibet, som det største af rummene, udgør $3/5$ af kirkens indre

total længde (= 100 r.fod), det mindre kor $1/4$ og absiden $1/8$ af total længden. Skibets indre bredde beløber sig til dets halve længde, mens korets og absidens bredde er afhængige, dels af skibets bredde og dels af murtykkelsen, der er 4 r.fod svær. Koret er afsat fra skibet med $1\frac{1}{2}$ murtykkelse, et forhold, der er særegent for sønderjyske middelalderkirker, og som for den øvrige del af landets kirker beløber sig til den dobbelte murtykkelse.⁹ Absiden er afsat med en $1/2$ murtykkelse fra koret.

Plan over Borby kirke.

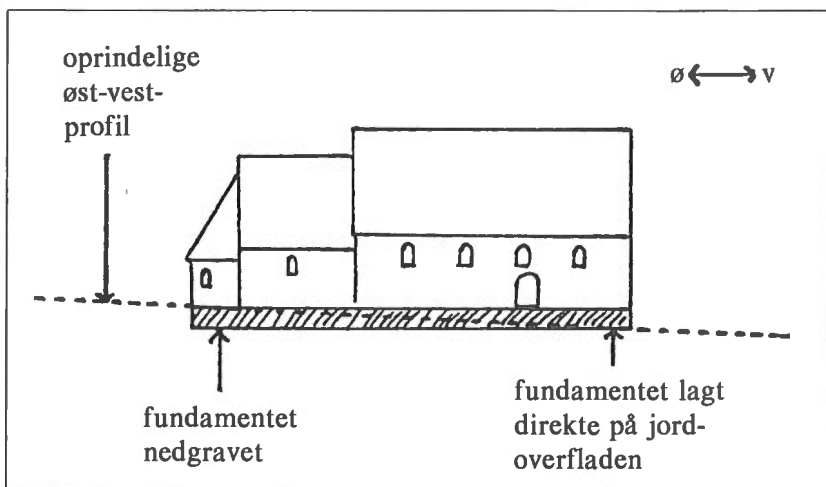
Med et gulvareal på ca. 180 m² har den romanske kirke haft en for tiden anseelig størrelse. Til sammenligning kan anføres, at Sønderjyllands største landsbykirke fra samme periode, kirken i Brøns, Hviding Herred, dækker ca. 200 m².¹⁰ Borby kirkes store format efter datidens forhold er utvivlsomt proportionalt med dens betydning. Kirken kan meget vel have haft et nært forhold til Egernborg, der lå umiddelbart sydøst for kirken; et eventuelt patronatsforhold kan således have været den økonomiske baggrund for kirkens størrelse.

Den romanske Borby kirke er opført af det her i landet for perioden så karakteristiske byggemateriale, marksten. Ca. 75% af kirkerne i kongeriget og hertugdømmet Slesvig, hvoraf størstedelen er opført i den romanske periode, er bygget af dette overalt tilgængelige materiale. Men forarbejdningen af markstenene varierede fra sted til sted afhængig af den lokale tradition og indflydelse udefra. I det sønderjyske østkystområde, fra Åbenrå til Egernførde, er den over-

vejende del af kirkerne opført af rå og kløvede sten, mens man i Nørrejylland hovedsageligt har bygget kirkerne af omhyggeligt tilfannede kvadre. Borby kirke er opført af forholdsvis små sten forarbejdet på forskellig vis. I størstedelen af den romanske bygning er stenene rå eller kløvede; deres format varierer stærkt, og selve opmuringen består følgelig af en blot og bar opstabling af sten. En tilsvarende byggeteknik er anvendt i sydfynsk og vestsjællandsk kirkebyggeri samt i nogle jyske kirker. I den nederste del af apsismuren har man anvendt en mere avanceret teknik; her er de groft kløvede sten muret i skifter, ialt dog kun 5-6.

Af udgravninger i den romanske kirkes sydvestlige hjørne begrænset til et forholdsvis beskedent areal på ca. 2 m² indvendigt (foretaget i 1971) og ca. 1,5 m² udvendigt (foretaget i 1973) fremgik, at fundamentet i denne del af kirken er rejst direkte på jordoverfladen. Sylden er her senere udvendigt blevet dækket af jord til en højde af ca. 4 r.fod. Man kan dog ikke slutte af resultatet af de to udgravninger, at hele fundamentet til den romanske kirke har været rejst på tilsvarende måde. Terrænet omkring kirken er meget kuperet, hvilket man antagelig allerede ved planlægningen af byggeriet har taget behørigt hensyn til. Udligningen af niveauforskellen mellem kirkens øst- og vestende kunne være foregået ved, at man har udgravet fundamentet til kirkens østre del, den højestliggende, mens fundamentet til den vestlige del blevet lagt direkte på jordoverfladen. Fundamentet i den undersøgte del af kirken består af 4-5 lag store, rå marksten, der ved hjælp af mindre sten og grus som kiler er samlet til en fast og solid blok. Det nederste lag sten rager en god r.fod ud under den øvre mur på den udvendige side, men flugter omtrent på den indvendige. Dette mørtelløse, jævnt indadskrånende fundament er ca. 5 r.fod højt.

Kirkens øvre mur er en almindelig kassemur, hvilket vil sige, at væggene består af en indre og en ydre murskal, hvis hulrum er udfyldt af småsten støbt i mørtel. Kirken fremtræder i dag som en naturstensbygning, men har oprindeligt stået pudset. Et stykke af den kalkpudsede mur er bevaret på korets nordvæg over og omkring korvinduet, der nu udefra er skjult under tagrejsningen af det senere tilbyggede sakristi. I reglen har middelalderkirker opført af marksten, både her i landet og sydpå, stået pudset, hvorved murenes uregelmæssigheder skjultes bag den ensartede kalkede overflade. Kvaderstenskirkerne har derimod gerne fået lov at stå som naturstensbygninger, da de regelmæssigt tilhuggede kvadre i sig selv har

Borby kirkes placering i terrænet.

forlenet bygningerne med den ønskede homogenitet. - Hvornår kalkpudset på Borby kirke er blevet fjernet, vides ikke. Flere oprindeligt kalkede kampestenskirker i hertugdømmerne, f.eks. Hedeby, er på tilsvarende måde blevet rensede.

De romanske landsbykirker havde altid to indgange, en kvindedør på nordsiden og en mandsdør på sydsiden af skibet placeret overfor hinanden i dettes vestlige halvdel. Eventuel divergens i udformningen af indgangene begunstigede i reglen sydportalen med den rigeste udsmykning, idet sydsiden, lysets og mændenes side betragtedes som den fornemmeste. Den rigeste portaludsmykning forekommer ifølge Mackesprang på kirker med apsis, der synes at manifestere kirkens rang; portaludsmykningen har således understreget dette forhold yderligere.¹¹ Undertiden har middelalderkirkerne været forsynet med en tredje indgang, en præstedør i koret.

Borby kirke har oprindeligt haft sådanne tre indgange, men idag er både kvindedøren og præstedøren tilmurede. Nordindgangen kan dog stadig anes udvendigt under det tredje østre vindue, hvor selve dørindfatningen er bevaret. Kvindeindgangen har været ganske simpel og af beskedent format, næppe større end selve døren i sydportalen. Af præstedøren i koret er intet bevaret. Dens tilstedeværelse kendes alene fra en 1700-tals tegning.¹²

Sydportalen, der er en søjleportal, er således den eneste bevarede af kirkens indgange. - Kun et fåtal af kirkerne i Slesvig Stift er

Borby kirkes sydportal.

udsmykket med søjleportal, ialt kun syv, heraf de fem på angelske kvaderstenskirker, der alle såvel i udformning som med hensyn til tympanets fremstilling står Petersportalen på Slesvig Domkirke nær. Petersportalen og portalerne på de angelske kirker dateres til o.1180-o.1200.¹³ Borby kirkes sydportal adskiller sig fra denne Slesvig-gruppe dels ved at udsmykke en markstenskirke og dels ved en fra disse divergerende tympanonfremstilling. Enkelte ligheder med gruppen er der dog, således kapitældekorationerne og den omtrent samtidige udførelse. Men bortset herfra synes Borby kirkes sydportal at stå alene.

Sydportalen er af granit og tilhører den almindeligt forekommende søjleportal-type med to frisøjler. Til denne type hører ca. halvde-

len af de jyske søjleportaler. Sydportalen er opbygget omkring en døråbning på 4 r.fods bredde (= murtykkelsen) og knap den dobbelte højde. Selve portalen har omtrent det dobbelte format. Døren er anbragt i midten af den svære mur og er indfattet af store kvadre. Døråbningen, der er uden overligger, afsluttes opadtil af et tympanon. Foranstillet dørindfatningen står portalens to cylindriske søjler på hver sin høje plint. Søjlerne har typisk romanske, terning-formede kapitæler dekoreret med akantusværk, palmet og lilje i skjoldene udført i højt relief. På kapitælerne hviler kragstenene, og fra disse springer den segmentformede bue, der indrammer tympanet. Bue-motivet gentages i murplanen og hviler her på kragstenenes forkrøbede forlængelse i murflugten.

Tympanet er indsat i en grov cementering af nyere dato. Selve tympanet, der har et gulligt skær til forskel fra den øvrige del af portalen med rødlig karakter, er en del beskadiget. Vestre trediedel af relieffet er ødelagt og den nedre afslutning er ufuldstændig bevareret. Tympanet er udsmykket af et bas-relief med en fremstilling af en siddende biskop i midten flankeret af et lam mod øst. Den skæggede biskop er iført ornat; i sin venstre hånd holder han en bog (Bibelen) og i højre en stav, hvis øvre del er forsvundet ved relieffets beskadigelse. Det er derfor umuligt at afgøre, om det drejer sig om en bispestav, en hyrdestav el. lign. Hvem forestiller denne biskop? Antagelig ikke St. Clemens, som foreslået af Mackesprang.¹⁴ Denne var pave, og man har næppe tilladt sig at degradere ham til biskop i en billedlig fremstilling, hvilket iøvrigt også ville gøre ham uigenkendelig ikonografisk set. Mackeprangs begrundelse for ovenstående antagelse er, at korslammet opræder som pavens attribut. Andre hellige mænd fremstilles undertiden med samme attribut; korslammet henfører således ikke entydigt til en enkelt helgen. Kirschbaum udlægger bispen som St. Ansgar. I billedlige fremstillinger opræder »Nordens apostel« i bispeornat, hans attribut kan være en hyrdestav, men også en kirkemodel og lejlighedsvis en bog (Bibelen). På Borby kirkes tympanon forekommer to af disse, staven og bogen, og lammet kunne være en understregning af hyrdemotivet. Men da relieffet er delvis beskadiget, er det ikke muligt at finde en entydig tolkning af fremstillingen.

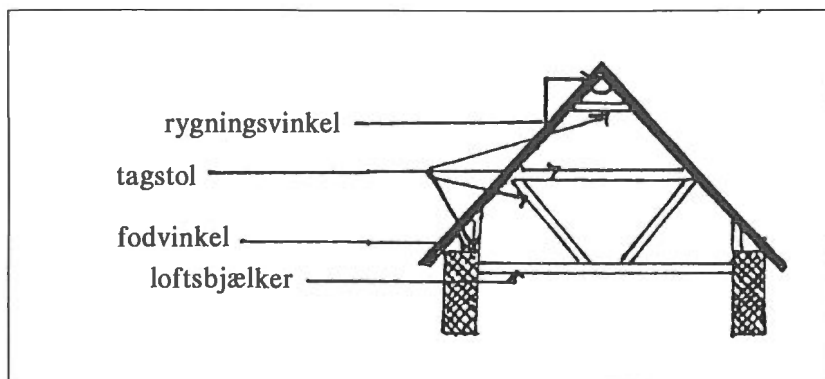
Vinduerne i romanske kirker har altid været placeret højt af hensyn til lyset. De er små og fåtallige, og kirkerummet har følgelig været temmelig mørkt. I en almindelig romansk kirke har vinduerne fordelt sig således: tre i koret henholdsvis i nord-, øst- og sydvæggene;

på apsidekirker erstatter apsisvinduet lysåbningen i øst; et, en, to eller tre vinduer i hver af skibets langvægge placeret symmetrisk overfor hinanden, antallet afhængig af kirkens størrelse. Den romanske Borby kirke havde oprindeligt tre apsidevinduer, to korvinduer og henholdsvis tre og fire vinduer i skibets nord- og sydvægge, heraf to øst for indgangene og ét vest for samt ét over den lave kvindedør. Kun i skibets nordvæg er de romanske vinduer bevarede, mens de øvrige er blevet udvidet. Vinduernes højde og bredde er henholdsvis 6 og 2 r.fod; proportionsforholdet er dermed det gængse 3/1. Vinduerne er dobbelt smigede, hvilket vil sige, at de har skrå karmsider både ind- og udvendigt; det drejer sig med andre ord om en middelalderlig vinduestype, der befordrede den størst mulige lysmængde gennem de små åbninger. Selve vinduesbredden udgør en halv murtykkelse; medregnes smigene, er den samlede bredde én murtykkelse. Denne har således haft en altafgørende indflydelse på størrelsen af kirkens muråbninger, vinduer som døre.

Murene i middelalderens kirkerum har altid været pudsede, og de lyse vægge har ofte været dekoreret med malerier. I Borby kirke har man fundet spor af kalkmalerier fra 1600-tallet på triumfvæggen. - Den nuværende temmelig brede triumfbueåbning (ca. 18 r.fod bred) har ifølge Rauterberg oprindeligt været ligeså smal som i de øvrige nord- og sønderjydske romanske landsbykirker, d.v.s. omkring en trediedel af skibets indre bredde.¹⁵ Koret, der i katolsk tid var forbeholdt præsteskråben, var dermed skarpt adskilt fra skibet. Udvidelsen af triumfbueåbningen til omtrent den dobbelte bredde dateres til efterreformatortid, hvor også menigheden fik adgang til koret. Opsætningen af korhvelvet er ligeledes fra tiden efter reformationen. - Apsisbuen har tilsyneladende bevaret sit oprindelige udseende.

Gulvet i den romanske kirke har været et primitivt lerstampet gulv; loftet har antageligt været et almindeligt bjælkeloft.

Højdeforskellen mellem kirkens enkelte bygningsled medfører, at de hver dækkes af et selvstændigt tag, kor og skib således af sadeltag og apsis af halvkegletag. Øjensynligt er sadeltagenes oprindelige hældning bevaret den dag idag, idet en fodvinkel på 50° og en rygningvinkel på 80° på de nuværende tage var særlig karakteristisk for romanske tagkonstruktioner. I middelalderens byggeri anvendte man loftsbjælkerne som støtte for tagstolen (hvælv var sjældent samtidigt med de romanske kirkers opførelse). Selve tagbeklædningen har været udskiftet flere gange; den kan oprindeligt have været af bly.

Romansk tagkonstruktion.

b. Senere til- og ombygninger. Som Borby kirke står idag er den et kompleks af skiftende tiders behov, smag og økonomiske muligheder. I middelalderen blev kirkeskibet forlænget mod vest og senere forsynet med et gotisk vesttårn over denne vestforlængelse. Derudover fik koret en sakristitilbygning, der nogen tid efter opførelsen blev overhvalvet. Også i nyere tid har man ændret kirkens udseende: det gotiske vesttårn er blevet nedrevet og erstattet af et romantisk, og størstedelen af vinduerne er blevet udvidet.

Man har tidligere antaget, at skibet i Borby kirke i det 13. årh. blev forlænget med ca. 6 r.fod mod vest og samtidig forsynet med et gotisk vesttårn af samme bredde som skibet. Dette afkræftes imidlertid af de nyeste undersøgelser, hvoraf det fremgår, at skibet rigtignok blev udvidet i tiden mellem 1250 og 1300 til en samlet længde af ca. 97 r.fod, men at kirken først fik sit vesttårn i 14.-15. årh., d.v.s. på den tid, da de fleste af Danmarks massive kirketårne opførtes. Samtidig rejstes en tværmur i skibets vestlige del, hvorved det fremtidige tårnrum adskiltes fra skibet; forbindelsen de to rum imellem blev opretholdt gennem en spidsbuet åbning midt i tværmuren. Skibets længde blev dermed indskrænket til ca. 68 r.fod. Øst- og vestmurene i det omtrent kvadratiske vesttårn blev båret af henholdsvis den nyopførte tværmur og skibets vestmur, mens tårnets nord- og sydmure hvilede på fire kraftige piller anbragt i tårnrummets hjørner; disse var indrykkede fra skibets murflugt. Indtil slutningen af det 16. årh. var tårnet dækket af et firesidet pyramidetag, som da ødelagdes af en brand; som erstatning opsattes kort før midten af det følgende århundrede et sadeltag.

I modsætning til den romanske del af kirken er vestudvidelsen opført af firkantede, tilnærmelsesvis kvadratisk tilhugne marksten, der muliggjorde opmuring i regelmæssige skifter. En sådan forarbejdning af marksten har ifølge Rauterberg sin oprindelse i østholstensk byggeri og vandt i slutningen af det 12. og i begyndelsen af det 13. årh. indpas i Slesvig.¹⁶ De to forskellige muringsteknikker lader sig tydeligt adskille på nord- og sydmurene ved femte østre fag. Det nederste skifte i vestudvidelsen er forsynet med en skrånket og danner basis for den øvre mur.

Ligesom murbehandlingen adskiller også vinduerne i vestudvidelsen sig fra den foregående periodes. De gotiske vinduer er smalle og spidsbuede, men er dog anbragt med samme afstand som de romanske. Kun på nordvæggen er de bevaret.

I slutningen af middelalderen fik Borby kirke sin anden tilbygning, et sakristi med kvadratisk grundplan rejst midt for korets nordvæg. Den ret lave bygning er dækket af et selvstændigt sadeltag. Den oprindelige indgang til sakristiet fandtes i korets nordvæg under vinduet, men tilmuredes da sakristiet i midten af 1600-tallet blev købt af familien von Brockdorf i Vindeby til begravelseskapel. En ny indgang indfattet af granitkvadre blev derpå indsat i sakristiets nordvæg. Den oprindelige forbindelse mellem kor og sakristi blev genåbnet i 1960, hvorefter rummet atter fik sin oprindelige funktion. Sakristiet får kun lys fra et eneste vindue anbragt i østvæggen; det er senere udsmykket med kurvehanksbue.

Sakristiet er rejst på et fundament af marksten; dets øvre mur er opført af gullige munkesten muret i munkeskifte på øst- og vestmuren og i blokskifte på nordgavlen.¹⁷ På bygningens tre sider løber umiddelbart under murkronen et dobbelt savskifteband, en udsmykningsform, der anvendtes gennem hele gotikken. Iøvrigt skal det nævnes, at teglbrændingsteknikken havde været kendt og anvendt i Slesvig og Holsten siden slutningen af det 12. århundrede.

I slutningen af middelalderen erstattede man i mange kirker de oprindelige bjælkelofter med mere tidssvarende og mindre brandfarlige hvælv. Dette skete også i Borby kirke, antageligt af økonomiske årsager begrænset til sakristi og kor. Begge steder er hvælvene gotiske krydsribbehvælv opført af halvsten, men dermed ophører lighederne. Mens hvælvet i sakristiet er temmelig fladt, har lav afsætning og ribbeprofiler sammensat af tre rundstave, er korets hvælv meget højt og kuppellignende; overgangen fra væggen er svag og hvælvet er væsentligst afsat fra murkronen, ribbeprofilerne har oprindeligt væ-

ret firkantede, d.v.s. uforarbejdede. Mens sakristihvælvet er typisk for den slesvigske byggemåde i 14-1500-tallet, er korhvælvet meget ualmindeligt i området og væsentlig senere; muligvis er hvælvet i koret først opsat efter branden i 1595.

Så sent som i begyndelsen af forrige århundrede ændredes kirkens udseende atter en del. Overetagen af det gotiske vesttårn blev nedrevet og skibets tag forlænget mod vest over tårnrummet. Et tårn kunne kirken dog ikke undvære længere end til århundredets slutning, hvor man rejste det nuværende tårn, en spinkel bygning i fire stokværk rejst over en kvadratisk grundplan dækket af et ottesidet pyramidetag med fire gavle. Dette nygotiske vesttårn er opført af tilhugne marksten af varierende størrelse. Samtidig med tårnets opførelse omlagdes kirkens hovedindgang til vestsiden. Fra nyere tid stammer også tårnrummets skillevægge og tilmuringen af åbningen mellem tårnrummet og skibet til almindelig dør-format.

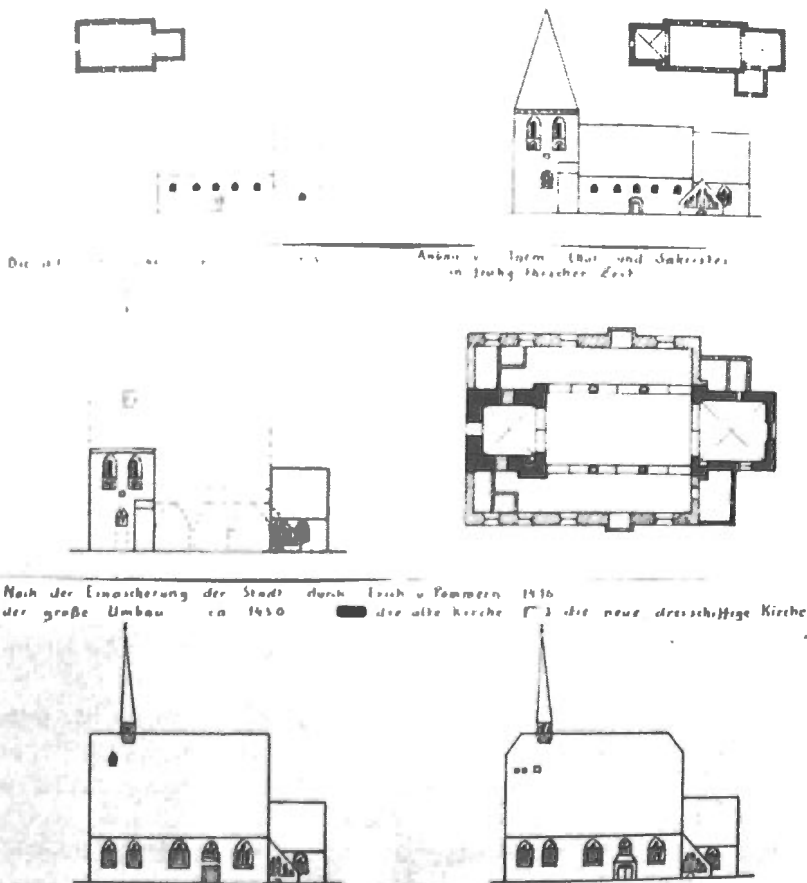
Skibets stukloft blev opsat i 1866, på hvilket tidspunkt også de nuværende vinduer i apsis og skibets sydvæg stammer; disse er en hel del større end de oprindelig romanske, hvorfor rummet idag er mere lysfyldt end tidligere. Koret fik et ekstra vindue i 1928 og samtidig udvidedes det romanske til samme størrelse som det nye.

Alle disse ændringer af kirkens oprindelige udseende i form af til- og ombygninger vidner om, at man til alle tider har bestræbt sig for at ajourføre kirkens indretning efter de gældende krav.

St. Nicolai kirke

Mens Borby kirkes bygningshistorie er behandlet temmelig fyldigt på grundlag af udgravningerne i 1971/73, har St. Nicolai kirke mig bekendt ikke været genstand for nærmere arkæologiske undersøgelser, hvorfor det litterære materiale til denne kirkes bygningshistorie er beskedent. I »Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kreis Eckernförde« beskrives kirkebygningen, men uden et videre udsyn til samtidens kirkebyggeri, hvilket derfor tilstræbes her.¹⁸

St. Nicolai kirke ligger på en plads midt i Egernførdes gamle bydel og er den anden kirkebygning på stedet. Den første St. Nicolai kan føres tilbage til midten af 1200-tallet, men fik kun en kort levetid. Allerede i 1400-tallet måtte den vige for en ny og større kirke antageligt som følge af delvis ødelæggelse af den første i 1417, da størstedelen af Egernførde by blev lagt i ruiner under krigen mellem

Tegningerne fortæller om St. Nicolai kirkes bygningshistorie, ophængt i kirken.

den danske konge og de holstenske grever om hertugdømmet Slesvig. En del fragmenter af den første St. Nicolai indgår i den nuværende kirkebygning, hvorfor det er muligt at danne sig et billede af den oprindelige kirkes udseende.

a. Den første kirke. Den første St. Nicolai har været en almindelig middelalderlig landsbykirke med rektangulært skib og kor. Kirkens omtrentlige mål angives nedenfor i romerske fod; skibets bredde kendes ikke.

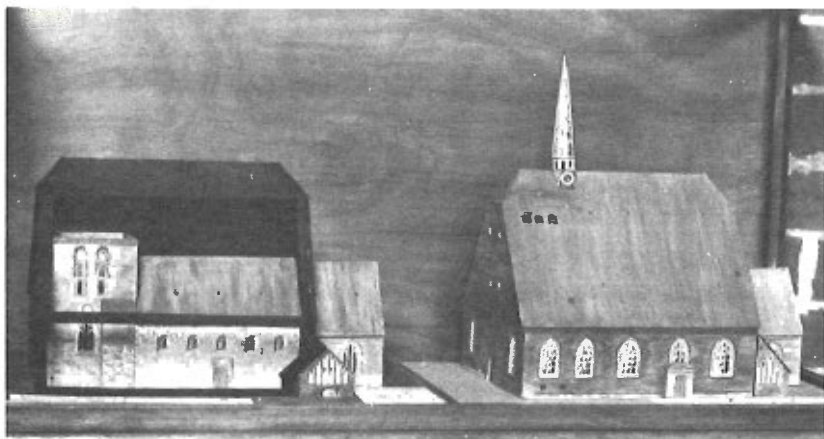
	Skibets længde	Koret
Indre mål	61	29x26
Ydre mål	65	34x33

Skibet i St. Nicolai har antageligt haft samme format som den oprindelige Borby kirkes, mens koret har været en smule større end i den ældre Borby kirke. Af den første St. Nicolai indgår følgende bygningsled i den nuværende kirke: 1) koret, 2) vesttårnet og 3) sakristiet.

Koret er opført af røde munkesten over en sokkel af fire skifter tilhugne marksten. Koret har lige østafslutning, hvilket må betegnes som et gotisk stiltræk (i gotikken anvendtes næsten udelukkende lige eller mangelkantet korafslutning). Koret har haft de vanlige tre vinduer, men ingen af disse har bevaret deres oprindelige udseende. Nordvinduet blev tilmuret, da det nyere sakristi på korets nordside blev opført og afskar lystilførslen; også østvinduet er med tiden blevet blændet. Tilmuringen lader dog ane, at begge disse vindueåbninger har været spidsbuede. Sydvinduet blev udvidet i sidste århundrede.

Koret dækkes af et stærkt puklet krydsribbehvælv og har pærestavsformede ribbeprofiler. Hvælvet er afsat fra hjørnekonsoller anbragt 6-7 r.fod over nuværende gulvniveau. Kapperne hviler på skjoldbuer, hvilket indikerer, at hvælvet er yngre end selve korbygningen. Det må imidlertid være blevet opsat inden kirkens udvidelse, da man utvivlsomt ellers ville have foretrukket at lade kor og skib gå i et som i samtidens nyopførte købstadskirker. Hvælvet stammer således fra 1300-tallet.

Spørgsmålet rejser sig nu, om den første St. Nicolai har været en senromansk kirke med kraftig adskillelse imellem kor og skib, som Borby kirke, eller en ungotisk langhuskirke, hvor kor og skib har samme bredde og går i ét, som den omtrent samtidige Gettorf kirke i nærheden af Egernførde. Den nuværende triumfbue har i alle tilfælde intet med en eventuel oprindelig triumfbue at gøre; dertil er den for bred. Fraregnet selve bueindfatningen har den samme bredde som koret, hvilket ville være meningsløst i en etskibet romansk kirke. Selve indfatningen af triumfbuen må i alle tilfælde være samtidig med den anden kirke. Om den øvrige del af triumfmuren er ældre, er uklart.

Modeller til belysning af bygningsudviklingen i St. Nicolai kirke, opstillet i kirken.

Vesttårnet, der ligesom sakristiet er en senere tilbygning til kirken, har rektangulær grundplan. Udvendigt har tårnet samme bredde som koret, hvilket igen rejser spørgsmålet om den første kirkes plantype: har både kor og vesttårn været afsat fra skibet eller har kirken været en langhuskirke med vesttårn af samme bredde? Tårnet har på syd-muren en kraftig stræbepille, som afstiver muren dér, hvor den indvendige tårntrappe løber. Men på tårnets nordside findes også et mindre murfremspring nøjagtigt, hvor man kunne vente at finde dets afsætning fra skibet. Den første St. Nicolai har derfor utvivlsomt tilhørt den almindelige romanske plantype, den såkaldte korkvadratkirke.

Vesttårnets mure er en del sværere end korets 4 r.fod for at kunne bære vægten af overetagen. Tårnet, der er bevaret i sin fulde højde, er opført af blandet materiale: nederste stokværk af vestmuren af store granitkvadre, nederste stokværk af nord- og sydmurene af tilhugne marksten og andet stokværk fuldstændigt af uregelmæssige marksten. Tårnets østmur blev i nedre stokværk fjernet i omtrent hele tårnrummets bredde ved opførelsen af den anden kirke af hensyn til forbindelsen til midtskibet. Overetagen er i syd, vest og nord forsynet med to dobbeltvinduer indfattet af smalle blændinger og horisontalt tvedelt i en øvre større og en nedre mindre rundbuet vinduesåbning, et rigt udformet og sjældent forekommende romansk vindue.¹⁹ Det ret høje tårnrum er dækket af et stærkt puklet krydsribbehvælv med midterroset og retkantede ribbeprofiler. Hvælvet er sikkert samtidigt med selve tårnbygningen som størstedelen af Dan-

marks overhængede tårnrum.

Sakristiet ved korets sydside er anlagt vest for korvinduet og har rektangulær grundplan. Ved opførelsen af den anden St. Nicolai har man måttet fjerne sakristiets vestmur samt beskåret bygningsdelen en smule i vest. Det ret lave sakristi er opført af munkesten muret i blokforbandt. Det har oprindeligt været dækket af et selvstændigt sadeltag, men har nu halvtag. Både sakristiets gavl og østmur er udsmykket af gotiske blændingsdekorationer - gavlen af fem, oprindeligt af seks pyramideaftrappede, spidsbuede hængestavsblændinger, østmuren af fem, men vel oprindeligt syv spidsbuede blændinger, imellem hvilke to rektangulære renaissancevinduer senere er indsat. Sakristiet har oprindeligt haft forbindelse til koret gennem en segmentbuet døråbning anbragt i dets sydvest-hjørne; åbningen er imidlertid blevet tilmuret ved den anden kirkes opførelse, idet en støttepille nødvendigvis måtte rejses på dette sted (se nedenfor). Forbindelsen mellem sakristiet og selve kirken er derfor blevet omgivet til søndre sideskib. Midt på sakristiets sydgavl skimtes konturerne af en rundbuet åbning, antageligt en døråbning indsat efter familien Ahlefeldt's overtagelse af bygningsdelen til privat gravkammer først i 1600-tallet. Også midt i østmuren findes umiddelbart over jordniveau spor af en åbning; da terrænet omkring kirken har ændret sig en del i tidens løb (indgangen i gavlen rager idag kun ca. 1 m op over jordniveau), kan denne tilmurede åbning tidligere have været et vindue.

b. Den anden kirke. Den anden St. Nicolai er opført indenfor den første kirkes øst- og vestafgrænsninger med bevarelse af dennes kor, vesttårn og sakristi. Mens koret og til dels også sakristiet bibeholdt deres funktioner, mistede vesttårnet sin, da det blev inkorporeret i den nye kirkes midtskib. Genopførelsen af St. Nicolai i det 15. årh. medførte ikke blot en udvidelse af den ældre kirke med to sideskibe, men også en total ombygning i en mere tidssvarende byggestil, gotikken. St. Nicolai var dermed blevet forvandlet til en købstadskirke. Dette må ses i sammenhæng med Egernførdes udvikling til en driftig handels- og søfartsby i løbet af 1300-tallet (som følge af sin gunstige beliggenhed ved havet) og de dermed erhvervede købstadsrettigheder. Den økonomiske baggrund for kirkens genopførelse i stærkt udvidet stand lå hos den talstærke købstadsbefolkning, der måtte svare tiende af deres produktion ligesom bønderne af deres jordbrug. Den voksende befolkning gjorde det påkrævet at udvide landsbykirken til købstadskirke ved genopførelsen.

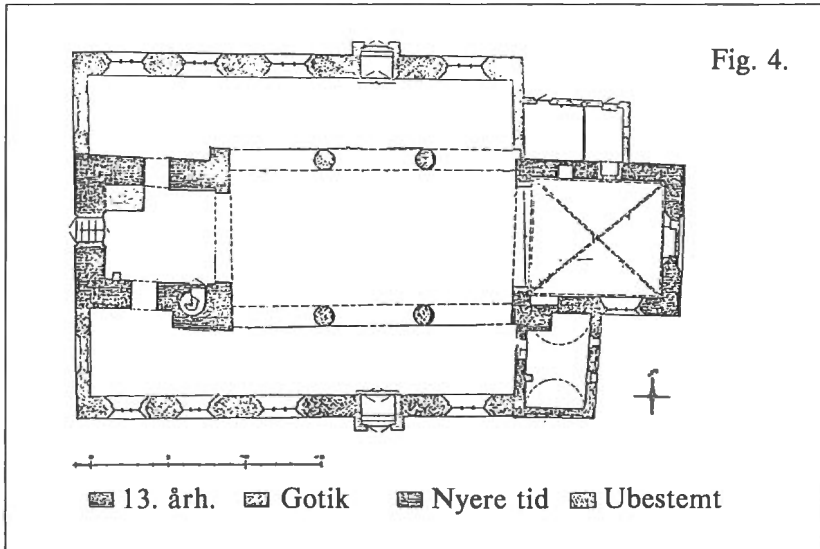
St. Nicolai kirke set fra øst.

Til forskel fra landsbykirkerne er hovedparten af de danske købstadskirker opført i gotisk stil som følge af købstædernes forholdsvis sene anlæggelse efter 1200, på hvilket tidspunkt den gotiske byggestil efterhånden havde fortrængt den romanske. På grund af handelsforbindelserne påvirkedes de danske købstadskirker specielt af nordtysk arkitektur, således også den anden St. Nicolai. Spørgsmålet

rejser sig nu, om den gotiske St. Nicolai vitterligt blev anlagt som en hallekirke som anført i »Die Kunstdenkmäler...«²⁰ Hallekirken er en gotisk kirketype udviklet i Westfalen og særlig udbredt i Tyskland og Nederlandene i løbet af det 14. århundrede. Plantypen kendes ellers ikke i Slesvig og er i kongeriget kun repræsenteret ved klosterkirkerne i Maribo og Mariager (senere ombygget). De tilhørte begge birgittinerordenen, der havde en særlig forkærlighed for netop denne kirketype, da de af ordenen krævede gallerier let kunne anbringes i de rummelige sideskibe.²¹ Hallekirken er en flerskibet kirke, hvor skibene har tilnærmelsesvis samme højde og ofte også samme bredde, hvorved sideskibene sideordnes med midtskibet fremfor at underordnes dette som i de øvrige flerskibede kirketyper. Rumfornemmelser bliver derved en ganske anden end i de midtskibsaccentuerede kirker, idet hele kirkeskibet opfattes som ét rum. Hallekirkens eksterieur domineres af brede gavle og ét stort fælles sadeltag.²² St. Nicolais eksterieur svarer til ovenstående, mens det er tvivlsomt for kirkens indre. Sideskibene er her kun halvt så brede som midtskibet, hvilket dog kan være tilfældet for en hallekirkes vedkommende (eks. Maribo Domkirke). Siden 1762 har midtskibet i St. Nicolai været højere end sideskibene, idet de nuværende lofter, spejlhvelvet stukloft i midtskibet og flade stuklofter i sideskibene, blev opsat på dette tidspunkt. Hvorledes kirkeskibet tidligere har været dækket, er ikke klart. Hvælv har været projekteret i den anden St. Nicolais kirkeskib, hvilket bl.a. fremgår af ansatserne til skjoldbuer over og mellem sideskibsvinduerne.

St. Nicolai tilhører snarere en anden plantype, pseudobasilikaen, også en tysk kirketype, men langt hyppigere forekommende i Slesvig og kongeriget end hallekirken (eks.: Helligåndskirken i Flensborg og i kongeriget St. Peders i Næstved, Vor Frue i Nyborg og St. Mikkel i Slagelse). Pseudobasilikaen er en flerskibet kirketype, hvor midtskibet er væsentligt højere end sideskibene - som i en almindelig basilika. Men til forskel fra denne er højkirkevæggene i pseudobasilikaen vinduesløse. Pseudobasilikaen kan være dækket af basilikalt tag (dvs. sadeltag over midtskibet og halvtage over sideskibene), men har undertiden et eksterieur svarende til hallekirkens. Dette sidste er som sagt tilfældet for St. Nicolais vedkommende.

Som tidligere nævnt er den anden St. Nicolai opført indenfor den første kirkes øst- og vestafgrænsninger. Det nuværende midtskib er i forhold til det oprindelige kirkeskib blevet forlænget med det noget smallere tårnrum gennem nedbrydelsen af nedre stokværk af dettes

Plan over St. Nicolai kirke.

østmur. Kirkeskibets indre er dermed blevet øget med omtrent den halve længde til ca. 89 r.fod, mens bredden udgør ca. 30 r.fod (mod vest i det tidligere tårnrum dog kun 21 r.fod). Den reelle udvidelse af kirken består i opførelsen af de to sideskibe, der flankerer midtskibet i dets fulde længde; sideskibenes bredde svarer til det halve af midtskibets. Forholdet mellem skibets (ydre) længde og bredde ($11/9$) er omtrent en gentagelse af forholdet mellem kirkens totallængde og skibets længde ($12/9$).

Mens skibets gavlmure kun er 2-3 r.fod tykke, er lang- og højkirkekemurene betydeligt kraftigere (5 r.fod) for at kunne modstå vægten af det projecterede hvælv uden støttepiller. Kun den forholdsvis spinkle østgavl har det været nødvendigt at forstærke med støttepiller. Mod vest har hvælvtrykket uden videre kunne overføres til de svære tårnmure.

Kirkeskibet er antageligt rejst på en syld af marksten, der dog kun er synlig ved nord- og østmurene. Den øvre mur er opført af røde teglsten, et særlig udbredt byggemateriale i det stenbrudsfattige Danmark og Nordtyskland; de regelmæssigt formede teglsten var desuden et forholdsvis billigt materiale sammenlignet med, hvad det ellers kostede at hugge de forhåndenværende marksten til lignende ensartethed. Teglstenenes dekorative anvendelighed er kun udnyttet i yderst begrænset omfang i St. Nicolai. På østgavlen markeres byg-

St. Nicolai kirkes indre.

ningskroppens hjørner ved, at hverandet skifte i de flade murpiller er tilbagetrukket fra murflugten; støttepillerne er opmuret på tilsvarende måde. Endelig er nord- og sydmurene opadtil afsluttet af gimsfriser bestående af henholdsvis en konsolfrise og et dobbelt savskifteband med konsolfrise.²³ Midt for den teglmurede vestgavl er vesttårnets kvadermur bevaret til en højde af o.20 r.fod.

Kirkeskibet har tre indgange, to sideindgange placeret omtrent udfør midten af kirkens længdeakse samt en vestindgang midt i den oprindelige tårnmur, nu vestgavl. Alle tre indgange er beskedne af format og er højdemæssigt holdt under vinduesniveau. Sideindgangene er i sidste århundrede blevet forsynet med vindfang, og samtidig er vinduerne over disse indgange blevet formindsket af hensyn til vindfangenes højde. De fremspringende vindfang bryder de glatte facader, hvis ensartethed oprindeligt havde været tilstræbt (fremspringende støttepiller er så at sige indbygget i facadernes murværk). Vestindgangens teglstensindfatning er ligeledes fra sidste århundrede; der må være tale om en udvidelse eller genopførelse af indgangen, idet det tidligere vesttårns anvendelighed som en art narthex (forhal) er umiskendelig.²⁴ Vestindgangen kan næppe føres tilbage til den første kirke.²⁵

Kirkeskibet får lys fra fem spidsbuede vinduer i hver langmur. Vinduernes format og indbyrdes afstand er varierende, således er 1.

og 3. fag fra øst bredest. En vis ensartethed er dog tilstræbt, idet vinduerne har samme højde (bortset fra de to over sideindgangene), samme indfatning og er tredelt ved murede vinduessprosser (vinduerne over indgangene kun tvedelt). Indfatning og sprosser stammer fra 1875, hvor kirken var genstand for en gennemgribende restaurering.²⁶ Begge sideskibe har haft endnu et vindue i vestgavlen; hvornår disse er blevet tilmuret, er ikke klart. Muligvis kan blandingen sættes i forbindelse med opførelsen af gravkamre i denne del af kirken i begyndelsen af 1600-tallet.

Kirkeskibets interieur har siden 1913 stået delvis pudset og delvis i rå mur. I modsætning til skibets eksterieur spænder teglstenenes farveholdning her fra gulrød til mørkrød; men stenedes forskellige farver er ikke benyttet til regelmæssig mønstermuring som så ofte i nordtysk gotisk arkitektur. Opsætningen af de forskelligt-farvede sten forekommer yderst vilkårlig, hvilket utvivlsomt skyldes, at interieuret har været planlagt pudset. Fremdragningen af det rå murværk er fortrinsvis begrænset til de konstruktive led, således rundpillerne, arkadebuerne og vinduesindfatningerne, men også nedre halvdel af lang- og østvæggene samt størstedelen af triumfvæggen står i blank mur. Mens pillerne, arkaderne og nederste del af langmurene er muret i munkeskifte, er de ca. femten øvre skifter af langmurene (d.v.s. til umiddelbart over sålbænk-niveau) samt sideskibenes spidsbuede murafslutninger i øst muret i blokskifte, hvilket tyder på, at disse dele er af en senere oprindelse.

Højkirkemurene, der adskiller denne del af kirken i tre skibe, løber fra østgavlen til det inkorporerede tårns østafgrænsning. Mens midtskibet i vest fortsættes i det smallere og lavere tårnrum, løber sideskibene i fuld højde fra øst- til vestafgrænsningen. Højdeforskellene i kirkeskibets vestlige del bevirker, at rummet fremtræder temmelig uharmonisk.

De glatte højkirkemure hviler hver på to korte og kraftige murede rundpiller (diameter 5 r.fod og højde ca. 15 r.fod). Fra pillernes kragbånd springer spidsbuede arkader, der i øst og vest modtages af henholdsvis den med udvendige støttepiller forstærkede østgavl og tårnets kraftige mure. Skibet er hermed opdelt i tre regulære hvælvingsfag samt et fjerde uregelmæssigt i vest. Til hvert af de tre østre hvælvingsfag svarer ét vinduesfag, mens det noget længere vestre hvælvingsfag er forsynet med to smallere vinduesfag. I vest er midt- og sideskibene forbundet ved to snævre og lave spidsbuede gennem-brydninger i henholdsvis tårnets nord- og sydmure.

Mens højkirkemurene mod sideskibene har samme højde som langmurene, d.v.s. afsluttes umiddelbart over arkadebuernes top-punkter, er de mod midtskibet noget højere. Denne øvre del af højkirkemurene, der er rykket en smule tilbage i forhold til den nedre murflugt, er antagelig samtidig med det resterende skib.²⁷ Den anden St. Nicolai har således været opført som en pseudobasilika.

Sideskibene dækkes af flade bjælkelofter, der hviler på lang- og højkirkemurene; de er senere forsynet med gesimslister og stukkeret.²⁸ Loftet i midtskibet er til forskel herfra et spejlhvælvet stukloft; det har rococo-ornamenter i hjørnerne. Hvælvet hænger ned fra et bjælkeloft, der ikke hviler direkte på højkirkemurene, men på korte træstivere anbragt på disse.²⁹ Såvel bjælkeloftet som spejlhvælvet stammer fra 1762; opsætningen skyldes ifølge »Die Kunstdenkmäler...« at der i midtskibets vestlige del installeredes et nyt stort orgel, hvis format gjorde en forhøjelse af midtskibet påkrævet.³⁰

En række arkitektoniske detaljer tilkendegiver, at den anden St. Nicolai's kirkeskib har været projekteret overhvælvet:

1. langmurenes voldsomme tykkelse i forhold til gavlmurenes svarer til indbygning af støttestykker i selve murværket,
2. østgavlens støttestykker,
3. opdelingen i tre skibe,
4. ansatser til skjoldbuer over og mellem sideskibenes vinduer,
5. ansatser til dværgpiller i midtskibet umiddelbart over rundpillerens kragbånd.

Det projekterede hvælv skulle have fulgt det gotiske gennemgående system, hvor ét hvælvfag i midtskibet modsvares af et i sideskibene. Hvælvet i såvel midt- som sideskibe ville således være blevet slået over rektangulære grundplaner. Hvælvet har næppe nogensinde været opført; kun de ovenfor anførte detaljer bekræfter, at det har været påtænkt.

Kirkeskibet har oprindeligt været dækket af et stort sadeltag som gengivet på Braun-Hogenberg's stik af Egernførde by fra o.1600.³¹ I 1824-25 blev dette imidlertid erstattet af et ufuldstændigt valmtag, hvilket jernankrene med årstallet 1825 på vestgavlen henviser til.³² Tagstolen rejser sig i to etager; den nedre består af tre enkelte, men sammenbundne tagstole, én over hvert af de tre skibe. Mens tagstolene over sideskibene hviler på lang- og højkirkemurenes murkroner, står den midterste tagstol på midtskibets bjælkeloft. Konstruktionen i tagstolens anden etage har form som et skråtstillet kors. Ifølge »Die

Kunstdenkmåler...« er midterdelen af den nedre tagstol samtidig med midtskibets loft og hvælv.³³

Kirkens tag har rimeligvis altid været prydet af en tagrytter; den gengives da også på det førnævnte stik fra o.1600. Tagrytteren rejser sig fra det tidligere vesttårns østmur; fra en rektangulær sokkel med urskive hæver den ottekantede åbne lanterne sig med sine spidsbuede arkader og høje spir over tagrygningen.³⁴

Omtrent samtidigt med sakristiets omdannelse til gravkapel for adelsfamilien v. Ahlefeldt opførtes i vestenden af sideskibene lave tøndehvælvede gravkamre for andre af egnens store adelsfamilier, i nordre sideskib for familierne v. Meinstorp (1619) og v. Buchwald (1636) og i søndre sideskib for v. Pogwisch og en anden gren af familien v. Buchwald (begge 1632).³⁵ I begyndelsen af 1600-tallet blev St. Nicolai således forvandlet fra en almindelig købstadskirke til en gravkirke for egnens storadel, en lokal pendant til Slesvig domkirke med gravmæler for medlemmer af den danske kongefamilie, særlig den gottopske gren. Videre understregedes kirkens status som begravelseskirke for storadlen med opsætningen af det store alter-epitafium for H. Meinstorp i 1640.

I nyere tid har kirken fået en lav tilbygning ved korets nordside. I 1913 blev den udvidet og delt i to adskilte rum, der skulle fungere som henholdsvis fyrrum og sakristi, sidstnævnte med forbindelse til koret; begge rummene forsynedes med en dør og et vindue. Tilbygningen dækkes af korets forlængede tag.³⁶

Sammenfatning

I deres tidligste udformning har de to kirker i det nuværende Egernførde været omtrent lige store. Den væsentligste forskel imellem de to kirker har været, at Borby kirke havde apsis og St. Nicolai ikke. I romansk tid var apsidekirker utvivlsomt fornemmere end kirker med lige korafslutning. Dette sammenholdt med den forholdsvis tidlige opførelse af Borby kirke samt dens anseelige størrelse sammenlignet med samtidens kirker vidner om kirkens betydning i højmiddelalderen. Men med Egernførdes opvoksen til købstad og den deraf følgende udvidelse af St. Nicolai til omtrent dobbelt størrelse samt ombygningen i en mere tidssvarende stil må denne kirke have overtaget Borby kirkes førende position i slutningen af middelalderen.

Begge kirker fremtræder idag stort set som i deres glansperiode: Borby kirke som en romansk etskibet landsbykirke og St. Nicolai som en gotisk treskibet købstadskirke.

Døbefonten i Boreby kirke.

Inventar

Borby kirke er kun forsynet med ganske beskedent inventar bortset fra døbefonten. Den stammer fra romansk tid og er dermed på alder med det ældste af kirkebygningen. Den er importeret fra Gotland, fremstillet af gotlandsk kalksten. Den er rigt udsmykket af ornamenter og billedfremstillinger, bl.a. med scener fra Kristi barndomshistorie. - En nært beslægtet font findes i én af Angels større kirker, kirken i Sørup.

St. Nicolai er derimod rig på inventar, særlig fra efterreformatorisk tid. Det er i særdeleshed den omkringboende adel, der har forsynet kirken med inventar. Det drejer sig først og fremmest om de

mange mindetavler, der sammen med kapellerne afspejler kirkens funktion som begravelseskirke. Dette forhold understreges yderligere af altertavlen, der tillige fungerer som mindetavle for en adelig og hans nærmeste familie. Den er udført af de lokale billedskærere Hans Gudewert den Yngres værksted i 1640. Den billedrige prædikestol (fra 1605) skyldes den ældre Hans Gudewert, mens de fornemme kirkestole antagelig er udført af andre af byens billedskærere.

Noter:

1. Såvel kirkernes arkitektur som deres inventar er beskrevet hos G. Oberdieck o.a. i »Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kreis Eckernförde.« (München 1950), p. 34 ff, og p. 98 ff.
2. Borby hed oprindeligt »Borgheby« = borg-by.
3. Se nedenfor p. 8.
4. G. Oberdieck o.a. op.cit., p. 34. Tegnene er meget utydelige.
5. op. cit., p. 3.
6. »Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder.« Bd. IX, sp. 608 (kbh. 1964) og F. Dahlby: »De heliga tecknens hemlighet.« (Stockholm 1967), p. 17 og 36.
7. Grundplanerne af de to kirker hos G. Oberdieck o.a. op.cit. (Abb. 6 og 19) er udført i målestoksforholdet 1:300, således at 1 mm svarer til 1 fod a`30 cm. Disse planer er gengivet her, fig. 1 og 4; dog er inventaret retoucheret.
8. I »Jahrbuch der Heimatgemeinschaft Egernförde e.V.«, Jahrg. 31 (Eckernförde 1973), p. 41-60.
9. »Danmarks Kirker. Sønderjylland. Tillæg.« (Kbh. 1963), p. 2678.
10. M. Mackeprang: »Vore Landsbykirker.« (Kbh. 1944), p. 47.
11. M. Mackeprang: »Jydske Granitportaler.« (Kbh. 1948), p. 34.
12. C. Rauterberg op. cit., p. 49.
13. M. Mackeprang: »Jydske...« op.cit., p. 4.
14. op.cit., p. 193.
15. C. Rauterberg op. cit., p. 57.
16. op.cit., p. 52.
17. Munkesten er betegnelsen for middelalderens teglsten; formatet svinger mellem 27-30 cm i længden, 12-14 cm i bredden og 7-10 cm i højden.
 Blokskifte = 1 binderskifte, 1 løberskifte.
 Munkeskifte = 2 bindere, 1 løber... i hvert skifte.
 Savskifte = skifte, hvor stenene skrå-stilles i forhold til murflugten, således at stenenes hjørner rager frem som savtænder.

Blokskifte

Munkeskifte

Savskifte

18. G. Oberdieck o.a. op.cit., p. 96-102

19. op.cit., p. 98.

20. op.cit., p. 99.

21. »Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder.« Bd. VI, (Kbh. 1961), sp. 56.

22. op.cit., Bd.IX (Kbh. 1964), sp. 618.
23. G. Oberdieck o.a. op.cit., p. 100.
24. op.cit., p. 98.
25. Indgangen til den første kirkes vesttårn fandtes antageligt i skibets vestende som i flertallet af de gotiske landsbykirker (jvf. Mackeprang i »Vore landsbykirker« op.cit., p. 129.)
26. G. Oberdieck o.a. op.cit., p. 96.
27. At denne del af højirkemuren er forholdsvis spinkel, har ikke haft konsekvenser for opbevaringen af det projekterede hvælv, da hvælvtrykket i gotisk arkitektur overførtes til den underliggende del af muren.
28. G. Oberdieck op.cit., p. 102.
29. samme sted.
30. op.cit., p. 96, 99 og 102.
31. op.cit., planche 232.
32. op.cit., p. 99. Jernankrene på østgavlen har følgende tal og initialer (læst nedefra): »I.K.P.M.«, »1604« og »1619« hentyder antageligt til en eller anden form for istandsættelse af gavlen. Initialerne tilhører iflg. »Die Kunstdenkmäler...« (p. 100) to af byens borgmestre, J. Kremer og Per Mandixen (død 1611), igangsættere eller stiftere af det pågældende arbejde.
33. op.cit., p. 102.
34. samme sted.
35. op.cit., p. 6.
36. op.cit., pp. 97 og 101. Tilbygningen er opført før 1878, fra hvilket tidspunkt dets anvendelse som gravkammer er ophørt.

Litteraturliste:

- Balling, J. L. og P. G. Lindhardt:* »Den nordiske kirkes historie«. (Kbh. 1973).
- Dahlby, F.:* »De heliga tecknens hemlighet.« (Stockholm 1967).
- Danstrup, John (dansk red.):* »Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder«. (Kbh. 1956 ff).
- Ehl, Heinrich:* »Norddeutsche Feldsteinkirchen«. (Braunschweig 1926).
- Frankl, Paul:* »The Gothic Architecture«. (London 1962), p. 60-62.
- Kamphausen, A.:* »Die Kirchen Schleswig-Holsteins«. (Slesvig 1955).
- Kirchbaum, E.:* »Lexicon der christlichen Ikonografie«. Bd. V. (Rom 1973), p. 198.
- Koch, Hal:* »Danmarks kirker i den begyndende højmiddelalder«. (Kbh. 1972).
- Langberg, Harald:* »Dansk bygningskultur.« Bd. I. (Kbh. 1955).
- Mackeprang, M.:* »Jydske Granitportaler«. (Kbh. 1948).
- Mackeprang, M.:* »Vore Landbykirker«. (Kbh. 1944).
- Nationalmuseet (udg.):* »Danmarks Kirker. Sønderjylland. Tillæg.« (Kbh. 1963).
- Oberdieck, G. o.a.:* »Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kreis Eckernförde«. (München 1950).
- Rauterberg, C.:* »Zur mittelalterlichen Baugeschichte der Kirche Eckernförde-Borby«. »Jahrbuch der Heimatgemeinschaft Eckernförde e.V.« Jahrg. 31. (Egernförde 1973).
- Schmidt, Otto (red.):* »Reallexicon der deutschen Kunstgeschichte«. Bd. IV. (Stuttgart 1958).

Egernførdes billedskærere. Hans Gudewerdt den Yngre og hans svend i Danmark

af Anne J. Christiansen

I slutningen af 1500-tallet og gennem det meste af 1600-tallet var Egernførde centrum for en stor produktion af billedskærerarbejder. Byens billedskærere forsynede først og fremmest den lokale adel og omegnens kirker med billedskårne arbejder, men også adelen i kongeriget har afgivet bestillinger til Egernførde-værkstederne. Arbejder fra disse værksteder adskiller sig fra hovedparten af tidens danske ved at være skåret med henblik på at skulle stå i blankt træ og ikke med efterfølgende bemaling for øje. Træets naturlige farve og struktur bliver dermed bestemmende for de færdige produkters æstetiske karakter.

Af Egernførdes billedskærere er Gudewerdt'erne de kendteste. Hans Gudewerdt den Ældre (o.1570-1640) er antageligt født i Egernførde. I årene 1605-27 bestred han hvervet som oldermænd i byens snedkerlaug. Prædikestolen i Gettorf kirke (1598) er hans eneste kendte signerede arbejde, men på stilistisk grundlag kan en række værker tilskrives ham, bl.a. prædikestolen i St. Nicolai i Egernførde (1605) og flere standkister, heriblandt en rigt udskåret brudekiste for Birgitte Brock (1618) (nu opstillet på Frederiksborg Slot). Hans arbejder er udført i senrenaissancestil. De er karakteristiske ved deres detaljerigdom og den minutiøse gennemarbejdning af selv de mindste enkeltheder. Små figurer i modedragter, muligvis portrætter af bestillerne, optræder på flere af hans verdslige arbejder.

Hans Gudewerdt den Yngre (o.1600-71) har uden tvivl stået i lære i faderens værksted. O.1640 blev han mester og fra 1646 til sin død var han oldermænd i snedkerlauget. Hans arbejder tilhører bruskbarokken. Han udtrykker sig i et kraftigere og mindre detaljeret formsprog end faderen, men hans arbejder er lige så omhyggelig gennemført som dennes.

Hans Gudewerdt den Yngste (o.1640-1709-) har sikkert lært hos den yngre Gudewerdt. I 1671 blev han mester, i 1697 oldermænd for

snedkerlauget. Der eksisterer ingen sikre arbejder fra hans hånd.

Hans Dreyer (1572-1653) er også født i Egernførde. Han er udlært hos en af byens andre billedskærere, Cyriacus Dirkes. En tid var Hans Dreyer optaget i Lübecks snedkerlaug, men virkede ellers hovedsagligt i Danmark. I 1617 udnævntes han til hofsnedker på Haderslevhus. Størstedelen af hans arbejder er dog udført for den danske adel, f.eks. det meste af inventaret på Ellensborg (nu Holckenhavn) for Ellen Marsvin. Hans Dreyer arbejdede tidligst i senrenaisance-stil, men i slutningen af sit virke omstillede han sig til bruskbarokken.

Lorentz Jories/Jørgensen (-1644-81-), hvis oprindelse ikke kendes, har haft én eller anden form for tilknytning til Egernførdes billedskærere, nærmere betegnet til Hans Gudewerdt den Yngre. De to billedskæreres arbejder er så nært beslægtede, at der må være tale om et mester-lærlinge- eller mester-svende-forhold. Men ingen arkivalier har endnu kunne oplyse nærmere om denne relation.

Nedenstående er et forsøg på at uddybe afhængighedsforholdet mellem de to billedskærere gennem en undersøgelse af 1) deres arbejder med særlig henblik på overensstemmelser og divergenser mellem disse og af 2) de historiske omstændigheder, der taler for relationen.

Hans Gudewerdt den Yngre

Hans Gudewerdt den Yngre er ikke opført i snedkerlaugets fortegnelse over udlærte svende. Denne registrering er midlertidig afbrudt fra 1621-25, i hvilket tidsrum han antagelig er blevet svend. Læretiden for en billedskærersvend, der indbefattede uddannelse i snedkerfaget, var i Egernførde seks år. Som skik og brug var, har Hans Gudewerdt den Yngre sikkert også været på valsen i nogle år efter at have udstået sin læretid, hvorefter han utvivlsomt er vendt tilbage til Egernførde for at arbejde som svend i faderens værksted. Et par værker taler for et nært samarbejde mellem den ældre og den yngre Gudewerdt. Egernførde-snedkerlaugets skrå krævede tre års vandring af de svende, der ønskede optagelse som mestre. Skråen er først underskrevet i 1635, men har nok i praksis fungeret fra 1630, hvor laugene formelt blev genoprettet i hertugdømmerne. Adgangen til mesterskab var ikke fri i Egernførde. Ifølge en bestemmelse fra 1605, der gentages i skråen, måtte byen ialt kun have otte snedker- og billedskæreremestre. Hans Gudewerdt den Yngre måtte vente flere år på et ledigt mesterskab. Han æskede lauget første gang i december 1632 og sidste gang i januar 1634:

»Anno 1632.

Dess Sondages vor Nyar har Hans Gudewert
Alss ein meisters Sohn dat Ampt geeschet
undt mit eine Eschung thogelaten undt
in allen dat halue ampt tho geneten.

Anno 1634.

Auf heilige Dre kunning hatt
Hanss Gudewert de leste Eschung
gethan undt wert fur ein fulkommen
Meister eingeschriben.«

Nogle af Hans Gudewerdt den Yngres første arbejder som mester findes på Langeland og Lolland. Hér havde den holstenske adel gennem tiderne sat sig fast; f.eks. ejede Claus Buchwald til Wulfelde Nedergård på Langeland (se nedenfor). Via ham kunne Hans Gudewerdt den Yngre eventuelt have fået forbindelse med den stedlige danske adel. Engang først i 1640'erne synes Hans Gudewerdt den Yngre atter at have udført et par værker til kirkerne i denne del af kongeriget. Eventuelt er de fremstillet af Lorentz Jørgensen, hvis arbejder er så nært beslægtede med den yngre Gudewerdt, at de vanskeligt lader sig udskille herfra. Muligvis har sidstnævnte for en kortere periode flyttet sit værksted til Lolland, nærmere bestemt under Torstenssonskrigen 1643-45. Til støtte for denne hypotese kan anføres, at arkivalierne der ellers kontinuerligt belyser hans færden i Egernførde, totalt mangler oplysninger om ham og hans værksted i netop denne periode.

Ialt ti svende er registreret som udlært hos Hans Gudewerdt den Yngre, heraf hovedparten i billedskærerfaget. Han har også haft svende i sit brød; et par af disse kendes fra en malet inskription på bagsiden af en altertavle fra mesterens værksted. De øvrige kendes ikke, idet laugets liste over tilvandrede svende kun er bevaret fra årene 1660-85. Lorentz Jørgensen er hverken at finde blandt Hans Gudewerdt den Yngres lærlinge eller få kendte svende.

Lorentz Jories/Jørgensen

Hvor og hvornår Lorentz Jørgensen er født vides ikke, men hans efternavn kunne måske tyde på slesvigsk oprindelse. Hvor han har lært billedskærerfaget har man intet kendskab til. At han ikke er opført på Egernførde-snedkerlaugets liste over nybagte svende, kan

skyldes mangelfuld registrering. Mest sandsynligt er det, at han først er kommet til Hans Gudewerdt den Yngres værksted som udlært. Spørgsmålet er så, hvornår og hvorlænge de to billedskærere har arbejdet sammen.

Fra 1644 og muligvis et par år tidligere har Lorentz Jørgensen virket som selvstændig mester. I 1644 befandt han sig på Langeland, hvor han udførte en række arbejder for lensmanden på Tranekær, Kristoffer Urne. I 1645 blev Urne forflyttet til Dragsholm Slot, og Lorentz Jørgensen fulgte ham til Sjælland. Han boede fra 1650 og måske nogle år tidligere i Holbæk; i 1667/68 var hans gård hér ledig, og i 1671 ved man, at han var bosiddende i Kvandløse en halv snes kilometer syd for Holbæk. Han nævnes sidste gang i 1681 som ejer af en gård dér.

Lorentz Jørgensen kan teoretisk set have arbejdet hos Hans Gudewerdt den Yngre fra denne blev udnævnt til mester i 1634 og frem til 1644, hvor han virkede som selvstændig i Danmark. Lorentz Jørgensens tidligste kendte arbejder befinder sig netop i den egn af kongeriget, hvor Hans Gudewerdt den Yngre udførte sine første værker og ca. ti år senere synes at være vendt tilbage. Har man urigtigt placeret egernførde-mesteren på Lolland omkring midten af 1640'erne og fejlagtigt tilskrevet ham nogle værker dér, som skyldtes Lorentz Jørgensen, eller har denne fortsat som svend hos Hans Gudewerdt den Yngre under udførelsen af disse arbejder indtil o.1644, eller har Lorentz Jørgensen forladt mesterens værksted inden denne påbegyndte arbejdet i Danmark?

Det er uklart om Lorentz Jørgensen nogensinde er blevet udnævnt til mester. Snedkerlauget i Holbæk blev først oprettet i 1711 og kan derfor ikke belyse dette forhold. Størrelsen af hans værksted kendes ikke, men det vides, at han har haft folk i sit brød.

Produktion og kundekreds

Hans Gudewerdt den Yngre og Lorentz Jørgensen havde begge lært på høvlen og på kniven. Deres metier var at fremstille allehånde møblement udsmykket med billedskæringer. Deres produktion henvendte sig til den bedrestillede del af befolkningen, idet kun disse havde råd og plads til at anskaffe de fintforarbejdede og dyre møbler. Mindre velstående måtte afhjælpe sig med primitivt indbygget eller fastnaglet inventar. Kirkerne var store aftagere af billedskårne arbejder, såvel direkte gennem bestillinger som indirekte gennem stiftergaver fra velstående borgere og adelsfolk. Størstedelen af sen-

renaissancens og barokkens kirkeinventar af træ står den dag i dag i vore kirker; dette naglefaste møblement er oftest forblevet, hvor det én gang var opsat. Verdsligt møblement har derimod kun overlevet i beskedent omfang, dels fordi dette flyttebare inventar har været udsat for stor slitage, dels fordi den toneangivende del af befolkningen, der ejede disse møbler, har været modtagelige for skiftende modesvingninger og har kasseret det utidssvarende indbo. Dette forhold afspejler sig i den overleverede produktion fra såvel Hans Gudewerdt den Yngre som Lorentz Jørgensens værksteder. Gennem de gottorpske hofregnskaber (fra 1649-70) har man kendskab til, at førstnævnte har udført en lang række møbler og andet inventar, således en snes billedrammer, nogle stole og et bord, nogle portaler (d.v.s. monumentale indgange) samt udsmykket tre brudevogne med billedskæringer; men kun et par af disse arbejder eksisterer i dag. Utvivlsomt har Hans Gudewerdt den Yngre også forsynet storadelen i Egernførde og opland med lignende arbejder, men de er så godt som alle gået tabt. Derimod er en hel del kirkeinventar fra hans værksted bevaret. Disse arbejder er alle bekostet af private folk, overvejende holstenske adelsfolk, og bærer deres navne, våben og bomærker. Hans Gudewerdt den Yngres produktion må have været nogenlunde ligelig fordelt mellem verdsligt og kirkeligt møblement. Kun kirkeinventar er bevaret fra Lorentz Jørgensens værksted. Mangler eksempler på verdsligt inventar fra Lorentz Jørgensens hånd, er det kirkelige til gengældt rigt repræsenteret i nordsjællandske kirker, specielt på Kalundborg-Holbæk-egnen. Det drejer sig først og fremmest om altertavler og prædikestole, over et dusin af hver, samt mindetavler. En række af disse værker er bestilt af Kristoffer Urne og hans hustru (de bærer disses navne og våben). Lorentz Jørgensen har også udført inventar til parrets kapel på Dragsholm Slot (nu opstillet i Brejninge kirke, Sjælland). Derudover har enkelte andre danske adelsfolk og enkelte velstående borgere bestilt kirkeinventar hos Lorentz Jørgensen.

Som tidens øvrige håndværkere har også Hans Gudewerdt den Yngre og Lorentz Jørgensen været nødsaget til at holde en smule landbrug for at klare dagen og vejen. Udkommet af deres profession har været beskedent på trods af at Hans Gudewerdt den Yngres faglige dygtighed var erkendt af selve det gottorpske hof og til trods for Lorentz Jørgensens omfattende produktion. Overleverede regnskaber viser, at begge billedskærere fik ret store summer for deres arbejder, men heraf skulle betales for materialer og arbejdskraft.

Betalingerne faldt desuden sjældent på én gang, men blev afdraget over flere år.

Værker af Hans Gudewerdt den Yngre

Kendskabet til Hans Gudewerdt den Yngres produktion er baseret på hans tre eneste kendte signerede værker:

1. Altertavlen i St. Nicolai kirke, Egernførde (1640) med skåret signatur på bjælkeværket (syd): »HANS GUDEWERDT INVENTER ET VECTZIT« (Hans Gudewerdt opfinder og udfører).
2. Altertavlen i Schönkirchen kirke i Holsten (1653) med skåret signatur på bagsiden af et bruskornament: »HANS GUDEWERDT«.
3. Alternavnet i Dänischenhagen kirke i Egernførde amt (1656) (nu opstillet i Preetz klosterkirke) med malet signatur på bagsiden, foruden mesterens, også to svendes og to lærlingens navne: »Hans Gudewerdt Meister, Klauss E[ib], Hinrich O[stern], Siem[on] Ivers[en]«.

Dertil skal føjes, at altertavlen i Kappel kirke (1641), der stilistisk som motivmæssigt tilslutter sig ovenstående gruppe, i en kilde fra begyndelsen af 1800-tallet betegnes som værende et værk af Hans Gudewerdt den Yngre. Det er muligt, at man ved altertavlens nedtagelse og påfølgende overmaling i anledning af kirkens ombygning (i slutningen af 1700-tallet) har observeret mesterens signatur.

Således er tre af de fire altertavler, man i dag kender fra Hans Gudewerdt den Yngres værksted, og muligvis dem alle, signerede, mens ingen andre bevarede arbejder bærer hans navn. Dette kan hænge sammen med, at han selv har anset disse store tavler for sine hovedværker og derfor har ønsket sit navn sat i forbindelse med dem fremfor sin øvrige produktion. Andre af samtidens billedskærere har også signeret en del af deres arbejder, f.eks. Abel Schrøder, Peder Jensen Kolding og Lorentz Jørgensen, men udvælgelsen af disse værker forekommer vilkårlig.

Altertavlerne er skænket af holstenske adelsfamilier til deres respektive kirker; de bærer stifternes navne og våbener på storgesimsen¹. Tavlerne er skåret til at stå i blankt træ, hvilket fremgår af den detaljerede skæring og efterglatning. Kappel-tavlen er som sagt dækket af sekundærmaling; de tre andre tavler er i sidste årh. blevet

Altertavlen i St. Nicolai kirke.

forsynet med enkelte forgyldninger. Af de fire altertavler har kun Egernførde- og Schönkirchen-tavlerne bevaret deres oprindelige udseende. Kappel-tavlen er omdannet til en mindetavle over stifterparret. Dänischenhagen-tavlen eksisterer i dag kun som et fragment.

Som den overvejende del af bruskbarokkens altertavler er også Hans Gudewerdt den Yngres opbygget efter renaissancens traditionelle formskema med udgangspunkt i den trefløjede tavle med faste fløje og accentuering af midterpartiet; de er i flere stokværk. Men til forskel fra den foregående periodes tavler, er der hér ingen demonstration af søjleordner, men tværtimod en kraftig nedbrydning af disse. Såvel de vertikale bærende som de horisontale bårne elementer er mere eller mindre i opløsning. Opløsningen er længst fremskredet i de to sene tavler, hvor barokkens formsprog har fundet størst anvendelse. De kraftige fremtrukne søjler, der betoner storstykkets betydning, er helt forsvundet bag et netværk af vinranker; de understøttes ikke af fodstykker, men af siddende englebørn, der kæmper med vægten heraf, mens søjlerne selv kun bærer en enkelt lille figur. Storetagens bjælkeværk hviler på seks spinklere søjler, hvis kapitæler (søjlehoveder) og fodstykker er besat med bruskornamenter, og bjælkeværket sprænges på barok vis af storstykket. Storgesimsen er fyldt af bruskornamenter og skulpturer, hvis varierende højder formidler overgangen til topstykket, der udspringer af storgesimsens indsnævrede midterparti. Storstykkets arkitektoniske opbygning gentages i topstykket, men søjlestillingerne er her erstattet af pilastre (se ordlisten). Figurer og billedscener indenfor samme stokværk forskydes horisontalt i forhold til hinanden; de enkelte horisontale planer opløses mere og mere for i de to sene tavler at gennembrydes af alle midterpartierne fra tavlernes fodstykke til topgesimsen. Det vertikale princip er her betonet på bekostning af det horisontale. Tavlernes dybde øges, fra Egernførde-tavlens godt 1 m til Dänischenhagen-tavlens knap 3 m, hvorved lys-skygge-effekten forstærkes, svarende til udviklingen indenfor tidens maleri.

Der kompenseres for nedbrydningen af det arkitektoniske princip i tavlerne ved en stram proportionering (størrelsesforholdene mellem enkeltdelene). Grundformen i tavlernes storstykke er et kvadrat, hvis side udgør den enkelte tavles modul. Kvadratet er en af barokkens foretrukne geometriske figurer, oftest dog i tilsløret form, mens renaissancen anvendte rektanget som udgangspunkt for sine kompositioner. I Hans Gudewerdt den Yngres altertavler er såvel størrelsesforholdene i de enkelte arkitektoniske led som i skulpturerne og ornamentikken afhængig af modulet og står i simple talforhold til dette, $1/1$, $1/2$, $1/3$, $2/3$ ... alt efter placering og den enkelte tavles hovedproportioner (størrelsesforhold), der igen er afpasset efter opstillingsstedet. For alle tavlernes vedkommende er fodstykkets højde

1/2 modul, sidestykkernes bredde ligeledes 1/2 modul, mens topstykkets format er 1/4 af storstykkets (1/2 højde og 1/2 bredde); de øvrige forhold varierer fra tavle til tavle. Hovedproportionerne er følgende (højde/bredde): Egernførde-tavlen 4/3, Kappel-tavlen 5/6, Schönkirchen-tavlen 9/7 og Dänischenhagentavlen 8/7.

Mens skulptur og ornamentik fuldstændig var underordnet arkitekturen i højrenæssansens altertavler, vokser disses betydning med senrenæssancen for i barokken helt at dominere. I Hans Gudewerdt den Yngres tavler er skulpturer ikke længere henvist til sidestykkernes nicher, men optræder overalt fra fodstykket til topstykkets gesims. Hvor høj- og senrenæssancen anbragte malede fremstillinger af bibelske scener, omsættes disse i bruskarokken enten til højt relief eller til tredimensionelle sceniske rum.

I Hans Gudewerdt den Yngres tavler adskiller to figurtyper sig distinkt fra hinanden: en voksen- og en barnetype. Hvor den første er høj og slank, indhyllet i lange gevandter og står roligt, er den sidste lille og buttet, omtrent nøgen og sidder i en akavet stilling helt opslugt af sin beskæftigelse, f.eks. at holde et våbenskjold eller et skriftbånd. Hvor den første type tilhører renæssancen, er den sidste helt i barokkens ånd med en rubensk korpulence. Interessen for anatomi kommer stærkest til udtryk i de bærende englebørn: de oppustede ansigter og de strammede mavemuskler.

Hans Gudewerdt den Yngres bruskarornamentik er overmåde dekorativ og tilslutter sig på dette punkt den ældre egernførdeskole. Mens disse senrenæssance-billedskærere udførte tynde og flade, næsten todimensionelle ornamentter med uhyre fine detaljer, arbejder Hans Gudewerdt den Yngre med anderledes kraftige og lædertykke former, der svinger i alle tre planer. I hans bruskarornamentik findes kun ringe anvendelse af de for stilen så karakteristiske vrængemasker (maske-ornament med stærkt vrængende udtryk). Hans ornamentik synes inspireret af den vegetabiliske verden og har mange ligheder med gotikkens rankeværk. Hans foretrækker bladagtige C-krøller og kringelformer samt langtrukne volutkrøller (en volut er et spiralarullet fladeornament) ofte med ærtebælgsagtige knopper. I de tidlige arbejder er formerne senede og spændstige, mens de i de sene bliver mere kødfulde, men aldrig grove. Denne tendens henimod det mere voluminøse er overensstemmende med den generelle udvikling indenfor bruskarokken. Bruskarornamentterne slynger sig overalt på tavlerne og sammenbinder de mange enkeltdele til en organisk helhed,

Udsnit af altertavlen i St. Nicolai kirke.

hvor arkitekturen virker opløsende. Bruskornementikken er ikke blot tilsatte udsmykning som højrenæssancens rulle- og beslagværk (se ordlisten), men en overordentlig væsentlig komponent, der skaber

sammenhæng mellem den løse arkitektur, de mange skulpturer samt billedscener, binder dem sammen til et ubrydeligt hele, ikke mindst i kraft af det fine konturspil.

Den nordtyske altertavle-type, som Hans Gudewerd den Yngre og hovedparten af samtidens billedskærere anvendte, indbyder til hierarkisk placering af billedfremstillingerne. Hovedscenen anbringes i det arkitektoniske midtpunkt, storstykket, mens de øvrige fremstillinger placeres i tavlens fodstykke, side- og topstykker, fortrinsvis således, at tavlens teologiske program skal læses vertikalt. Billedscenernes indhold vægtes og deres format og placering afpasses efter den arkitektoniske accentuering, der med overgangen fra høj- til senrenaissance forskydes fra det horisontale til det vertikale plan. Indholdsmæssigt sidestilles billedscenerne i renaissancens altertavler, af format er de ens, og det teologiske program læses horisontalt (fra nederste nordre hjørne til øverste søndre). Som eksempel kan nævnes tavlen i Haraldsted kirke ved Ringsted. I senrenaissancen foretrækkes nadverscenen som hovedmotiv, jvf. Luthers tanke om at sætte tavlens fremstillinger, såvel billedscener som inskriptioner, i forbindelse med alterets liturgiske funktion: forvaltningen af nadverens sakramente. Efterhånden forrykkes nadverscenen til tavlens fodstykke, mens korsfæstelsesgruppen gerne anbringes i storstykket, sjældnere andre scener fra passionshistorien. Et dybere perspektiv får nadveren ved sammenstillingen med scener fra Kristi lidelseshistorie. Bodsprædikanten Jesper Brochmand understregede således, at man altid skulle have Kristi død i tankerne, når man deltog i kommunionen. - I topstykket anbringes i reglen en scene fra passionshistorien, mens bibelske og symbolske figurer placeres i tavlens fodstykke, stor- og topvinger samt på gesimserne. Undertiden optræder billedscener også i sidestykkerne. Med højbarokken simplificeres scenernes udformning, ligesom programmet forenkles og fortættes til passionshistorien alene.

Hans Gudewerd den Yngre anvender et begrænset antal billedscener i sine altertavler, ialt kun fem: én fra Kristi barndomshistorie og fire fra passionen, alle tidstypiske fremstillinger, der tilsammen skildrer Kristi historie i forkortet form. Alle fire tavler har fremstillinger af nadveren og korsfæstelsen, heraf de tre med nadveren som hovedscene anbragt i storstykket og korsfæstelsen som biscene placeret i topstykket, mens den fjerde, Egernførde-tavlen, har en korsfæstelsesscene i storstykket og nadveren i form af indstiftelsesordene anbragt i tavlens fodstykke. Der eksisterer en stærk samhörighed

mellem disse to scener, idet Kristus i og med sin offerdød gav nadveren dens kraft. Vi befinder os i afventningstimen for Kristi genkomst, hvorfor tavlerne får et dommedagsperspektiv gennem korsfæstelsesfremstillingen. To af tavlerne har bevaret deres topfigurer, i begge tilfælde en engel med kalk og disk, der kan tolkes som opfordring til menigheden om at deltage i kommunionen. Evangelisterne samt Peter og Paulus står som udbredere af Kristi lære, mens Moses og Johannes Døberen symboliserer den gamle og den nye pagt. Disse otte skikkelser repræsenterer Guds ord, der i den evangelisk-lutherske kirke har så overordentlig stor betydning, idet ordet er den eneste måde, hvorpå Gud henvender sig direkte til menneskene. Syndefaldet (i Adams og Evas skikkelse) har i Kappel-tavlen forbindelse til Kristi opstandelse, hvilket kan illustreres med flg. bibelcitater: »... vor Herre, der blev givet hen for vore overtrædelsers skyld og opvakt for vor retfærdiggørelses skyld.« (Rom. 4,25). Dyderne må ses i relation til tidens opbyggelsesfilosofi.

De to stilistisk divergerende behandlinger af tavlernes figurer har muligvis sin begrundelse i det teologiske program. Mens de bibelske og symbolske skikkelser bedst udtrykker værdighed gennem renaissancens figurbehandling, passer barokkens effektfulde udtryksform fint til de livlige englebørn.

Egernførde-tavlen er et alterepitafium (et epitafium kan være både en mindetavle og en mindetale). Denne og andre kombinationer af to selvstændige stykker kirkeinventar, f.eks. altertavle-prædikestol/-orgel eller prædikestol-epitafium, forekommer undertiden i senrenaissancen, men bliver mere almindelig i barokken. Særlig i Slesvig og Holsten findes mange eksempler herpå, mens de kun i beskedent omfang optræder nord for Kongeåen.

Alterepitafiet er skænket til kirken af Magdalena Meinstorp til minde om hendes afdøde ægtefælle, Henneke (død 1637). Mindetavlen er placeret i topstykket og er isoleret fra altertavlen ved sin fremstående rektangulære indramning med runde afstikninger foroven og forneden. Den fremtræder således som en tavle i altertavlen.² Ikke uden grund er korsfæstelsescenen anvendt som hovedmotiv i Egernførde-tavlen. I mindetavler optræder traditionelt en fremstilling af Kristi korsfæstelse, gravlæggelse eller opstandelse, der alle illustrerer Kristi offerdød. Sammenstillet med en mindetale over afdøde, der udtrykker håb om et evigt liv, træder dommedagsperspektivet i forgrunden. Dette er begrundelsen for valget af hovedscenen i Egernførde-tavlen.

Billedlige fremstillinger	Billedscener	Bibelske figurer/-grupper				Symboliske figurer								
		Keruber	Engle med marterredskaber	Engel med kalk og disk	Engle personificeret som dyder	Caritas	Peter og Paulus	Evangelisterne	Moses og Johannes Døberen	Adam og Eva	Kristi himmelfart	Kristi opstandelse	Kristi korsfæstelse	Nadveren
Altertavler	Egernfærde		X	X	X	X								
	Kappel				X				X					
	Schönkirchen							X	X			X	X	
	'Däneschenhagen											X	X	

At netop altertavlen i St. Nicolai i Egernførde har et udvidet program som alterepitafium, må ses i relation til kirkens funktion som begravelseskirke for omegnens storadel. Siden begyndelsen af 17. årh. har kirken fungeret som sådan. Fire gravhvelvinger er rejst i kirkens vestende, og sakristiet har været benyttet som begravelseskapel. To af gravhvelvingerne tilhører henholdsvis familien Meinstorps (antagelig rejst i forbindelse med H. Meinstorps første hustrus død i 1619) og familien Buchwald (rejst 1636).

Efter opstillingen af alterepitafiet har Hans Gudewerdt den Yngre på borgmesterens tilskyndelse og kirkens bekostning udført et par supplerende figurer til storstykket, to svævende engle og en Maria Magdalene-figur (omtalt i kirkeregnskaberne fra 1653). Hvorfor har borgmesteren ønsket disse tilføjelser? Er det ønsket om en tilsvarende udformning af korsfæstelsesmotivet som i Kappel-tavlen eller evt. et andet forbillede? Eller er navnefællesskabet mellem tavlens Maria Magdalene og stifterinden årsagen, forstået således, at de tilsatte figurer er sat til minde om hende (død i 1643)? Spørgsmålet må kunne besvares, hvis en datering af figurerne er mulig. Er de skåret før Magdalena Meinstorps død, er de næppe sat til minde om hende; stammer de derimod fra tiden efter 1643, har de nok forbindelse til hendes død. Spørgsmålet har nær tilknytning til varigheden af Lorentz Jørgensens ophold i Hans Gudewerdt den Yngres værksted samt til førstnævntes tavle i Egebjerg kirke, hvis storstykke er udformet på tilsvarende måde som den kompletterede Egernførde-tavle.

De arbejder, der idag tillægges Hans Gudewerdt den Yngre, er tilskrivninger baseret på de ovenfor behandlede sikre værker. Det drejer sig om følgende typer arbejder: 1) kirkeinventar med liturgisk funktion: prædikestole, 2) gravkunst bestående dels af mindetavler over borgerstandens folk, dels udsmykninger af adelsfamiliers gravkapeller samt 3) verdsligt møblement, der er fåtalligt og derfor ikke behandles her.

I de langlandske kirker i Snøde, Stoense og Bøstrup står tre ensartede prædikestole udført for Claus Buchwald til Wulffelde, der siden 1631 var eneejer af Nedergård nær de tre kirkebyer. Familien Buchwald var blandt Hans Gudewerdt den Ældres og siden den Yngres kunder, hvilket kan begrunde tilstedeværelsen af sidstnævntes arbejder i denne del af kongeriget. Stolen i Bøstrup er dateret 1634; de to andre, stilistisk nærtbeslægtede er sikkert fra samme tid. De tilhører alle tre renaissancens traditionelle mangedantede type med billedfremstillinger i storfelternes arkadefyldinger (se ordli-

sten). De rigt detaljerede fremstillinger i højt relief er helt i den ældre Gudewerdt's stil; bruskornamentikken svarer derimod til på sønnens altertavler. Scenerne er fra Gamle og Nye Testamente. En prædikestol i Sandby kirke på Lolland fra 1635 tilslutter sig den langelandske gruppe og må ligeledes anses for at være et arbejde af Hans Gudewert den Yngre. Stolen i Sørup kirke i Angel fra 1663 udført for Jürgen von Ahlefeldt og hustru har samme opbygning og samme billedfremstillinger som førnævnte stole, men har en rigere bruskornamentik, der er overensstemmende med den stilistiske udvikling hos Hans Gudewert den Yngre på pågældende tidspunkt.

En døbefont med himmel i Gelting kirke i Angel fra 1653 har forsøgsvis været tilskrevet Hans Gudewert den Yngre. Men de grove evangelistfigurer og kæmpe vrængemasker, som han praktisk talt undgår, kan umuligt stamme fra hans værksted.

På stilistisk grundlag kan følgende fire mindetavler tilskrives Hans Gudewert den Yngre: én i Sandby kirke (samtidig med prædikestolen samme sted) over Adam Christoffer Knudt og hustru, én i Vor Frue kirke i Flensborg fra 1648 over familien Hacke og to i St. Nicolai i Egernførde over familierne Ripenau og Börnsen fra henholdsvis 1653 og 1661. Den traditionelle horisontale tredeling ligger til grund for strukturen i disse mindetavler. Udformningen er mere fantasifuld end i mesterens altertavler bortset fra fodstykkerne; oval, firpas, klokkeform og konveks-konkave former benyttes, og næppe en eneste horisontal eller vertikal linje optræder her. Billedskærerarbejdet på disse mindetavler danner ramme omkring hængestykkets (se ordlisten) mindetale, storstykkets portrætter og topstykkets malede fremstilling af en passionsscene. Den figurlige udsmykning er begrænset til de samme få bibelske og symbolske skikkelser som i hans altertavler, bortset fra Börnsen-mindetavlen, der som de eneste skårne figurer har et Jesus-barn stående på en dødningseskal med slange og en ærkeengel Mikael, der kæmper med dragen. I de seneste mindetavler antager ornamentikken rokoko-lignende former.

Udsmykningen af det Pogwisch'ske gravkapel fra begyndelsen af 1630'erne og det Buchwald'ske fra o.1660, begge i St. Nicolai i Egernførde, står i dag som fragmenter (figurerne fra det Buchwald'ske gravkapel findes nu på Gottorp Slot). Men så meget er bevaret, at det synes rimeligt at godtage en tilskrivning til Hans Gudewert den Yngre. Ligesom døren til det Buchwald'ske gravkapel i Dänis-chenhagen kirke (nu på Gottorp Slot) fra o.1660, der også må stamme fra denne mesters værksted, har det Pogwisch'ske gravkapel i St.

Nicolai en fremstilling af en sovende døds genie med timeglas og dødningseskal. Dette motiv kan tolkes som afventningen på Kristi genkomst, hvor de døde skal opvågne til den endelige dom.

I de ovenfor omtalte arbejder ytrer den stilistiske udvikling sig stærkest i ornamentbehandlingen. I de tidligste prædikestole er bruskornamentikken blandet med detaljer fra senrenaissancen, mens de sene mindetavlers ornamentik nærmer sig rokokkoens formsprog. Denne udvikling svarer stort set til udviklingen indenfor altertavlerne, men når et skridt videre, da de seneste mindetavler er omkring 5-10 år yngre end altertavlerne.

Værker af Lorentz Jørgensen

Der kendes ialt ni sikre værker af Lorentz Jørgensen, ialt fem altertavler, tre prædikestole og et krucifiks. Følgende arbejder er signeret:

1. Prædikestolen i Holmstrup kirke (1647) er signeret: »Lorentz Jories infen et fecit« (Lorentz Jørgensen opfinder og udfører).
2. Altertavlen i Gjerlev kirke (1667) med signaturen: »Artifice Laurentio Georgio Statuario« (kunstværk af Lorentz Jørgensen billedhugger).
3. Krucifiks i Butterup kirke (o.1670) med en malet inskription: »Til dette gudtz huusis beprydelse hafver konstriig Lorentz Bilthugger dette krucifix foræret«.
4. Prædikestolen i Nr. Jernløse kirke (1679) er signeret: »Laurentius Statuarius fecit 1679« (udført af Lorentz billedhugger i 1679).

Og af kirkeregnskaber fremgår, at følgende er fra hans værksted:

5. Altertavlen i Stoense kirke (oprindeligt opstillet i Tranekær kirke; fra 1644).
6. Altertavlen i St. Nicolai i Køge (1652).
7. Altertavlen i Asminderød kirke (1658; brændt).
8. Altertavlen i St. Olai i Helsingør (1665).
9. Prædikestolen i St. Peders i Næstved (1671).

Ud fra disse meget ensartede henholdsvis altertavler og prædikestole er det muligt at tilskrive Lorentz Jørgensen en række arbejder; de er alle stærkt afhængige af Hans Gudewerdt den Yngres produktion. Seksten altertavler og tolv prædikestole samt nogle mindre arbejder regnes for at være udgået fra Lorentz Jørgensens værksted.

Han har udført tre altertavler til købstadskirker, heraf én til domkirken i Helsingør, forøvrigt den største tavle i det nuværende Danmark, og tretten til landsbykirker. Kun to tavler er nået udenfor Sjælland, nemlig til Farstrup kirke i Jylland og Vor Frue kirke i Odense (i beg. af 19. årh. solgt til Skippinge kirke, Sjælland). Seks af tavlerne bærer adelsvåbener og -navne; de tre tidligste samt en lidt yngre er f.eks. forsynet med Kristoffer Urnes og Sophie Lindenovs våbener.

Lorentz Jørgensens altertavler er opbygget efter samme hovedprincip som Hans Gudewerdt den Yngres. Hvor denne anvender søjler (to kraftige og seks spinklere) som bærende elementer, forekommer sådanne alene i Lorentz Jørgensens to første tavler. To søjler flankerer storstykket, mens bjælkeværket over sidestykkerne bæres af pilastre. I Vig-tavlen understøttes storetagens bjælkeværk udelukkende af pilastre. I de efterfølgende tavler erstattes pilastrene af glatte rammestykker (indfatninger uden søjlens dekorative elementer), hvis bærende funktion skjules af foranstillede skulpturer. Tilsvarende udvikling foregår i topetagens midterparti; i de tidligste tavler anvendes her pilasternicher, i de sene glatte rammestykker med foranstillede figurer. I Egebjerg- og Vig-tavlerne udgøres topstykkerne af medaljoner; egentlig bærende elementer forekommer ikke her. Lorentz Jørgensen er dermed gået et skridt videre end Hans Gudewerdt den Yngre med hensyn til nedbrydningen af det bærende princip, men han tilslutter sig ikke egernførde-mesterens opløsning af det bårne; nok sprænger storstykket det overliggende bjælkeværk, men fodstykkets midterparti gennembryder aldrig adskillelsen til storstykket. Arkitektonisk set arbejder Lorentz Jørgensen ud fra den yngre Gudewerdt's tidlige tavler, men han udvikler sig i en anden retning end mesteren.

Størrelsesforholdene i Lorentz Jørgensens tavler svarer stort set til Hans Gudewerdt den Yngres med hensyn til de vertikalt accentuerede tavler. Men i tavler med horisontal accentuering udskiftes storstykkets kvadrat med et liggende rektangel, hvis størrelsesforhold afspejler tavlens hovedproportioner; dette forhold gentages i topstykket. Dette raffinement forekommer kun i hans sene tavler.

Lorentz Jørgensen tilstræber en figurbehandling svarende til Hans Gudewerdt den Yngres, men når sjældent forbilledets elegance. Hans figurer er oftest temmelig stive i deres bevægelser; deres ansigter er til dels udtrykssløse, hår og draperibehandling er skarpere og mindre detaljeret end hos egernførde-mesteren.

Lorentz Jørgensens bruskornamentik bygger på Hans Gudewerdt den Yngres og har samme funktion som hos denne. Han arbejder videre med dennes formsprog, men optager også enkelte nye elementer, f.eks. den havfruelignende bevingede figur, der optræder i storvingerne, og som ofte forekommer i danske bruskbarok-tavler. Hans ornamentik er fladere end egernførde-mesterens og slynger sig sjældent i alle tre planer. Formerne er yderst elegante, konturspillet rigt; de mørke tavler står som kniplingsagtige silhouetter imod de lyse kirkevægge. I de tidlige værker er afhængigheden af den yngre Gudewerdt stærk, men aftager efterhånden gradvis til fordel for et personligt formsprog.

Lorentz Jørgensens billedscene- og figurvalg begrænser sig til Hans Gudewerdt den Yngres repertoire i Egernførde- og Kappel-tavlerne bortset fra den 11 m høje Helsingør-tavle, hvis format krævede et udvidet billedprogram. Nadveren er hovedmotivet i alle Lorentz Jørgensens tavler, Egebjerg-tavlen fraregnet. Tavlernes teologiske program svarer til egernførde-mesterens.

Egebjerg-tavlen (1648) adskiller sig fra Lorentz Jørgensens øvrige altertavler ved at have Kristi korsfæstelse som hovedmotiv. Korsfæstelsesscenen svarer til Egernførde-tavlens i dens kompletterede form, idet den indeholder en knælende Maria Magdalene-figur og to svævende engle. De tilsatte figurer i Egernførde-tavlen må derfor være blevet til, inden Lorentz Jørgensen forlod Hans Gudewerdt den Yngres værksted, hvilket må have fundet sted efter fuldendelsen af Kappel-tavlen, som førstnævnte står i så stor gæld til, og før eller i 1644, hvor han arbejdede som selvstændig på Langeland.

Egebjerg-tavlens topstykke, der er kraftigt adskilt fra storgesimsen, består af en medaljon med Christian IV's monogram og omskriften »HERRENS ENGEL LEIRE SIG OM VORIS KONGE 1648«. Medaljonen holdes af to engle med palmegrene; Christus Victor (den sejrende Kristus) er tavlens topfigur. Disse motiver sammenholdt med kongens død tidligt på året 1648 og tavlens lighed med alterepitafiet i St. Nicolai i Egernførde i øvrigt, godtgør at også Egebjerg-tavlen har funktion som både altertavle og mindetavle. Tavlen er skænket af Kristoffer Urne, lensmand hos kongen.

Lorentz Jørgensens prædikestole er på nær én udført til landsbykirker. Denne ene er bestilt til St. Peders i Næstved (1671), hvilket kan undre, da byen selv havde en dygtig billedskærer i Abel Schrøder; men begrundelsen er sikkert, at denne på pågældende tidspunkt har været travlt beskæftiget. Halvdelen af Lorentz Jørgensens præ-

dikestole er forsynet med adelsvåbener og -navne, heraf fire med Kristoffer Urnes. De resterende otte stole er antageligt bekostet af kirkerne. Prædikestolene er af den traditionelle mangelkantede type. I de tidligste er storfelterne tredelte i et billed- og to ornamentfelter, i de sene tvodelte i et billedfelt og en inskriptionskartouche. Billedfremstillingerne er anbragt i arkadefyldinger udsmykket med bruskornamentik; for de ottes vedkommende skildres Adams og Evas historie, for de øvrige Kristi historie med en enkelt scene fra Det gamle Testament. Storfelterne flankeres af hermer (se ordlisten). Fra den første signerede stol (1647) til den sidste (1679) er der foregået en udvikling, der svarer til udviklingen indenfor altertavlernes udformning. I den sene stol sprænger i hvert storfelt kartouchen afgrænsningen til billedfeltet, ligesom storstykket sprænger bjælkeværket i tavlerne. Tilsvarende forekommer ikke i Hans Gudewerdt den Yngres prædikestole.

Fuglsbølle-stolen (1644) tilskrives Lorentz Jørgensen, men den adskiller sig fra billedskærerens andre prædikestole ved 1) at have statuetter fremfor hermer (se ordlisten), 2) den fine draperibehandling og 3) sin elegance. Alt dette henleder opmærksomheden på den yngre Gudewerdt. Det er muligt, at han har skåret denne stol til Kristoffer Urne eventuelt med Lorentz Jørgensen som medhjælpende svend og siden efterladt ham i lensmandens brød.

Blandt Lorentz Jørgensens sikre arbejder findes ingen mindetavler. Men Holbæk kirke havde oprindeligt tre i Lorentz Jørgensens stil, dateret fra 1648 til 1660. Billedskæreren boede i dette tidsrum i byen, så de er ganske sikkert fra hans hånd. De er sat til minde over borgmester M. Christensen (kun hængestykket og maleriet er bevaret), over rådmand P. Jensen (død 1649) og over en ukendt holbækborger (o.1660; mindetavlen befinder sig nu på Nationalmuseet). Endnu to mindetavler i henholdsvis Køge kirke over borgmester E. Brochmand (1666) og i Holmens kirke over viceadmiral P. J. Bjørnsen (o.1677) slutter sig til Lorentz Jørgensens arbejder. Og da deres opbygning er overensstemmende med hans altertavler, kan de betragtes som værende udgået fra hans værksted.

Værker af Hans Gudewerdt den Yngre eller Lorentz Jørgensen?

En lille gruppe arbejder på dansk grund tilslutter sig stilistisk Hans Gudewerdt den Yngres arbejder, men er de udført af ham eventuelt med Lorentz Jørgensen som medhjælpende svend, eller stammer de fra Lorentz Jørgensens værksted? Det drejer sig om følgende værker:

1. Kistefragment (opkøbt på Falster, nu på Nationalmuseet).
2. Borchard Ruds kapelgitter, Halsted kirke (1643).
3. Mindetavle i Nakskov kirke over rådmand N. Nielsen (bemalet 1646).
4. Mindetavle i Holmens kirke over provst N. Spend (død 1661).

Chr. Axel Jensen har flere gange behandlet problemet »Hans Gudewerdt den Yngre eller Lorentz Jørgensen?« Sidst går han ind for et nærmere samarbejde mellem de to (mester-svend-forhold). Han mener, at kistefragmentet skyldes de to i fællesskab, mens han tidligere henregnede det til den ældre og den yngre Gudewerdt. Det ændrede synspunkt begrundes med, at kistefragmentets relieffremstillinger af Adams og Evas skabelse ikke optræder i Hans Gudewerdt den Ældres arbejder, men derimod i flertallet af Lorentz Jørgensens prædikestole. Det sidste er korrekt, men i det mindste tre brudekister med fremstillinger af Adams og Evas historie stammer utvivlsomt fra den ældre Gudewerds værksted. Fragmentets små halvfigurer i mode- dragter forekommer på så godt som alle hans kister, men ses aldrig hos Lorentz Jørgensen. Kistefragmentet må være udført i den ældre Gudewerds værksted; det tilslutter sig hans øvrige produktion bortset fra bruskornamenterne, der rimeligvis skyldes sønnen. P.g.a. portrætligheden, mener Chr. Axel Jensen, at de små halvfigurer forestiller prins Christian og hustru Magdalene Sibylle, og tidsfæster på dette grundlag kisten til parrets bryllup i 1634. Den må være ét af de sidste arbejder den yngre Gudewerdt har medvirket på i faderens værksted, inden han selv blev mester.

Kapelgitteret i Halsted kirke, hvis stor landsknægte-hermer er nært beslægtet med Hans Gudewerdt den Ældres halvfigurer i renaissancedragter, er så gennemkomponeret og velskåret, at det må være udført af den yngre Gudewerdt eventuelt med Lorentz Jørgensen som medhjælpende svend. Sidstnævnte har ikke, med sin stærke hang, særlig i sine tidlige værker, til at benytte arbejder af egernførde-mesteren som forlæg, i 1643 besiddet tilstrækkelig selvstændighed til at kunne komponere dette pragtværk. Chr. Axel Jensen tilskriver sluttelig den yngre Gudewerdt gitteret imod tidligere at have stillet sig tvivlende til Lorentz Jørgensens fordel. Fremstillingen af Halstedgitteret må have fordret billedskærerens tilstedeværelse på Lolland, så han har nok flyttet sit værksted til øen i eller før 1643.

Nakskov-mindetavlen er sikkert fremstillet i tilslutning til arbejdet i Halsted kirke. Den malede datering (1646) er rimeligvis senere end

mindetavlens billedskårne del. Tavlen skyldes nok Hans Gudewerdt den Yngre; men et samarbejde med Lorentz Jørgensen kan dog ikke udelukkes. De sjællandske mindetavler, der tilskrives ham, har tilnærmelsesvis samme udseende som Nakskov-mindetavlen.

Spørgsmålet om, hvornår Lorentz Jørgensen forlod den yngre Gudewerts værksted er ovenfor indsnævret til årene mellem 1641 og 1644. Men eftersom mesteren antagelig i eller før 1643 befandt sig på Lolland (muligvis flygtet dertil p.g.a. svenskernes invasion i hertugdømmerne) har Lorentz Jørgensen sikkert forladt Egernførde samtidig med mesteren enten for at arbejde videre hos denne i kongeriget eller, hvad der forekommer mindre sandsynligt, for at starte en selvstændig virksomhed samme sted.

Ud fra den antagelse, at Lorentz Jørgensen har set og medvirket til Egernførde-tavlens endelige udseende, følger at de tilsatte figurer må være udført inden afrejsen til Lolland. Magdalena Meinstorp døde netop i 1643, så opsætningen af de tre ekstra figurer kan meget vel være sat til minde om hende.

Det er sandsynligt, at Lorentz Jørgensen via Hans Gudewerdt den Yngres kunder er blevet henvist til Kristoffer Urne, eller snarere omvendt, at Urne gennem den yngre Gudewerdt's kunder har fået anbefalet billedskærermeesterens dygtige svend. Lorentz Jørgensen må således have arbejdet i egernførde-mesterens værksted til 1643.

Ordliste:

Arkadefylding: Fylding med arkademotiv; en arkade er en bue båret af søjler el.lign.

Beslagværk: Stærkt gennembrudt ornament, der minder om metalbeslag.

Bruskornamentik: Bruskbarokkens særegne ornament, der ofte minder om øreflipper og i reglen har bruskagtige knuder på kanter og afslutninger. Bruskornamentikken indeholder ofte masker med vrængende ansigter, vrængemasker.

Gesims: Det vandrette listeværk på den øvre del af en mur, en væg eller et møbel.

Herme: Pilaster eller pille, der for oven er udformet som et menneskeligt hoved eller hyppigere som en menneskelig overkrop.

Hængestykke: Det led på en mindetavle, der hænger under storstykket.

Kartouche: Rammeagtigt ornament med oprullede og bøjede flige,

gerne rigt dekoreret med blade, blomster, frugter eller andet.

Pilaster: Flad, retkantet væg- eller murpille, der har søjlens dekorative elementer.

Rulleværk: Lædertykke oprullede ender i renaissance-ornamenter.

Sidestykker: Faste sidefløje i renaissancens og barokkens altertavler og mindetavler.

Stilarter: Sammenfattende betegnelse for en bestemt lokalitets udtryksmåde indenfor forskellige områder i en bestemt periode. Da de enkelte stilarter gradvist afløser hinanden, er det ikke muligt at angive absolutte tidsgrænser. Desuden falder de enkelte stilarters fremkomst indenfor forskellige geografiske områder ikke på nøjagtig samme tidspunkt, men er afhængig af afstanden fra og kontakten med de store kunstcentre. De omtrentlige tidsgrænser for de i afhandlingen anvendte stilarter:

Gotik: fra o.1250-1550.

Renaissance: fra o.1550-1630,

    ungrenaissance fra o.1550-1590,

    højrenaissance fra o.1590-1610,

    senrenaissance fra o.1610-1630.

Barok: fra o.1620-1750

    bruskbarok fra o.1620-1660,

    højbarok fra o.1660-1750.

Rokoko: fra o.1740-1775.

Storstykke: Det centrale led i altertavler og mindetavler fra renaissancen og barokken, placeret midt i hovedetagen.

Storvinger: De rigt ornamenterede vedhæftninger til renaissance- og barok-altertavlers og mindetavlers sidestykker.

Topstykke: Det øvre led på altertavler og mindetavler fra renaissancen og barokken.

Noter:

1. Egernførde-tavlen er skænket af fru Meinstorp f. Buchwald; Kappel-tavlen af Heinrich Rumohr til Roest og hustru Ida f. Brockdorf; Schönkirchen-tavlen af Diederich Blome, den bærer hans to hustruers navne, Anna f. Pogwisch og Elisabeth f. Blome; Dänischenhagen-tavlen af Friederich von Buchwald til Knop, den bærer hans to hustruers navne, Drude og Hedeweich Bochvolt. Jvf. WJ II, p. 141, 143, 146 og 148.
2. Inskriptionen lyder således: »Anno 1640 hat die woledele und viel Eren-tugentreiche Frauwe Magdalen, des woledelen gestrengen und vesten Henneken Meindstorp, weilant alhie seshaft, nachgelassen Wittibe Got zum Ehren, dieser Kirchen zum Zier, ihren seligen Junckeren, ihr selbst, so dan auch ihren beiden Tochteren

Junckfrauen Hesen und Catrinen Meinstorpen zu einer immerwerenden Gedechtnus dises Altaer anhero verehret.« Jvf. WJ II, p. 141.

Litteraturliste:

- Bodelsen M. og P. Engelstoft (red.): »Weilbachs Kunstnerleksikon.« Bd. I-II (Kbh. 1947-49).*
- Christie, Sigrid: »Den lutherske ikonografi i Norge inntil 1800.« Bd. I-II (Oslo 1973).*
- Dahlby, Frithiof: »De heliga tecknens hemlighet.« (Stockholm 1967).*
- Forssmann, Erik: »Säule und Ornament.« (Uppsala 1956).*
- Graucob, Karl: »Kunsthåndverk«. i »Heimatabuch des Kreises Eckernförde«. II. Aufl., Bd. II (Egernförde 1972).*
- Hiort-Lorenzen, H. R. (red.): »Danmarks Adels Aarbog«, (Kbh. 1913).*
- Hirschfeld, P. (red.): »Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein«. Bd. V, VI, VIII. (München 1950, 1952 og 1957).*
- Jensen, Chr. A.: »Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536-1660.« (Kbh. 1911).*
- Jensen, Chr. A.: »Hans Gudewerdt eller Lorentz Jørgensen?« i »Fra Arkiv og Museum« Serie 2, Bd. I (Kbh. 1925), p. 72-77.*
- Jensen, Chr. A.: »Lorentz Jørgensen, Billedsnider«, i »Aarbog for Holbæk amt«. (Kbh. 1910), pl 5-20.*
- Jessen, Willers (WJ I): »Das eckernförder Tischleramt«. i »Heimatabuch des Kreises Eckernförde«. III. Aufl., Bd. II (Eck. 1972).*
- Jessen, Willers (WJ II): »Hans Gudewerdt und die Eckernförder Bildschnitzerschule mit ihren Meistern«. (Eg. 1931).*
- Mackeprang, M.: »Egebjerg Kirke, Ods Herred«. Indberetning til Nationalmuseet (u.d.). Manuskript.*
- Nationalmuseet (udg.): »Danmarks Kirker« følgende bind: »Kbh. amt.« Bd. I (Kbh. 1944), »Maribo amt«. Bd. II (Kbh. 1948), »Frederiksborg amt«. Bd. I-II (Kbh. 1964 og 1967), »Præstø amt«. (Kbh. 1933-35).*
- Schmitt, Otto (red.): »Realexicon der deutschen Kunstgeschichte.« Bd. I (Stuttgart, 1937).*
- Thomsen, Albert: »Holbæk Købstads Historie«. Bd. I. (Kbh. 1936).*

»Goschhof« eller Godske Ahlefeldts stiftelse

af Jørgen Ahlefeldt-Laurvig

Igennem århundreder har slægten Ahlefeldts navn været knyttet til Danmarks og særligt hertugdømmernes historie, hvor familiens forskellige medlemmer har beklædt et utal af forskelligartede stillinger. Den udbredte slægt har mange forgreninger, og af disse var særligt een linies navn knyttet til godserne Grønvold og Nøer i Egernførde amt. Denne slægtsgren uddøde i slutningen af 1600-tallet. Et medlem af Grønvold-Nøer linien, som levede i 1400-tallets midte, var Benedict Ahlefeldt til Borghorst, en lokalitet som oprindeligt var en landsby i Gettorp sogn. Stedet var antageligt skilt ud fra Benedicts faders besiddelser, som lå lidt nordligere. Benedict var samtidigt Slesvig-biskoppens foged i Svavsted. Han var gift med Abel (Abelone) født Stake fra Emkendorf, og sammen havde de 5 børn.

Den ældste i denne børneflok var Godske (Gotschalck) Ahlefeldt, som fødtes omkring 1470. Han immatrikuleredes 1491 ved universitetet i Rostock, og i 1502 studerede han ved universitetet i Bologna. Som så mange af sine samtidige slægtninge var Godske hertug Frederik, den senere kong Frederik den første af Danmark, en tro og hengiven mand. I 1506 fik Godske derfor ligesom andre af hertug Frederiks venner ventebrev på et kannikedømme, noget der ville forsørge ham i resten af hans dage. 1509 optoges han i Maria Rosenkrands's broderskab i Flensborg og blev på dette tidspunkt omtalt som værende Clercus. Hans liv og karriere blev derved fra starten knyttet til den katolske kirke, i modsætning til mange jævnaldrende slægtninge, som havde valgt at træde ind i hæren. Godske kom således til at være med til at forsvare den katolske kirke, som netop i gryet af dette århundrede kom til at opleve de stærkeste angreb og den mest knusende kritik, som kirken endnu havde været udsat for, idet der ud over Europa opstod reformatorer som alle vendte deres vrede mod moderkirken.

Godske Ahlefeldt var besidder af en ejendom, som lå midt i det nuværende Egernførde (fig. 1), men dengang lige uden for byens søndre port. I sit testamente, som var oprettet i 1534, bestemte han,

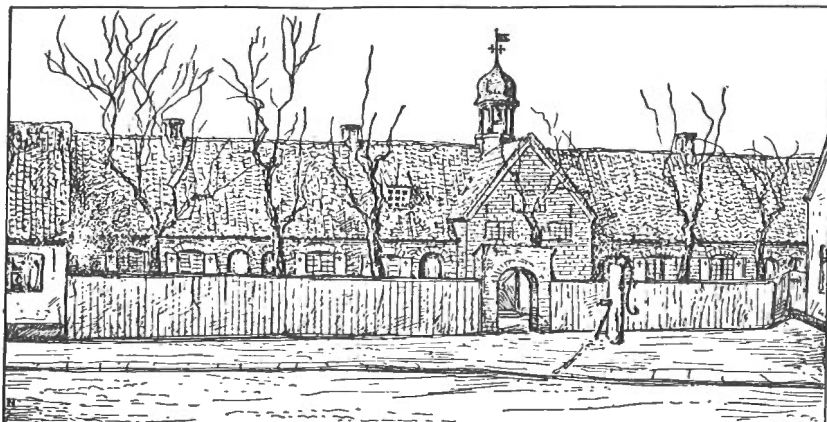
at en gård, som han samtidig lod bygge her, med sit jordtilliggende skulle anvendes til bolig for og underholdning af fattigfolk fra Egernfærde by. De religiøse omvæltninger var medvirkende til, at hospitalsvæsenet og fattigvæsenet, som hidtil havde været varetaget af kirken, var gået helt og aldeles i opløsning, hvad der særligt ramte de dårligst stillede i samfundet, og dem var der mange af i de tider. Huset skulle, ifølge fundatsens bestemmelser til enhver tid foruden af et antal fattige, beboes af fire personer, nemlig en ærlig og ædruelig mand eller kvinde, som skulle føre opsyn, og efter hvem alle husets øvrige beboere havde at rette sig, to gode stærke piger, der sammen med den tilsynshavende skulle varetage den daglige gerning, samt en præst, der var forpligtet til at afholde messer for husets beboere foruden at passe regnskabet. Det forlangtes endvidere i testamentets bestemmelser, at gården skulle holdes i god stand, og at de fire ovennævnte personer skulle forsørges med mad og øl samt have penge for deres arbejde. Hvad der blev tilovers af de årlige indkomster og oppebørsler, var forstanderen pligtig til dagligt eller ugentligt at fordele mellem alumnerne, og desuden lade brygge og bage af, hvad fromme folk måtte forære til de fattige af rug, byg og malt. Hvis testators slægtninge eller venner måtte ønske at tilbringe en nat eller to i huset, skulle de kunne råde over det bagerste værelse samt de dertil stødende to kamre. De to første patroner var blevet udvalgt af Godske Ahlefeldt selv: det blev hans nære slægtning og navne, Godske Ahlefeldt til Saxtorp, og hans egen fætter Wolf Ahlefeldt til Nøer. Samtidig sikrede giveren sig, at det blev disse to patroners descendenter eller andre af hans egen slægt, der ville efterfølge dem. Patronerne skulle påtage sig årligt at revidere regnskaberne, og ved den lejlighed skulle de frit kunne overnatte i stiftelsen. I tilfælde af, at »Goschhof« i tidens løb skulle blive ødelagt, så ingen fattige mere kunne bo der, skulle de ældste af slægten Ahlefeldt træde sammen, så man sikrede sig, at stiftelsens hovedformål opretholdtes.

Godske Ahlefeldt døde i 1535 mellem påske og pinse, og året efter blev hans testamente stadfæstet af ingen ringere end den sidste katolske biskop i Slesvig, fætteren Godske Ahlefeldt, en af slægtens mægtigste og mest betydningsfulde mænd. Biskop Godske blev bistået af Egernfærdes to præster Georg Wildroth og Johan Poel. I henhold til stifterens sidste vilje blev han bisat i det kapel, der var indrettet i selve huset. Få år efter blev stiftelsen, hvad giveren selv havde regnet med, betydeligt udvidet. Et medlem af slægten Ahlefeldt var i 1440 blevet myrdet på kirkegården i Gram. Man så også

den gang meget alvorligt på manddrab, og da det tillige var sket på et indviet sted, blev morderen dømt til at betale 2000 lybske mark i erstatning til den myrdedes efterladte. Disse penge blev af familien anvendt til stiftelsen af et kapel i Haderslev »Mariæ kirke«, den nuværende domkirke, til minde om den afdøde, og for at der kunne læses messer for hans sjæl. Da en del af familien Ahlefeldt havde betydelige jordbesiddelser i Haderslevs omegn, fik Marianer-kapellet tillige en del jordegods og blev derfor meget velhavende. Efter reformationen forlod vikarerne dette kapel og overlod arkivet med dets breve, papirer, kapital, renter og andre ydelser til kapellets patroner, som var af den Ahlefeldt-linie, der ejede Gelting, den første af denne linie på Gelting var Claus Ahlefeldt, en yngre broder til stifteren af »Goschhof«. Disse slægtninge, som uventet overtog store midler fra kirken i Haderslev, videregav disse penge til Godske Ahlefeldts fattighus i Egernførde tillige med en alterkalk fra kapellet i Haderslev. Kalken bar inskriptionen »Ad Capellam Marianorum de- det Abel Schröder«.

I de følgende århundreder har skiftende slægtled af familien Ahlefeldt vist denne stiftelse stor interesse ved at opretholde en samvittighedsfuld administration og sørge for, at bygningerne blev forsvarligt vedligeholdt, og ikke mindst ved nye gaver til stiftelsen. 1578 blev bygningen ombygget og fik på den måde mere plads til alumneme. I 1773 gennemgik det gamle kompleks en nødvendig restaurering. Det nævnes, at stiftelsen i 1718 ejede en kapital på 7500 rdl., et tal, som måske ikke siger nutiden så forfærdeligt meget, men tilføjes det, at en ko på det tidspunkt kostede ca. 5 rdl., hvis den var helt i topklasse, får man et lille indtryk af, hvor velhavende stiftelsen efterhånden var blevet trods det fortsatte velgørenhedsarbejde. Beboerne i midten af 1700-tallet var forstanderen med familie, 14 alumneme eller præbender. De, som boede i selve stiftelsen, havde dobbeltværelse og modtog hver lørdag 20 skilling. De havde tillige hver et lille stykke jord, hvor de kunne dyrke deres grøntsager. Forstanderen fik overraskende nok ikke så forfærdelig meget mere end alumneme, idet han fik 24 skilling hver lørdag.

»Der Goschhof« eller »Godskegården« bestod af en lang eenetages bygning, delt på midten af en tværbygning, hvor kapellet var, så bygningen havde form af et T (fig. 2). På kapellet var der en lille tagrytter med et spir; denne detaille var nærmest tilføjet bygningen for at forskønne den, men indeholdt tillige en klokke. Ud imod gaden, adskilt fra denne ved en mur med en port, var der et smalt areal

beplantet med store skyggefulde træer, som bidrog til at give den middelalderlige bygning et venligt udseende. På kapellets gavl over indgangsdøren var anbragt en sandstensplade, antageligt fra ombygningen i 1578. Pladen havde en forgyldt inskription til minde om stifteren og var tillige smykket med Godske Ahlefeldts anevåben i farver. Blandt kapellets inventar skal særligt fremhæves en stor altertavle med udskårne figurer og fløje til at lukke i fastetiden. Figurgruppen er en såkaldt Sct. Annæ gruppe eller »Santa Conversatione«. Alterbilledet er sengotisk arbejde, i henhold til en påmalet inskription på bagsiden renoveret af Claus Ahlefeldt til Gelting, som døde 1674, og hans hustru Helwig, født Rantzau fra Putlos i Holsten. Tavlen stammer antageligt ligesom den ovenfor nævnte alterkalk fra kapellet i Haderslev og er formentlig skåret af en af de dygtigste træskærere, som var beskæftiget på Brüggemanns værksted. Altertavlen i domkirken i Slesvig er, som det vil erindres, af denne mester, og blev ifølge en overleveret tradition i familien Ahlefeldt fremstillet på foranledning af den før nævnte biskop Godske Ahlefeldt, som skal have fået sine meget katolske slægtninge til at give de fleste penge til altertavlens forfærdigelse. Mærkeligt nok nævnes intet sted i beskrivelser af kirkeinventaret i det lille kapel noget om en ligsten, som antageligt må have ligget over stifterens grav. Selve Godskegården rummede foruden de tidligere nævnte rum otte fattigboliger med rundbuede indgangspartier.

Da der i 1870'erne fremkom forskellige jernbaneprojekter, indgik netop det område, hvor Godskegården lå, i de forskellige planer; her ønskede man at anbringe jernbanestationen. Godskegården blev der-

for afhændet af stiftelsen til byen Egernførde, og i 1889 lod man de ærværdige gamle bygninger nedrive. Stiftelsens daværende patroner ville sikre kirkeinventaret for eftertiden og skænkede de mest værdifulde ting til Thaulow-museet i Kiel, heriblandt alberttavlen og kappellets klokke. Nu findes disse ting i den fremragende samling på Gottorp slot, hvor alberttavlen har fået en smuk placering blandt det øvrige inventar i kirkesalen. Stifterens mindeplade kom til Ludwigsburg i Svans. Da stiftelsen blev nedbrudt, førte man Godske Ahlefeldts jordiske rester til byens kirkegård. Der blev tillige rejst en sten til minde om denne sjældne personlighed, som så meget forud for sin tid iværksatte et hjælpearbejde for de trængende i byen. Hvor Godskesgården stod, ligger nu husene Kielergade 58, 60 og 62.

Ved salget af gården og ved afløsningen af de stiftelsen tillagte fæstepenge og andre ydelser var der i 1897 opsamlet en kapital på 135.600 mark. Denne betydelige fond blev samme år konsolideret med en kejserlig stadfæstelse og fik navnet »Ahlefeld - Goschenhöfer Stiftung«. At navnet Ahlefeldt her stavedes uden T, skyldtes, at adskillige af slægtens forgreninger i hertugdømmerne havde ændret stavemåden i deres navn, og da patronerne udvalgte blandt disse, ændrede de fikst stavemåden. Formålet med midlerne fra »Ahlefeld Goschenhöfer Stiftung« skulle i første række være at understøtte trængende, som på et eller andet tidspunkt havde tjent et medlem af familien Ahlefeldt. Selvsagt blev også dette fond overordentligt hårdt ramt af de økonomiske katastrofer, der havde ramt Tyskland efter de to verdenskrige, og moderne tiders snigende inflation er også med til at udhule de opsparede midler, men slægten modtager årligt midler fra adskillige familiemedlemmer til vedligeholdelse af fonden. Nu ser man helst renterne anvendt til støtte til unge Ahlefeldters uddannelse eller til hjælp til ældre i familien, der er blevet ramt af de store omvæltninger i verden omkring os eller af skæbnens uforudsigelige tilskikkelser.

Kildemateriale:

Pontoppidan E.: »Den danske Atlas«.

Slægten Ahlefeldts Historie af Louis Bobe' (1897-1912).

Danmarks Adels Årbog 1929.

Traps »Danmark« genoptrykte bind om hertugdømmet Slesvig.

»Historische, genealogische und diplomatische Nachricht von dem uralten adeligen Geschlecht deren v. Ahlefeldt«. (Claus Heinrich Møller, Flensborg. 1771)

»Geschichte der Familie von Ahlefeldt«. (Louis v. Ahlefeldt, 1875).

Oberstleutnant Hinold v. Ahlefeldt's efterladte papirer.

Fajanceproduktion på godset Kriseby og i Egernførde by

af Jørgen Ahlefeldt-Laurvig

De europæiske korsfareres berøring med den arabiske verdens fremmedartede kultur bibragte de hjemfarende mange nye tanker og brugsvaner, som hurtigt bredte sig ud over det meste af Europa. Blandt de nye spændende ting man fik kendskab til var de orientalske fajancer, som man i den nære orient havde kendt i århundreder. Maurernes indflydelse i Spanien viser ikke mindst, hvor smukke frembringelser man kunne skabe i dette materiale. Det var dog først og fremmest i byen Faenza i Italien, at der virkelig kom en modeangivende storproduktion i gang, og varerne har derfor taget navn efter denne by.

I Nordeuropa var det i 1500-tallet i renæssancens farve- og formglade dage hovedsageligt Nederlandene, der dominerede markedet med smukke fajancer, som blandt andet fremstilledes i byen Delft, hvor der i adskillige århundreder var flere indbyrdes konkurrerende fabrikker i gang på samme tid, lige som det meget senere blev tilfældet i byen Kellinghusen. De nederlandske fajancer var ofte tro kopier af de italienske, og her var det særligt pottemagerne i Rotterdam, der synes at have opøvet den store færdighed at kopiere de italienske forbilleder næsten til fuldkommenhed. Overalt i det nordlige Europa efterlignede man igen de ting, der kom frem fra Delft, og da man brændende ønskede sig rigtigt porcelæn, men manglede de fornødne kundskaber, skelnede man ikke så nøje mellem de forskellige frembringelser, og kaldte de hollandske produkter »Delftsporcelain«, idet kunsten at fremstille rigtigt porcelæn forblev en hemmelighed i mange år; kineserne, som mestrede teknikken, erklærede, at en vigtig bestanddel i porcelænsfabrikationen, bestod af æg, som mindst var 100 år, hvilket selvsagt gav dem et dejligt forspring fremfor de europæiske anstrengelser.

Tættest ved hertugdømmerne kom i det tidlige sekstenhundredtal en fabrik i Hamborg. Her fremstilledes dagliglivets brugsgenstande så som krus, kander, skåle, fade, tallerkener med mere. Disse fajancer adskilte sig væsentligt fra de yndede hollandske varer og blev vel derfor ikke helt så yndede og udbredte som det kunne ventes, da kvaliteten ellers var overordentlig fin.

Den første fajancefabrik i de forenede kongeriger Danmark-Norge blev startet af holsteneren Johan Wulff, som i sine yngre år havde stået i lære og arbejdet for fajancefabrikken i Zerbst. Den danske monark, kong Frederik den fjerde, mødte Wulff under sin rejse i hertugdømmerne, da kongen, efter sin heldigt gennemførte krig med Rusland som allieret, var på hyldningstogt i 1721. Wulff overbeviste kongen om, at hans kunnen ville være grundstenen i den danske porcelænsfabrikation, og fik sin rejse betalt til København, hvor man gav sig til at opføre ovne til brænding af Wulffs produktion på Frederiksberg slot. Produktionen blev så vellykket, at flere af Københavns borgere blev interesseret i at sætte penge i at få en virkelig produktion sat i gang, og det varede ikke længe, før man havde sikret sig en grund i det nye København, der lå udenfor de gamle volde, og beliggenheden blev, hvor Fredericiagade, afgrænset af Bredgade og Store Kongensgade, ligger i dag. Sidstnævnte gade kom til at give navnet til fajancefabriken, som blev Nordens første. En af grundene til, at eksperimentet lykkedes var, at fabriken fik eneret til at fremstille og forhandle blådekorerede varer, som var fremherskende i tidens smag og derfor de mest efterspurgte. Denne eneret gjaldt i de forenede kongedømmer, men ikke i hertugdømmerne. Senere da brogetmalede fajancer vandt frem i almindelig yndest, havde Store Kongensgade-fabriken overordentligt vanskeligt ved at tilpasse sig til de nye træk i moden, og de overlevende stykker fra fabriken, som er polychrome, er hverken smukke eller fikse, så det ser ikke ud til at man nogensinde kom til at mestre den del af produktionen.

Først i 1755 blev der oprettet en fajancefabrik i Sønderjylland. Det var keramikeren L. v. Lücke, som slog sig ned i selve Slesvig by, for i gaden Lollfuss at oprette en fabrik. Lücke var født i Dresden, hvor han havde fået en uddannelse som billedhugger og keramikker, nogle meget nødvendige egenskaber, hvis man planlagde at fremstille figurer i fajanceproduktionen. Han havde begyndt sin karriere i København, hvor han havde forsøgt sig som porcelænsmager, dog ikke med større held end så mange af hans samtidige, som kom til København for at forsøge sig der. Derfor drog han til Slesvig, hvor han fik privilegium på at fremstille varer af ægte såvel som uægte porcelæn. Allerede året efter fik han sin afsked grundet på, hvad der omtales som letsindigheder og galskaber. Hans efterfølger på fabriken, der i 1766 beskæftigede 44 arbejdere, og forøvrigt var i gang lige til 1814, blev toldinspektør Rambusch, som sammen med købmandsfamilien Otte i Egernførde havde skudt penge i fabrikationen

Fig. 1. Terrin, blådekoreret, fremstillet i Egersførde. Signeret O./ (Otte) E./ (Egersførde) B./ (Buchwald) og R, en ukendt blåmaler. Nordenfjeldske Kunstindustrimuseum, Trondheim.

og faktisk ejede hele produktionsapparatet.

Egersførde-købmanden Johann Nicolaus Otte, der i 1754 erhvervede godset Binebæk i Svans, var meget interesseret i fajancernes fremstillingsproces. Da han i 1758 overtog sin fars nærliggende herregård Kriseby, opdagede den initiativrige mand, at der var forekomster af egnet ler på hans nye gods, som kunne muliggøre en fabrikation af fajancer. Han vovede derfor i 1759 at opføre sin egen fabrik inde i skoven, som tilhørte godset, og hvor han havde brændsel til ovnene lige ved hånden. Desværre viste det sig senere, at lerforekomsterne var mindre rigelige end oprindeligt antaget, og knapheden satte snart ind. Kort tid efter fabrikkens start optog Johann Nicolaus Otte broderen Friedrich Wilhelm, Egersførdes borgmester, som kompagnon i foretagendet. I januar 1760 skriver konferentsråd von Andriani i en indberetning: »Forsøg skal være kommet godt i gang på den nyanlagte fabrik ved godset »Kriseby«. Desværre må han i september 1760 erkende det nedslående: »På Kriseby kom dette foretagende imidlertid slet ikke i gang.« Noget han længere fremme i indberetningen mener er grundet i, at man ikke har villet følge den forrige bogholder Cohs meninger.

Da Johann Nicolaus Otte påbegyndte sin produktion, havde han

Fig. 2. Lysestager dekoreret med manganviolet rococodekoration. Kunstindustrimuseet, Oslo.

haft det held at få to overordentligt dygtige medarbejdere til at følge sig fra Slesvig-fabrikken, idet Johann Leihammer, som i 1758 aflagde borgereden i Slesvig by, flyttede med til Kriseby. Leihammer var usædvanligt dygtig, og selv om dekorationerne på Krisebys fajancer ikke er malet så elegant som de senere fajancer fra Egernførde, er der næppe tvivl om, at den lethed, der præger rocailler og bladværk fra Kriseby, i en væsentlig grad skyldes Johann Leihammers dygtighed og rutine. Sønnen Abraham havde slået følge med sin fader; han havde også været ansat på Slesvig-fabrikken. De to dekoratører Leihammer havde lært meget af Asbjørn Andersen og Børre Odewald, som var kommet til Slesvig fra fajancefabrikken i Store Kongensgade, og derfor er der visse af fajancerne fra Egernførde, der har overordentlig stor lighed med fajancerne fra København, således terrinen fig. 1, som findes i Nordenfjeldske Kunstindustrimuseum i Trondheim. Terrinen er overordentligt fint signeret, men museet har et låg fra Store Kongensgadefabrikken, som har en næsten helt identisk dekoration, og hvor mønsteret er det samme. Elegancen i brugen af de brogede farver lærte de to Leihammere antageligt i først række af G. F. Zopff, som kom fra fabrikken i Stralsund. Abraham Leihammer var særligt dygtig, hans behandling af landskaberne og fi-

gurfremstillinger hører til de aller ypperligst udførte blandt hertugdømmernes mange fajancer. Abraham Leihammer giftede sig i øvrigt med en datter af den senere direktør fra Egernførde-fabrikken Buchwald, og sammen udførte trekløveret Buchwald og de to Leihammere mirakler for de fabrikker, de blev knyttede til, Egernførde, Kiel og Stockelsdorff.

Efter de genstande, der endnu er bevarede fra Kriseby-fabrikken varesortiment, må man gå ud fra, at det har drejet sig om en relativt beskeden produktion, dog ret alsidig, men varerne udskiller sig ikke væsentligt i kvaliteten. Der er dog enkelte fint udførte plastisk udformede ting som lysestagerne fig. 2. Her ses hvorledes sølv- og tinformerne, de skævknekkede, på en elegant måde har ladet sig overføre til fajancemassen, og de små dekorationselementer fremhæver yderligere lysestagerens finhed. Ellers kan man jo nok sige, at andre plastisk udformede genstande var adskilligt tungere; de var præget af barokstilens lidt tunge formvalg, betydeligt mere end den med fabrikken samtidige rococo-stil. Ser man på terrinen fig. 3, virker selve udformningen overordentligt urolig, særligt sammenlignet med de øvrige samtidige ting. Den overdimensionerede løve tjener som

Fig. 3. Lågterrinen, dekoreret med polychrome farver, lågknoppen er udformet som en plastisk modelleret løve med åbent gab. Privateje.

Fig. 4. Flaskeformet thedåse med bladvist mønster og spidsbladet dekoration. Städtisches Museum, Flensburg.

lågknop, og de mange gevækster og plantedele har utvivlsomt voldt kvaler i brændingen, men da der kendes flere af samme art terriner fra Kriseby, må man formode, at det drejer sig om en del af den almindelige produktion og ikke om bestillingsstykker til supplement til et stel. Kriseby-fabrikkens anvendelse af rocailler, som ses på låg, hanke og fade eller som en del af kanternes udsmykninger, falder også noget igennem. Man har særdeles godt vidst, hvorledes tingene skulle se ud, men oftest bliver disse dekorationselementer underligt tunge at se på, som var de udført i kagedejg.

Der er bevaret en del thedåser fra fabrikens produktion (fig. 4). De virker ofte en anelse tunge, men på disse flaskeformede thedåsers plane sider har der været lejlighed til at anvende de dekorationsformer med bladviste, som så ofte genfindes på mange af hertugdømmernes fajancer. De små kander med låg på tre lave dyreben som fig. 5 har netop også denne dekoration. Kanderne har en halvkugleformet korpus nederst, men svejer derpå ind med et skarpt knæk på midten. I Nationalmuseets samlinger i København er der et lille »komfur« til at holde kander varme på; denne fajance står på kugleben og har foroven tre opspringende volutter til at stille kanden på. Også dette stykke er dekoreret med den foran nævnte bladvist-dekoration, dog her yderligere bemalet med en asterslignende blomst.

Der er ikke så forfærdeligt mange stykker bevaret, som med sik-

Fig. 5. Lille lågkande på lave formstøbte ben, dekoreret med asters mønsteret og bladkviste i blå farver. Altona museet. Altona, Hamburg.

kerhed kan henføres til fabrikken i Kriseby, muligvis blandt andet, fordi man ikke signerede alle stykker. Dog er der bevaret en del meget smukt dekorerede fade i sølv- eller tin-form; de har også blomsterkvistene på fanerne, ofte med meget spidse blade, og et større blomstmotiv på genstandens midterparti. Farvelaget på varerne fra Kriseby er ofte blå, men der findes adskillige, som er dekoreret med manganviolette farver. I jordfund fra København ses ofte næsten hvide stykker med manganviolet dekoration; det er tænkeligt, at de er fremstillet specielt med salg for øje i kongerigerne, da der i 1760 kom en lov, der tillod importen af sådanne fajancer. På disse stykker er det ofte en snerleblomst med lange slyngtråde, der er hovedmotivet, ligesom malede rococomotiver ofte forekommer.

De stykker der kendes, og som med sikkerhed kan henvises til Kriseby-fabrikationen, er ofte signerede med et C (for Criseby), fabrikkens egentlige signatur. Derefter kom under en tværstreg O for Otte, og under endnu en tværstreg kom så malersignaturen. Det kunne være A for Abraham Leihammer, L, som naturligvis er blevet benyttet af både fader og søn, Z, der har været G. F. Zopffs signatur, og endeligt finder man noget, som ser ud som er sammenskrevet ML, antageligt benyttet af J. Müller, som også arbejdede en tid på fabrikken fig. 5.

Fig. 6. Tallerken med blå dekoration, sandsynligvis fra fabrikkens senere periode. Dette stykke må antages for at have hørt til et daglig-stel, da decorationen er grov og skitseagtigt udført. Privateje.

Som tidligere nævnt var lerforekomsterne ved skoven på Kriseby gods ikke helt så store som ventet, og det besluttedes at flytte hele virksomheden ind i selve Egernførde by, dels fordi man var ved at have for lidt ler, men antageligt nok også, fordi det var nemmere at huse fabrikkens medarbejdere i Egernførde; så måtte man se stort på, at brændsel og ler skulle fragtes ad dårlige veje ind til den nyoprettede fabrik. Flytningen skete omkring 1763. Inde i byen kom fajancefabrikken til at ligge i nærheden af andre virksomheder, som den driftige Johann Nicolaus Otte havde igangsat. I Pontoppidans danske atlas omtales den del af byen således omkring 1780. »Den afdøde Hr. Canseliråd Otte havde med overmåde bekostninger her gjort et vidtløftigt udkast til adskillige Fabriker, hvorom de meget store Bygninger, som han har ladet opføre, og see ud som en Forstad, endnu kan vidne. Der var en Fabrike til alle hånde uldent Stof, med dertil hørende Farverie. Een til Manchester, een til Plyds og dertil adskillige Strømpevæverstole. Men fornemmelig udmærkede sig hans Fayance Fabrike, hvis Arbejde fornemmelig i Henseende til dets Glasur og Malerie var overmåde smukt. Alle disse Fabriker gik over Styr ved hans død, kun Fayancefabriken blev ved, endskiønt derpå nu ey forfærdiges så smukke Arbeyder, men kun til daglig Brug, hvorpå kan ventes størst Afsætning« (fig. 6). Bindet, hvorfra dette citat er hentet, er udgivet i 1781, så efter denne tekst at dømme må produktionen i Egernførde have fortsat noget længere end almindeligt antaget.

De varer, som fremstilles på fajancefabriken i Egernførde, havde naturligvis deres arv fra Kriseby, så adskillige modeller var noget tungt udseende, men fra Egernførde fremkom også overordentligt smukt udformede modeller, helt i særklasse og i de pragtfuldeste og mest elegante rococoformer. Eet navn er uløseligt knyttet til Egern-

førdefabrikkenes glansperiode, idet man i 1765 sikrede sig Johann Georg Ludwig Bonifaz Buchwald som medarbejder; han blev fabrikkenes daglige leder, og for at man ikke skal tage fejl står der af og til på signaturerne fra fabriken »Buchwald, Direktör«. Slægtens navn er gammelt i hertugdømmerne, men Johann Buchwalds linie stammede fra Bøhmen. Han havde tidligere været knyttet til de tyske fabrikker i Höchst og Holitsch, hvor han havde været modellør ved fajancefabrikationerne. Hans håndværk var af meget høj kvalitet, og i modsætning til så mange af de samtidigt omrejsende fajancekunstnere, var Buchwald overordentligt pålidelig og samtidigt fremragende dygtig. Foruden sin kunnen som modellør havde han erfaring som maler fra fabrikker som Fulda og Stralsund, begge nogle af de betydeligste af samtidens fabrikker i denne del af Europa; men så havde han oven i købet været ansat på fabrikkerne Rørstrand og Marieberg i Stockholm, hvor han havde vist sin overlegne dygtighed, bl.a. ved at indføre muffelmalingen, og den gevinst, disse fine farver fik for fajancerne, kan ikke overvurderes, idet man hidtil havde klaret sig med de så uendeligt svagere højildsfarver. Samtidigt har Buchwald kunnet følge erfarne og dygtige kunstnere på de forskellige fabrikker, hvor han var beskæftiget, så ingen del af fajanceproduktionen var ham fremmed. Det var således et overordentligt heldigt valg, da Egernførdefabrikkenes ejer J. N. Otte formåede Buchwald til at komme til fabrikken, og hans år som virksomhedens leder var afgjort de mest betydningsfulde for fabrikkenes produkter. I den tid overstrålede Egernførdefabrikken alle sine samtidige konkurrenter. Johann Buchwalds erfaringer gjorde ham til en fremragende leder, og hans evner til at omgive sig med førsteklasses hjælpere må have været overordentligt inspirerende for alle parter. Den nyindrettede fabrik blev forsynet med alle samtidens mest moderne tekniske hjælpemidler, og der blev lagt op til en storproduktion af bl.a. muffelbrændte fajancer, som Buchwald havde haft så stort held med andre steder. Egernførde-fabrikken blev således banebrydende indenfor netop disse varer, men da Buchwald forlod fabriken efter få år, blev det fabrikkerne Kiel og Stockelsdorff, der nød godt af hans store kunnen og i de år, han var direktør på disse fabrikker, svang disse sig op til hidtil uanede højder, og deres fajancer er i dag yndede samleobjekter i den allerhøjeste prisklasse.

Modeller og mønstre på fabrikken i Johann Buchwalds tid var tydeligt inspirerede af fabrikkerne Marieberg og Strasbourg, hvorfra han hentede inspirationer til bl.a. de ranker, som ligger i højrelief, og

Fig. 7. Polychromt dekoreret bordopsats, med muslingskaller, puttier og grotteværk. Privateje.

til udformningen af rocaille dekorationerne. Der eksisterer pot-a-pourri vaser fra Egernførde, som praktisk talt er identiske med lignende fra Strasbourg-fabrikken, som på det tidspunkt må anses for at have været den toneangivende i Europa. Heller ikke figurer gik man af vejen for at lave, og i adskillige af hertugdømmernes museers samlinger ses der sådanne. Disse figurer er antageligt frit modellerede, og det er tidligere nævnt, at Buchwald fra sin tid i Höchst og Holitsch selv havde været modellør, så han kan udmærket selv have lavet dem. Figurerne kan henføres til forbilleder i Mariebergs produktion; men de fleste velassorterede europæiske fabrikker fremstillede lignende, som i stort antal anvendtes til borddekorationer, og da sådanne varer var overmåde populære fra Kändlers Meissen-produktion og tillige fremstilledes i Strasbourg, har det muligvis været efterspørgslen, der har fået Buchwald til at fremstille nipsfigurer. Enkelte var dog samtidigt anvendelige som lystestager. Bordopsatser blev også fremstillede på fabriken, og her havde fantasien virkelig spillerum. Ganske vist var adskillige af delene til sådanne bordopsatser pressede i form, men samtidig havde den virkeligt dygtige modellør også mulighederne for at vise sine evner. Fig. 7 viser en sådan bordopsats fra Egernførde, som de kunne se ud, når de var bedst, selvom vi i vore dage vil finde den noget overlæsset.

Det der til enhver tid skulle bære fabrikkens økonomi, har igennem tiderne været de mange udformninger af bordstellene, og her har der været rig lejlighed til at fremkomme med variationer. Her ses de helt glatte ting, ofte med reliefudsmykning på sider eller hals.

Fig. 8. Bakkebordsblad signeret af J. A. Jahn i 1767, det første år han var ansat ved fabriken. Drammen museum. Drammen, Norge.

Man har hentet inspiration i senbarokkens former, samtidigt med at man har udnyttet rococostilens mange variationsmuligheder med rocailler på kanter og hanke samt smukt profilerede kanter og elegant udformede grenornamenter med blomster og frugter. Allersmukkeste er vel de fint modellerede vægfontæner med deres kummer på små lave ben. I Nationalmuseet i København er der en sådan. Her ses de plastiske ornamenter smukt dekorerede sammen med den overordentligt vellykkede blomsterdekoration. Dette stykke viser den fremragende kvalitet, der kunne frembringes på Egerfnørdefabrikken, der når den var bedst, var fuldt på højde med de aller bedste i Europa. Netop dette stykke er meget fint signeret med: »Otte/Eckernförde/Buchwald, Directeur/A. Leihammer. 67«. Dette sidste er årstallet 1767. Lågfade og terriner kendes også i mange udformninger, blandt de mere fantasifulde ses kålhoveder eller salathoveder, malede i naturlige farver; også disse udformninger var et modefænomen, som kendes fra adskillige af kontinentets og de engelske fabrikker.

Johann Buchwald forlod fabriken i 1768, og med ham rejste også

de dygtige Leihammere; som tidligere nævnt var det fabrikken i Kiel, der nød godt af disse dygtige folks afrejse fra Egernførde. Fabrikationen gik derfor på det nærmeste i stå, og det var først i 1771, da Johann Otte ansatte Johann August Jahn som direktor, at der atter kom en leder, som formåede at genoprette den stagnerede produktion, dog i adskilligt mindre omfang end hidtil. Jahn var allerede kommet til fabrikken i 1767 og var blevet ansat som maler der. Imidlertid manglede han aldeles Buchwalds store erfaring, og det tog derfor en del år, før han vovede at overtage fabrikkens ledelse, men det har uden tvivl været J. A. Jahns fortjeneste, at fabrikken atter kom på fode og i 1774 havde en snes mand i arbejde. Den fortsatte sin virksomhed til op i 1780'erne, selv efter Johann Ottes død 1780. Et enkelt stykke, en tallerken, dukkede op i antikvitetshandelen i begyndelsen af 1950'erne; denne tallerken er med sin usædvanligt smukke dekoration ret enestående, den bærer Jahns signatur og årstallet 67. Den viser bedst, at det var en mand af format, der kom til at være fabrikkens sidste direktør. Også et bakkebordsblad i Drammens museum (fig. 8) bærer Jahns malersignatur. Senere, da Jahn blev direktør, kom hans navn til at stå på den plads i den etagedelte signatur, hvor Buchwalds tidligere sås.

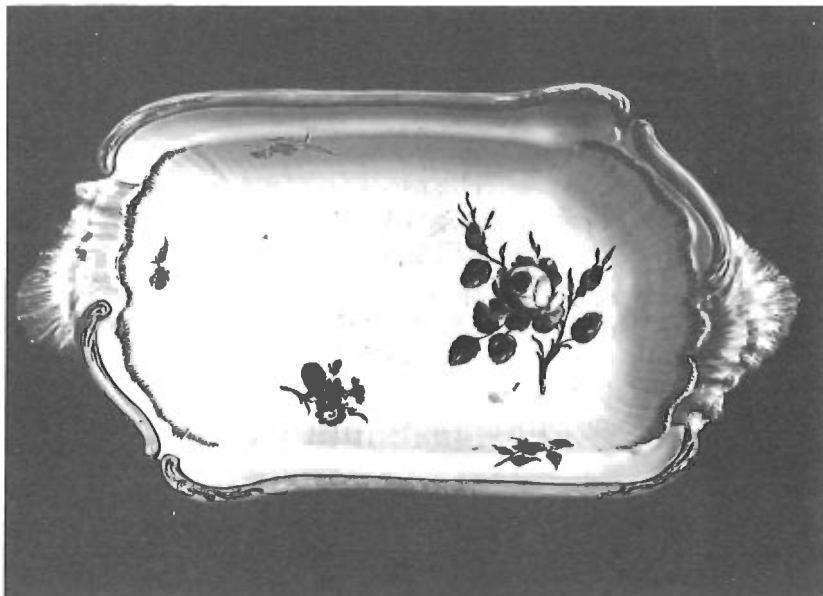
Foran i denne artikel er det nævnt, at der er adskillige fajancer fra fabrikken i Egernførde, som har stor lighed med fajancerne fra Store Kongensgade-fabrikken (fig. 9). En af blåmalerne på Egernførde-fabrikken var Boerre Andersen Odewald. Han havde tidligere arbejdet for Store Kongensgade- og Østerbro-fabrikkerne i København. Senere kom han til Slesvig-fabrikken, hvor han var ansat i årene 1761-65, for derefter at komme til Egernførde-fabrikken. Da man på alle disse fabrikker har en fælles malersignatur fra en blåmaler, der signerede sine stykker med et sammenskrevet BL eller LB, må det anses for at være sandsynligt, at det netop er ham, der har benyttet denne signatur. Heldigvis har han udformet sine ornament og dekorationer lidt anderledes på de forskellige fabrikker, han har været ansat på; men det er mindre detaljer, der kan være behjælpelige til at identificere hans arbejder, når hans signaturer står alene.

Hvorledes produktionen holdt op i Egernførde vides ikke med sikkerhed; men i midten af 1760'erne opstod der en smagsændring i købevanerne hos folk. Englænderne var fremkommet med det stråfarvede engelske flødegods, og dette vandt hurtigt popularitet i hele Europa. Da man samtidigt gav sig til at overføre dekorationerne fra overføringsbilleder, blev de håndmalede stykker mindre konkurren-

cedygtige, og det kan være, at denne omlægning af smagen har ramt Egernførde-fabrikken, ligesom det var tilfældet med så mange af de andre fabrikker i hertugdømmerne og kongeriget. Man ser således adskillige af de nordiske fabrikker bukke under i løbet af 1770erne grundet på vanskeligheden med at omstille produktionen. Antageligt har det voldt besvær at skaffe de nye typer af ler, der var nødvendige til den nye produktion; og at der i Rendsborg var startet en fabrik med speciale i netop disse varer, kan have været medvirkende til, at man opgav at føre Ottens fabrik videre i Egernførde, en fabrik, der i eftertiden har slået byens navn fast i bevidstheden på fajanceinteressererede over hele verden. Stykker, som er afbilledet i forbindelse med denne artikel, er således hjembragt fra de fjerneste afkroge af verden, fra Mellemaamerikas jungler til små landsbyer rundt om i Frankrig og Norge.

Fig. 9. Blådekoreret lågvase af hollandsk type, fra et sæt bestående af flere vaser, som har stået ovenpå skabe eller på kaminhylder. Dekorationen er udført med blå farve på hvid grund, eller hvide dekorationer udsparede på blå grund. Städtisches Museum, Flensburg.

*Dybt vaskefad eller »Giesfad« deko-
reret med polychrome farver. Til fa-
det har antagelig hørt en hjelmkande
el. lign. Städtische Museum, Flens-
burg.*

*Broget dekoreret kaffekande med se-
nere tinlåg. Reliefdekorationen er her
kontureret med brogede muffelfarver.*

Terrin med låg og rococoformede bøjlehanke. På låget ses en rose, typisk for Egersførde frembringelser. Kunstindustrimuseet, Oslo.

Lågvase af form som et »horn«, tilskrevet fabriken i Egersførde. Kunstindustrimuseet, Oslo.

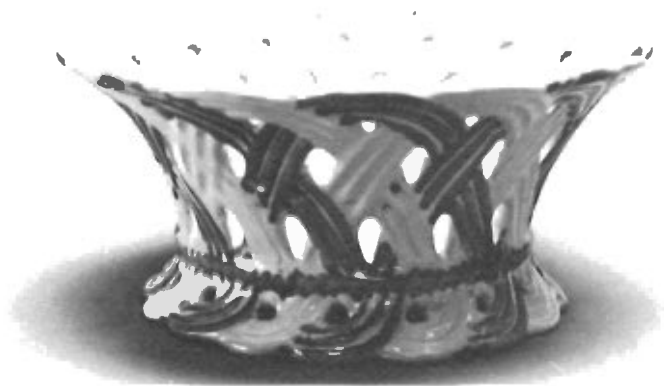

Brogetmalet tallerken med dekoration af blomster og insekter. Samtidig har også selve kanten fået bemaling. Kunstindustrimuseet, Oslo.

Hjelmkande med polychrom dekoration, tilskrevet fabriken i Egersfjorde. Victoria and Albert Museum, London. Altona museets foto samling. Hamburg.

Frugtkurv fremstillet som var det kurvefletning. De farvede vidier er blådekorede. Lignende er fremstillet på fabriken i Erfurt. Nordenfjeldske Kunstindustrimuseet, Trondheim.

Træk af Egernførdes retshistorie

af Frants Thygesen

Som nævnt i artiklerne om Egernførdes ældste historie kan det ikke siges bestemt, hvornår der er opstået et bysamfund som et særligt retsområde der, hvor byen nu ligger.

Da det danske rige opstod, hørte hele området nord for Ejderen til Danmark. Men grænsen for sammenhængende nordisk bebyggelse gik tæt syd for Egernførde, og egnene syd for Slien synes oprindelig - ligesom de frisiske »Utlande«, Bornholm og Helgenæs - at have ligget uden for den ældste danske inddeling i herreder; disse var i begyndelsen en militær inddeling, men blev siden først og fremmest retskredse med hver sit herredsting. Jylland havde desuden en opdeling i større enheder, kaldet sysler, hver med sit syssel; det peger vist tilbage på gamle stamme- eller bygdeområder, tildels med lokale småkonger som Jelling syssel, der var kernen i det område, hvorfra Gorm den Gamle og Harald Blåtand underlagde sig hele Danmark. Længst mod syd lå det »angelske« Isted syssel, hvortil også hørte Hedeby/Slesvig og sydsiden af Slien, men næppe meget længere end til Vindeby nor. Udgangspunktet er imidlertid, at de gamle nordboer også i disse egne med en mere spredt bebyggelse levede under jysk ret lige ned til grænsen mod Holsten; da Jyske Lov blev givet i 1241, gjaldt den til Ejderen.

Om »Egernborg«, som nævnes i kong Valdemars jordebog fra ca. 1230, ved man næsten intet. Den skal have ligget nord for indløbet til Vindeby nor, altså uden for den by, der voksede frem syd for vadestedet (forten) over indløbet. Borgen har nok haft betydning for, at der opstod et bysamfund netop her; det sandsynliggøres af teksten på byens ældste kendte segl fra ca. 1350 (»segl for borgerne foran Egernborg«). Det har sikkert været en fyrsteborg; men den mistede sin betydning over for angreb sydfra, senest da de holstenske grever fik dette hjørne af Sønderjylland i hænde.

Opkomsten af en by på det fed, der dækker Vindeby nor mod Østersøen, støttedes også af den gamle handelsvej fra Flensborg over Mysunde og Egernførde til Kiel. Der var næppe mange landbrug på feddet, men nok mest fiskere og søfolk, og efterhånden er der kommet købmænd og andre byfolk til, tildels sydfra. Egernførde er sikkert yngre end bondebyen Borby. Borby sogn synes oprindelig at have dækket hele området omkring Vindeby nor, også det areal, hvor

byen Egernførde opstod. Borby sogn omfattede endnu efter 1900 også sydsiden af noret og nåede helt ud til Østersøen ved Altenhof, således at det omsluttede selve Egernførde både fra nord og syd. Navnet Egernførde kendes allerede 1197, men har efter sin direkte betydning først været navnet på selve vadestedet. Den egentlige bydannelse er nok lidt senere, og den er så på et eller andet tidspunkt, måske allerede under kong Abel, udskilt fra Borby sogn både i kirkelig henseende og som verdsligt område. Det stemmer med, at kirken i Egernførde både er yngre og fra begyndelsen mindre end den store gamle sognekirke i Borby. Egernførde har lige fra begyndelsen været overvejende plattysktalende; som nævnt i artiklen om gadenavne har byen - bortset fra Borby - næsten ingen gamle gader med dansk navnepræg.

Som særligt retsområde omtales byen første gang 1288 i et latinsk gavebrev fra kong Abels handlekraftige enke Mechtild, der overdrog ejendomsretten over landet mellem Sli og Ejder til sin bror grev Gerhard af Holsten. Brevet må forstås sådan, at Egernførde endnu ikke var en egentlig købstad. Dronningen nævner nemlig »bymændene« (oppidani) - ikke »borgerne« (cives) - »in nostro iudicio« Egernførde; »iudicium« må forstås som et særligt retsområde, der ikke var en stad (civitas), men dog uden for herredsinddelingen. Denne retstilling kan måske minde lidt om den, der fra 1600-tallet blev tillagt de såkaldte »flækker« (småkøbstæder) i Sønderjylland. Byen blev dog snart efter egentlig købstad. Det ses af et brev af 6/5 1302 til byrådet i Lübeck, skrevet på latin af byrådet (consules) i staden (civitas) Egernførde. Heri bevidnes, at et skib, som »vor borger« (civis) Eskillus Parvus havde mistet, men som han nu har lagt hånd på i Lübeck, tilhører ham og ingen anden; navnet på denne ældste kendte borger i Egernførde er tydeligt nok en latinisering af det danske navn Eskil Lille eller den Unge. I 1325 pantsatte hertug Valdemar af Sønderjylland ved et dokument skrevet på plattysk bl.a. »de Stad to Ekerenvorde« til greverne af Holsten.

De gamle privilegier for Egernførde kendes ikke. De gik til i 1417, da Erik af Pommerns folk brændte byen under krigen mod holsterne. Men man ved, at den lille købstad ligesom de større byer i Sønderjylland og det øvrige Danmark styredes af en borgmester eller to samt nogle rådmænd. Domsmagten lå oprindeligt hos bytinget, der i begyndelsen ligesom herredstingene holdtes i fri luft; tinget lededes af byens foged, der var kaldet - på latin vocatus - af landsherren. Men allerede fra 1400-tallet var magistraten, borgmester og rådmænd,

byens domstol. Byens selvstændige domsmyndighed symboliseredes efter tysk forbillede ved en Roland-støtte på torvet; den ses på det ældste bybillede fra kort før 1588. Magistratens retsmøder holdtes i rådhuset, som efter branden genopførtes omkring 1450. Sådanne rådsstueretter fandtes dengang såvel i Nordtyskland som i hele Norden. Det gamle begreb »ting« bevaredes endnu i over 300 år, idet alle Egernførdes borgere, altså alle mænd med borgerskab, måtte møde en gang om året til »Allemannsding« for at høre, hvad hertugen lod forkynde, og hvad magistraten havde bestemt.

Fra 1459 lå det danske hertugdømme Sønderjylland igen helt under kongen; men efter delingen 1490 hørte bl.a. Egernførde til hertug Friedrichs andel, der styredes fra Gottorp. Da han 1523 blev konge som Frederik I, blev også Egernførde påny styret fra København, men på tysk gennem Tyske Kancelli, som kongen havde taget med sig fra Gottorp. Byen savnede efter branden 1417 sine gamle love og fik 1543 af kong Christian III lov til at bruge Slesvigs (yngre) stadsret, der var skrevet på nedertysk omkring 1400 og trykt 1534. Samme Christian III lod på Rensborgs sydlige byport opsætte den berømte Ejdersten med teksten »Eidora, Romani Terminus Imperii« (Ejderen, det romerske riges grænse); hertil og ikke længere gik det tysk-romerske kejserrige, der også omfattede Holsten, og nord for Ejderen gjaldt hverken romersk eller tysk ret. Ved hertugdømmets anden deling 1544 blev Egernførde påny lagt til den gottorpske del, og året efter gav hertugen byen nye plattyske privilegier, som siden blev bekræftet af de følgende hertuger, fra 1714 af de danske konger.

Den holstenske adel havde sat sig kraftigt på det sydøstlige Sønderjylland og spillede en betydelig rolle i Egernførde. Det ses ikke bare i kirken og på gamle adelsgårde i byen, men også på forskellige retsregler. 1589 udstedtes en hertugelig forordning mod unge adeliges rudeknusning m.m. i Egernførde. På den fælles årlige landdag for hertugdømmet Slesvig i 1608 afsagde kong Christian IV og hertug Johann Adolph dom om, at adelige boliger i Egernførde var fri for almindelige afgifter til byen, hvorimod adelige måtte søge sædvanlig tilladelse for at bygge huse i byen til erhvervsbrug. Stadsretten af 1635 pålagde riddere, som ville bo »inden for byens planker«, at overholde stadsretten, bære byens byrder som andre beboere og finde sig i fogdens retsforfølgning, hvis de ikke kunne betale gæld til borgere i byen. - Egernførde havde mange stridigheder med tilstødende godser om fiskeriet ved kysterne og brug af de åbne strande. Holsterne kendte ikke reglen i Jyske Lov III-61 om kongens ret til vrag,

»fordi kongen ejer alle forstrande, og det som ingen mand ejer, det ejer kongen«, d.v.s. almenheden. Retsbøgerne viser, hvordan godsejerne på Vindeby fik medhold ved højere instanser i deres krav på ejendomsretten til noret og afgift af dem, der fiskede i det. Men byens fiskere ville ikke opgive, hvad de anså for deres gamle ret, og striden blev ved til 1859, da kong Frederik VII skænkede noret til byen. Dette så ud som et indgreb i den ejendomsret til noret, som Vindeby gods længe havde hævdet, men var en tilbagevenden til den gamle retstilstand efter Jyske Lov III-61. Denne regel gav utvivlsomt kongen ret til opgrødearealer i noret, der jo var en gammel havarm, og i kraft heraf anså kongen sig berettiget til at bortgive hele noret.

Omkring 1600 afløstes plattysk af højtysk som byens officielle sprog, også i retten. Den ældste bevarede tingprotokol er fra 1604-27, de næste fra 1695-1706. Blandt de ældste kendte retssager fra Egernførde er nogle trolddomssager. 1615 blev en gammel kvinde i byen, Abel Laverentzen, anklaget for trolddom og pint ihjel, men fik siden på hertugens befaling en ærlig begravelse, fordi hun var uskyldig! 1624 blev nogle kvinder brændt for trolddom; 12 borgere og 74 menige beboere, efter hvis krav sagen var rejst, dømtes til at betale sagens omkostninger. En hekseproces fra 1635, som kendes i alle enkeltheder, er gengivet særskilt som tillæg til denne artikel.

Samme år fik Egernførde endelig (igen?) en egen stadsret. Slesvigs stadsret, som Egernførde havde lånt igennem lang tid, skulle efter en udokumenteret tradition i sin ældre form være godkendt af kong Svend (Grate)1155. Denne tradition blev uden videre overført på Egernførdes nye højtyske stadsret, på hvis forside der står: »Fastsat og givet af kong Schwenn i Danmark og anno 1635 bekræftet af hertug Friedrich«. Det sidste er nok rigtigt, det første forkert. Det er allerede uvist, om kong Svend har stadfæstet regler for Slesvig by; dennes stadsret i den tidligst kendte form må være nedskrevet omkring år 1200. Og af de 118 »kapitler« i Slesvigs yngre stadsret er kun 29 afskrevet eller efterlignet i Egernførdes stadsret. Dennes 34 kapitler med ialt 89 artikler har for størstedelen andre forbilleder. Egernførdes stadsret må være sammenskrevet efter et vist system af en eller flere habile jurister, sikkert ved hofretten på Gottorp.

Stadsretten begynder med »rettens personer« i kap. 1 og ender med kap. 34 om appel. Fra Slesvigs stadsret er navnlig hentet bestemmelser om arv og familieforhold, visse strafferegler om vold, tyveri, rov og hor; derudover er der en vis lighed i regler om mål og vægt, forvaring af gods og håndpenge ved køb m.m. Jyske Lov var

Rådhuset i Egersførde, hvor byens ret sad i over 400 år til omkring 1900. Byningens kerne går tilbage til 1400-tallet. Foran rådhuset har man den gamle markedsplads og bagved ligger Nicolaj kirke. Til højre ses den overdækkede gennemgang ind til kirkepladsen. Byningen rummede også arrestceller og politistation.

som den gamle almindelige landslov grundlaget for hele retsvæsenet i Sønderjylland og brugtes som subsidiær ret i tilfælde, hvor man ikke fandt egnede regler i en yngre særlov eller lokal vedtægt, også i Egersførde. Den var tillige det direkte forbillede for stadsrettens regler om, at et ægtepars børn skulle have samme udstyr, og at den, der fanger en tyv, ikke må tage sig selv til rette (hænge ham på egen hånd), men skal binde ham og føre ham til tinge. Det er nok også Jyske Lov, der menes med ordene »nach unsrem Rechte« i en artikel om arv efter den, der dør uden afkom. - Stadsretten har også bestemmelser, som viser hen til de gamle stadsretter i Flensborg og Nord-slesvig, og enkelte, som ligner tilsvarende regler nord for Kongeåen.

Af gamle danske træk, som er bevaret i stadsretten, kan nævnes bytinget, som man finder i kravet om lovbydning af slægtsjord 3 gange på »allgemeinem Bürgerrechts-Tag oder Ding«, inden der kan ske skødning (»Verschötung«) til andre end slægten. De samme 3 lovdage (»Lage-Tage«) findes i en regel om forfølgning for gæld. Af andre gammel-danske vendinger kan nævnes »Schossmal« = skudsmål, »gestevet« = stævnet (til tinge) og »Schip(pen)«, det gamle

danske skæppemål. Denne skæppe må ikke forveksles med den store slesvigske »Scheffel«, selv om det tyske ord »Scheffel« normalt oversættes med dansk »skæppe«. En slesvigske tønne som rummål deltes i 3 »Scheffel«, der hver igen rummede 3 skæpper (Schip); det gjaldt f.eks. i Rensborg. En Egernførde-tønne rummede 111,3 kg rug og var således lidt mindre end en lybsk tønne og en sjællandsk tønne, men deltes i 8 skæpper (Schip) ligesom den gamle danske tønne, der rummede 139,1 liter korn. Som flademål svarede en dansk tønne land (i dag 5.516 m²) også til 8 skæpper land; samme inddeling - oven i købet i 8 »Schip Hartkorn« - nævnes ved udskiftning af en gård i Brekendorf vest for Egernførde omkring 1770. Forskellig herfra er den kendte slesvigske »Heidscheffel« (storskæppen fra Hedeby) = 3.058 m² = 6 skæpper (Schip) land = $\frac{2}{3}$ tønne land.

Stadsretten af 1635 manglede derimod de fleste af de regler om handel og håndværk, som fandtes i Slesvigs stadsret, og den indeholdt intet om fiskeri og søfart, der dog var byens vigtigste erhverv. Det må skyldes, at man kunne bruge andre regler, fra gammel tid bl.a. Jyske Lov samt købmands- og håndværkerlavenes vedtægter. I søsager brugte Østersø-landene siden Hansa-tiden oftest lybsk søret, herunder den såkaldte Visby'ske søret (Waterrecht). Disse regler var i Danmark 1561 erstattet af Frederik II's velskrevne søret, der også var i fast brug i det meste af Sønderjylland. Hertugen gav dog 1582 Husum lov til fortsat at bruge Visbys søret, og noget lignende må have været tilfældet for Egernførde. Byens retsbøger efter 1714 indeholder i hvert fald en række henvisninger til lybsk søret og Visbys søret og ingen til dansk søret; det var nu Danske Lovs 4. bog, der fra 1683 afløste Frederik II's søret også i de fleste slesvigske købstæder.

Egernførdes stadsret viser naturligt nok på visse punkter slægt-skab med nye retsbøger i Sønderjylland, navnlig Ejdersteds landret af 1591, Husums stadsret af 1608 og Frederiksstads af 1633 (den sidste var skrevet på hollandsk). Men netop disse 3 retsbøger gav visse tyske og tysk-romerske retsregler indpas i sydvesthjørnet af det danske hertugdømme, og noget lignende ses flere steder i Egernførdes stadsret. Det gælder bl.a. en række regler om retsplejen, der også viser direkte påvirkning fra det (slesvig-)holstenske ridderskabs særlige »Landgerichts-Ordnung« fra 1573, der netop blev trykt i en revideret udgave 1636. Denne LGO (som den forkortes) indeholdt for en stor del holstensk-tysk ret, der i princippet ikke gjaldt nord for Ejderen; alligevel blev den faktisk brugt meget også i hertugdømmet Slesvig af tyskuddannede advokater og embedsmænd. På samme

måde kom almindelig saksisk og anden tysk ret ind i Sønderjylland. Stadsrettens kap. 33 om tiltale i straffesager viser påvirkning fra kejser Karl V's »Pinlige Halsrets-Ordning« af 1532 (kaldet Carolina), og når en artikel om vidner henviser til »de retslærde«, er det tyske universiteter, der menes.

Interessant er en almindelig udtalelse om, at »alle kontrakter... skal holdes«. Den er et udslag af naturretten, som ved denne tid for alvor begyndte at gøre sig gældende både i Tyskland og Danmark. Sætningen kom oprindeligt fra kejser Justinians mere end 1000 år gamle romerret (»pacta sunt servanda«) og genfindes i Danske Lov af 1683. - En anden interessant bestemmelse er stadsrettens kap. 25 om borgen (kaution). Efter den kan kreditor, når skyldneren ikke betaler, retsforfølge ham eller kautionisten efter frit valg, selv om kautionisten ikke udtrykkeligt har forpligtet sig som selvskyldner. Det svarer ikke blot til en lignende bestemmelse i Flensborgs stadsret, men også til almindelig dansk ret i begyndelsen af 1600-tallet, bygget på Jyske Lov II-61. Det var en naturlig opfattelse under mere primitive forhold, da kautionisten bogstaveligt gik ind »i borgen« for hovedskyldneren og »stod inde« for ham. I de mere forfinede sydlige lande med udstrakt pengeøkonomi brugte man den gamle romerske regel »beneficium ordinis«, d.v.s. at kreditor først, når han forgæves havde prøvet at få pengene fra skyldneren, kunne rejse krav mod en kautionist, der ikke stod som selvskyldner. I løbet af 1700-tallet trængte »beneficium ordinis« imidlertid igennem i retspraksis i kongeriget Danmark, mens en kommentar til Egernførdes stadsret, trykt 1795, nævner, at denne romerretlige retsregel ikke var antaget i Sønderjylland; på det punkt opretholdt man altså i hertugdømmet en gammel dansk retsregel, som nord for Kongeåen var afløst af et romerretligt princip.

På mange andre områder skred også Egernførde længere og længere ind i tysk retssædvane. Stadsretten af 1635 bestemte i overensstemmelse med Jyske Lov, at et testamente var ugyldigt uden samtykke fra de nærmeste mandlige slægtninge; men en forordning af 1663 for hertugens lande tillod at oprette testamenter efter »almindelig (tysk) kejserret«. Og det blev også i Egernførde stadig mere almindeligt at bruge tysk »gemeines Recht« som subsidiær ret, d.v.s. når man manglede en udtrykkelig hjemlig retsregel for det foreliggende tilfælde. Denne udvikling standsedes ikke ved kronens inddragelse af de gottorpske dele af Sønderjylland i 1721, tværtimod.

Byens faste domstol var fortsat magistraten, hvis skriver var by-

sekretæren, der i hvert fald fra ca. 1700 var jurist (1737 kaldet secretarius judicis). Ved at gennemgå retssager fra de første 100 år efter stadsrettens udstedelse ser man magistraten behandle et utal af vidt forskellige tvister, bl.a. en masse om æreskrænkelser. Byfogden nævnes ikke i stadsretten, men optræder i retsprotokollen som anklager. I mange sager findes vidtløftige advokatindlæg på tysk og latin med lange citater fra romerske retskilder og tyske retslærde, hvilket menige folk i Egernførde næppe forstod meget af. Et middel i tvivlsomme sager - undertiden måske for at trække dem i langdrag - var at indhente vejledning fra tyske universiteter.

Tre langvarige sager om drab af en Egernførde-borger under duel uden for byens grænse i 1698 og om den dodes efterladenskaber m.m. behandledes af hofretten på Gottorp. En af dem var anlagt af den sejrige duellant, en mand fra Rensborg, mod en kvinde i Egernførde, som krævedes dømt til at ægte ham, da de var højtideligt forlovet med udveksling af håndpenge. Det var en bindende kontrakt, og en tid stod sagen dårligt for den unge dame; men hun slap, fordi manden mod hendes protest havde deltaget i duellen og dræbt modstanderen. Den sag afgjorde hertugen som kirkens overhovede (summus episcopus), idet ægteskabssager hørte under kirkelig domstol og altså ikke under magistraten.

Ind imellem var der voldsomme stridigheder mellem bystyret og grupper af borgere, således fra 1684 under borgmester Wilhelm Valentin(er), senere under borgmester August Valentin Rhenius, der blev afsat 1711, men genindsat 1714, da byen var kommet under kongen. Ved afgørelsen i 1711 pålagde den hertugelige regering amtmanden over Gottorp amt at føre tilsyn med retsplejen i Egernførde som revisions-instans over magistraten, således at amtmandens afgørelser kunne appelleres videre til hofretten. Lignende ordninger med tre retsinstanser indførtes ved samme tid for andre slesvigske byer, dog ikke for den selvbevidste handelsstad Flensborg, der undgik amtmandsindblanding i sin retspleje. - Samtidig indførtes en skyld- og panteprotokol for Egernførde og den regel, at en yngre panteret, der var indskrevet, skulle dækkes før en unoteret ældre pantsætning. Det var en ændring i forhold til stadsrettens kap. 24, der gav ældre panteret fortrin for senere pantsætninger.

1713 afløstes den hertugelige hofret af kongens overret på Gottorp, fælles for hele Sønderjylland. Amtmand over Gottorp amt var 1714-21 den danske Ditlev Vibe, der også var chef for Danske Kancelli, - et af flere tegn på Frederik IV's plan om at indlemme Søn-

derjylland fuldt ud i kongeriget. Men det blev ikke til noget, og det slesvigske retsvæsen kørte videre i det lagte spor.

I Egernførdes retsbog for 1718 gengives i et enkelt tilfælde foruden dommens ordlyd også voteringen mellem de to rådmænd og borgmesteren, som voterede sidst. Det var i en sag om slagsmål mellem en skipper og hans bådsmand. Skibet var på vej til København blevet bordet af svenske kapere, som derefter blev jaget bort af danske orlogsfartøjer. Ved den lejlighed var bådsmandens kiste forsvundet, og da han siden i Egernførde henvendte sig til skipperen og krævede erstatning, kom de op at slås. Samtidig behandledes en erstatningssag mod skipperen, rejst af en sæbesyder i Egernførde, som ved samme lejlighed havde mistet nogle varer, som var med skibet. Parternes indlæg henviste til Visbys søret, lybsk søret og endda til *Consolato del Mare*, nogle ældre spanske søretsregler. Sagen blev forliget, så man kan ikke se, hvilke regler magistraten ville have brugt. - I en søsag fra 1715 afslog magistraten »efter søens sædvane« et krav om halv hyre for en rejse, der blev afblæst; den afgørelse stemte med Danske Lovs regler.

Retsbøgerne viser også en del om 1700-tallets barbariske straffet. Hekseprocessernes tid var omme; det sidste heksebål i Sønderjylland flammede 1686 på godset Runtoft (Rundhof). Men der forekom stadig trolddomssager af forskellig art. En kvinde i Egernførde, der havde skrevet en djævelpagt med sit blod, blev 1724 efter indhentet erklæring fra Københavns universitets teologiske fakultet på kongens ordre dømt til livsvarigt tvangsarbejde, der skulle udstås i »Børnehuset« i København, hvis man ikke kunne finde en passende arbejdsanstalt i hertugdømmerne. Der var også straffesager mod overtroiske folk, der havde brugt manen og signen for at opdage tyve eller tyvekoster. - I en stor tyverisag fra 1718 mod en del kvinder har jeg fundet den tidligste brug i Egernførde af straf efter Karl V's »Hals Gerichts Ordnung«, efter at magistraten havde indhentet »belæring fra retslærde«, antagelig ved Kiels universitet. Den hovedskyldige slap for dødsstraf, fordi det stjålne værdi var under 5 ungarske gylden; hun blev dømt til at bindes til tyrepælen og modtage 8 slag af en pisk med 3 haler efterfulgt af evig landsforvisning. Inden fuldbyrdelsen skulle hun aflægge løfte om ikke at hævne sig, kaldet »Urfede« (på dansk orfejde, d.v.s. at sagen nu var »uden for fejde«). Erklæringen blev undtagelsesvis optaget i retsbogen, hvorfor ordlyden gengives her i oversættelse: »Jeg vil ikke hævne den idømte straf eller det hidtil udståede fængsel, hverken på borgmester og råd som

stedets alm. øvrighed, rettens personer eller tjenere eller på nogen af denne bys borgere eller beboere, ej heller på dem, der har bragt mig i fængsel, har skrevet, arbejdet eller gjort andet i denne min sag og proces, hverken på deres personer eller deres gods, huse og bygninger, ej heller få andre til at gøre det for mig. Og jeg vil straks begive mig ud af fyrstendømmerne Slesvig og Holsten... og i hele min livstid ikke komme tilbage dertil.«

Så blev hun pisket offentligt af skarpretteren, som bagefter førte hende til byens grænse. Hvad der siden blev af hende, melder historien intet om; hendes 74-årige mand, forhen soldat og hyrde, fik lov at blive efter at have svoret på, at han intet kendte til konens tyverier. - I en slagsmålssag fra samme år er der lange indlæg fra de to advokater med henvisning til en række steder i Ny og Gamle Testamente, især til 5. Mosebog. I Danmark var Mose Lov ikke direkte gældende ret som i Sverige, men brugtes dog i mange tilfælde som støtte for en afgørelse.

Mere menneskelige træk kunne forekomme, f.eks. tildeling af fri proces med beskikket advokat på grund af fattigdom eller formildet straf på grund af dårligt helbred. Åger straffedes med strenge bøder. Mange mindre sager medførte kortere ophold i byens »Brottkammer«, kaldet sådan, fordi man der afsonede på vand og brød. Ved en højtidelighed i 1726 rejstes en ny galge syd for byen på bakkerne mellem landevejene til Rensborg og Kiel nær det sted, der stadig hedder Domstag (dommedag); byens skarpretter hed dengang Pickel. - En kørsel med ham til Kiel blev et led i en række sager, hvor vognmandslavet påtalte kørsel i strid med byens »Fuhrrolle« af 1705. Der var bl.a. en vidtløftig proces 1726-28 mod byens vejemester, der dog synes at være blevet frifundet for vognmændenes anklage. Han protesterede i et indlæg mod »brug af udenlandske procesordninger i dette fyrstedømme Slesvig, hvor indbrud af fremmede love altid er blevet afvist«. Det var de tysk uddannede advokater, som diskede op med saksisk ret, kejserret, romerret m.m., som om de var i Holsten, der jo hørte til det tyske rige, selv om kongen af Danmark også var hertug af Holsten. I to sager fra samme tid protesterede den ene part imod, at modparten mødte med advokat og afgav indlæg på latin; i det ene tilfælde gav magistraten den pågældende advokat bøde for »skandaløs skrivemåde«.

En skipper, der havde pryglet skibsdrengen, påberåbte sig revselsetret efter Jydske Lov. Denne brugtes fortsat i arvesager, bl.a. med broderlod dobbelt så stor som søsterlod; det gjaldt også ved deling af

kirkestole uanset, hvem der var bredest over bagen. Kirkestole var et statussymbol, som der undertiden var direkte slagsmål om, og de ansås for fast ejendom med deraf følgende forkøbsret for slægten efter Jyske Lov. En indviklet arvedeling i 1718 på grund af faderens nye ægteskab blev afgjort efter en regel i stadsretten, der svarede til almindelig jysk ret. - Som modstykke hertil kan nævnes en sag om en livegen, der var flygtet fra godset Eskilsmark og gemte sig i byen. Det halvt slaviske, halvt romanske livegenskab var fra de tyske Østersø-områder trængt op i det sydøstlige Slesvig.

Retsbøgerne til 1720 afspejler de mange vanskeligheder under den store nordiske krig, herunder problemerne med kongens tropper i byen efter 1714. Der var en hel del sager om tyveri begået af sultne eller tørstige soldater eller om hæleri af civile, der købte tyvekoster af soldater. Dertil kom ligesom i det hertugelige Åbenrå sager, der viste, at mange beboere stadig var gottorpsk-sindede og imod det danske militær. I 1718 var der en komisk sag mod en fuld kaperskipper fra København, der på reden ved Egernførde prøvede at skyde det lybske flag ned fra toppen af galioten »Der halbe Mond« af Egernførde, fordi han blev gal over at se tysk flag på et slesvigsk skib. Da kanonkuglerne var ved at ramme sagesløse mennesker på stranden ved Borby, blev han arresteret og sat i vagtstuen; men da det var begået i fuldskab, slap han med at bøde 2 rdl. plus drikkepenge til vagten. En senere sag tyder på, at den nævnte »Halvmåne«, som ejedes af den kendte storkøbmand Christian Otte, faktisk brugte lybsk flag og lybsk søpas for at klare sig på Østersøen under krigen, måske for at kunne anløbe svensk havn, hvilket kongen 1713 havde forbudt også for skibe fra de tidligere gottorpske byer. Til da havde Egernførdes søfart nydt godt af hertugens officielle neutralitet under den dansk-svenske krig; men nu gik også Egernførde-skibe tabt ved svensk kapring. Retsbøgerne viser også mange konkurser under krigen. I nogle tilfælde blev skyldneren dømt til gælds fængsel, ofte i den mildere form »Einlager«, d.v.s. tvunget ophold i en bestemt kro eller gæstgivergård, til velstående slægtninge eller venner betalte gælden - og kroværtens regning.

I 1726 rejste borgerne påny en større klage mod borgmesteren, denne gang Detlef Julius Thamm, og de to rådmænd. Ved overrettens dom af 8/10 1729 frikendes magistraten bortset fra enkelte mindre forhold, som måtte bødes med 10 rdl. til »fromme formål«. Klagerne dømtes til at give magistraten en æreserklæring ved at tilbagekalde de øvrige beskyldninger og måtte betale $\frac{3}{4}$ af sagens omkostninger.

Retssproget var højtysk; men i de nedskrevne forklaringer af parter og vidner findes sætninger, som viser, at den daglige tale i byen var plattysk. En sjælden gang gengives ord af dansk oprindelse, ikke bare gamle retsbegreber som »Schöte« (skjøde = kontrakt om køb af fast ejendom) og »Gathe« (fri gennemgang mellem to huse el. lign.), men også ord som en »tült« (tylvt) brædder, ret til gennemkørsel med en »böhere« (trillebør), »waade« (fiske-vod), »schap« (skab) og »ruthen« (vindues-ruder).

Under styret fra Tyske Kancelli i København fortsatte fortysknin-gen af det slesvigske retsvæsen. Christian VI's advokat-ordning for Slesvig af 1740 indskærpede nok, at der ikke måtte påberåbes fremmed ret eller bruges usædvanlige latinske udtryk; men det havde ringe virkning over for de tysk-uddannede juristers voksende indflydelse. I løbet af det følgende århundrede blev strafferetsplejen gradvis mere og mere tysk; mange af Jyske Lovs regler gik i glemme og erstattedes af tyske retsregler, især fra kejser Karls pinlige halsretsordning. Efter tysk mønster oplystes straffesager først ved politiets forundersøgelse, derefter ved en forhørsdommers summariske general-inkquisition og til slut ved en grundigere special-inkquisition for den dømmende ret. I mindre byer som Egernførde blev general- og special-undersøgelsen dog foretaget af den samme ret og ofte slået sammen. Kun i mere alvorlige straffesager brugtes anklager og forsvarer; i disse »fiskalsager« var retsplejen mundtlig og offentlig. Efter at amtmandens tilsyn med retsplejen bl.a. i Egernførde var afskaffet, bestemtes det ved forordninger af 1746 og 1748, at de enkelte byers magistrat inden afsigelsen af en straffedom af nogen betydning skulle indsende den til overretten til godkendelse eller ændring. Dødsdomme måtte kun afsiges med kongens (Tyske Kancellis) godkendelse; en forordning af 1796 bestemte om dødsdømte forbrydere i Egernførde m.m., at liget skulle tilfalde »det anatomiske Theater« ved Kiels universitet og sendes med fragtbrev til professoren i anatomi. Tortur blev afskaffet i 1770 af Struensee under henvisning til Carolinas bevisregler, der var mere frie end de gamle bevisregler.

Magistratens retspleje i borgerlige sager foregik efter reglerne i Jyske Lov og landretsordningen af 1636 samt nyere forordninger. Også ved pådømmelsen af de civile sager mærkes i løbet af 1700-tallet stigende påvirkning af tyske, i visse forhold også romerrettlige retssætninger. - Ægteskabssager m.m. pådømtes stadig af særlige gejstlige retter; fra 1777 hørte Egernførde under consistorium for Hytten provsti.

Kort efter år 1800 ændredes retsplejen i de slesvigske købstæder ved oprettelsen af særlige politiretter ved siden af byretten (magistraten). I Egernførde bestod politiretten af 2 rådmænd og som formand en juridisk uddannet, kongelig udnævnt politimester, der tillige overtog hvervne som byfoged og bysekretær. Politiretten dømte i straffesager med lovbestemt straf eller med bøder op til 16 rdl. eller indtil 2 dages fængsel på vand og brød, og politimesteren førte bøderegistret, der afløste magistratens faste bødessioner.

Magistraten afgjorde fortsat alvorligere straffesager, almindelige civilsager og arvesager, - herunder stridigheder om kirkestole! Arv deltes stadig efter Jyske Lov og stadsretten. Under englænderkrigen fra 1807 forekom igen sager om slagsmål mellem byboerne og soldater og om tab af skibe ved fjendtlig kapring. I 1810 - under Napoleons fastlandsspærring - holdtes forhør over en amerikansk skipper, der aflagde ed på, at skibet ikke medførte britiske varer.

I 1820 skød en fordrunken mand sin kone. Han afhørtes omhyggeligt af magistraten under forsæde af borgmester Suadicani; men domsforhandlingen foregik for overretten, der fandt manden skyldig i mord, hvilket stadfæstedes af kong Frederik VI. Dommen, der afsagdes af magistraten, lød på radbrækning i levende live; den var dog af kongen formildet til halshugning med økse, hvorefter kroppen skulle flettes på et hjul og hovedet sættes på stæge. Egernførde havde ikke længere nogen egen bøddel og lånte derfor til fuldbyrdelsen skarpretteren i Tønder, den eneste by i Sønderjylland, der endnu havde en. Denne sidste henrettelse i Egernførde foregik 13/9 1822 ved noret syd for byen.

En slesvigske forordning af 1758 gav hjemmel til i sager, hvor der kun kunne føres delvis bevis for en alvorlig forbrydelse, at idømme en vilkårlig, mildere straf. Svarende hertil sondrede man mellem pure frifindelse, der rensede den tiltalte helt, og midlertidig frifindelse, der lod mistanken blive hængende i 2 år, så den tiltalte først derefter var helt fri, altså en slags betinget frifindelse. Efter reglement af 1832 for Egernfødres bystyre kunne en midlertidigt frifundet mand ikke vælges til deputeret borger, før de 2 år var gået.

En domstolslov.(Gerichtsordnung) af 1834 ophævede den hidtidige slesvigske overinstans, overretten på Gottorp, og skabte en ny overappellationsret i Kiel, fælles for hertugdømmerne Sønderjylland, Holsten og Lauenburg. Loven fremhævede, at der i Sønderjylland, som ikke hørte til det tyske forbund, skulle dømmes efter dette hertugdømmes love og retssædvaner; men alligevel betød det nye dom-

stolsfællesskab med Holsten en styrkelse af tysk ret. En forordning af 1841 ophævede den særlige politiret i Egernførde og henlagde dens sager under magistrats-domstolen. Samtidig forenedes embederne som borgmester og politimester i samme person, udnævnt af kongen; en lignende tilstand gjaldt i byerne nord for Kongeåen lige til 1919. Dermed forsvandt i Egernførde begrebet byfoged. Byens politi omfattede iøvrigt 1 politibetjent, 4 vægtere (underbetjente) og 2 ekstra-vægtere.

Efter treårskrigen 1848-50 kom Sønderjylland for første gang i århundreder igen under et bevidst dansk styre. Det mærkedes dog ikke meget i retslivet i den sydligste, tysktalende del af hertugdømmet, bortset fra indsættelsen af loyale embedsmænd og oprettelsen af en særlig appellationsret for Sønderjylland i Flensborg i stedet for appelretten i Kiel. Reskriptet af 1840 om dansk retssprog i de distrikter, hvor kirke- og skolesprog var dansk, omfattede jo kun Nordslesvig, hvor det endda først blev gennemført i 1851. Det berørte derfor ikke Egernførde; derimod forbød et samtidigt cirkulære for hele hertugdømmet - påny - advokaterne at bruge unødvendige latinske ord, antagelig med lige så lidt virkning som tidligere forbud.

Legemlig tugtelse som straf var endnu i brug; den udførtes i Egernførde af en af vægterne og normalt på rådhuset. Ris på rådhuset brugtes også over for store drenge, bl.a. for gentagen, grov skulken fra skolen. Børns skoleforsømmelser medførte også straf for faderen, i almindelighed små bøder (sådanne skolemulkter brugtes endnu langt hen i 1900-tallet både i Danmark og Tyskland), i en sag fra 1850 dog 24 timers fængsel på vand og brød. Carl Leisner, der var byens borgmester og politimester 1860-64, begik den dumhed at pålægge en 9-årig dreng straf af ris, fordi han havde kastet et stykke træ efter en baron, som red forbi; straffen, der dog blev udført i drengens hjem, medvirkede til at gøre Leisner forhadet i tyske kredse. - Man finder i byens retsakter fra årene før 1864 flere eksempler på drillerier over for danske myndigheder, således nogle sager mod en ivrig landmand, der bl.a. fandt på at kalde sine heste »Schleswig« og »Holstein«, så han kunne råbe noget »oprørsk« på markedet i Egernførde (det minder om den københavner, der i 1940 kaldte sin hund Adolf for at kunne råbe »Adolf, dumme hund«, når der var tyskere i nærheden). Denne bonde fik af magistraten flere bødestrafte og til slut 5 dage på vand og brød. Tidligere var en købmand i byen for statsfjendtlig optræden blevet straffet med fæstningsarrest, en straf-form, der stadig kunne bruges, men kun mod lovovertrædere af »de

dannede stænder«.

Ved den prøjsiske indmarch i byen 1. februar 1864 blev de dansk-sindede embedsmænd forjaget og erstattet af tyskere. Men foreløbig skete der ingen større ændringer i byens retsforhold, heller ikke efter freden i Wien 30/10 1864, hvorved Christian IX foruden de tyske hertugdømmer Holsten og Lauenburg afstod næsten hele det danske hertugdømme Slesvig eller Sønderjylland. Først efter Østrigs nederlag i 1866 kunne Prøjsen indlemme både Slesvig og de to tyske Elb-hertugdømmer. Det skete på grundlag af en prøjsisk lov af 24/12 1866 ved kongeligt patent af 12/1 1867 med virkning fra den 24. januar. Samme år oprettedes den prøjsiske provins Schleswig-Holstein, omfattende et antal kredse (amter), bl.a. Kreis Eckernförde, hvortil byen også hørte. Egernförde fik nu i stedet for den gamle magistratsret en ny domstol, en amtsret efter prøjsisk mønster, adskilt fra den kommunale forvaltning. Denne reguleredes særskilt ved en lov af 1869 (Städte-Ordnung).

Efter århundreders sammenblanding af dansk-slesvigske retsregler og sædvaner med visse importerede tyske lovregler og en meget tyskpræget retspraksis var retsforholdene i Sønderjylland noget af en jungle - til glæde for en talrig advokatstand, men til største besvær for almindelige mennesker. Nu kom der prøjsisk orden i tingene ved en række love for det nye tyske kejserrige. Domstolsloven af 27/1 1877 gav faste regler for retterne. Amtsretten for Egernförde og omegn beklædtes af en amtsdommer, som i straffesager sad sammen med to lægdommere (Schöffen). Appel fra en amtsret gik nu til en landret, for Egernfördes vedkommende Landgericht i Kiel. Landretten - med 3 juridiske dommere - var selv 1. instans dels i store civilsager, dels i de alvorligste straffesager, der behandledes under medvirken af en jury på 12 »edssvorne« (Geschworne), som afgjorde skyldspørgsmålet på egen hånd efter engelsk forbillede; det sidste gjaldt dog kun til 1924, og siden da er den såkaldte »Schwurgericht« blot en stor domsmandsret med 3 dommere og 6 lægmænd, der dømmer i fællesskab. Fra landretten var der appel til en overlandsret med sæde i Kiel, fra 1947 i Slesvig. Øverste domstol var rigsretten i Leipzig, der nød stor anseelse, også blandt danske sønderjyder, som i en række sager fik medhold i Leipzig, når de ikke kunne få deres ret ved lokale domstole.

Samtidig kom en lov af 30/1 1877 om den borgerlige retspleje (Civilprocessordning) og 1/2 en anden om strafferetsplejen (Strafprocessordning). Det var stadig dommeren, der afhørte i straffesa-

ger; men iøvrigt var disse love meget moderne, navnlig ved retsplejens adskillelse fra forvaltningen, ved offentlig og mundtlig retsforhandling og ved brugen af lægdommere. Lignende regler gennemførtes ved samme tid i Norge, mens Danmark var bagefter og først gennemførte disse vigtige principper ved retsplejeloven af 1916. - I 1883 oprettedes en særlig forvaltningsdomstol i Slesvig, der idag behandler næsten lige så mange sager som overlandsretten; i Danmark findes ikke særlige forvaltningsretter.

Det tyske rige fik også en ny straffelov i 1871; ved siden af den gjaldt en del præsiske love for særlige retsområder. Således var den sidste del af Jyske Lovs straffe- og procesregler blevet erstattet af tysk ret. Den tyske borgerlige lovbog af 1896 (BGB) ophævede med ganske få undtagelser de dele af Jyske Lov, som endnu var i brug i Sønderjylland. Det var navnlig bestemmelser om arv og familieforhold; men hvis et ægtepar før år 1900 levede i formuefællesskab efter Jyske Lov, gjaldt dette fortsat, således at den ærværdige lov fra 1241 endnu efter mere end 700 års forløb kunne komme i brug ved skifte efter en gammel enke eller enkemand. Nu er der i Sydslesvig næppe meget andet tilbage af gammel dansk ret end reglen om, at ubevoksede strande tilhører almenheden, og bestemmelsen om pligt til at aflevere »danefæ«, d.v.s. kostbarheder, der findes ved markarbejde eller i gravhøje.

Amtsretten i Egernførde kunne ikke længere rummes i de trange lokaler i det gamle rådhus ved torvet. Omkring år 1900 opførtes på hjørnet af Reberbanen en ny retsbygning, som foruden egentlige retslokaler gav plads til amtsrettens øvrige arbejde med skiftevæsen, tvangssalg, notarialforretninger og grundbog (den svarer til tinglysningen i Danmark).

Retsudviklingen i Egernførde i dette århundrede har vel iøvrigt stort set fulgt den almindelige udvikling i Tyskland. Verdenskrigen 1914-18 påvirkede selvfølgelig også forholdene i Egernførde. Det kan her lige noteres, at den kommanderende general i Slesvig-Holsten den 1/8 1914 satte den tyske forfatnings art. 5 - om personlig frihed og beskyttelse mod ubegrundet arrestation - ud af kraft for området nord for Kieler-kanalen, et udtryk for mistillid til en del af befolkningen i Sønderjylland.

Tysklands omdannelse til republik i 1918 medførte ikke særlige ændringer i retsvæsenet, men også Egernførde mærkede i de følgende 15 år de mange uroligheder i Tyskland. Jeg har ikke konstateret, om Kapp-kuppet i 1920 medførte sager ved retten i Egernførde. Om

det store slagsmål i juli 1931, da SA- og SS-folk stormede byens fagforeningshus under et socialistisk landarbejdermøde og dræbte to arbejdere, vides, at det aldrig blev fastslået, hvem morderne var; så der er næppe meget om den sag i amtsrettens retsbog. 11. januar 1933 løslod politiet i Egernførde to nazister, der mistænktes for en bombesprængning, - og få dage efter idømte rigsretten i Leipzig nogle kommunister langvarige fængselsstraffe for at have forberedt sprængningsattentater.

Efter Hitlers magtovertagelse 30. januar 1933 blev også retsvæsenet nazificeret. I retssalene klang nu »Heil Hitler«. Dommere, der var afvisende over for det nye styre, blev pensioneret; der skete dog ingen skift i Egernførde. Advokaterne måtte med i det nationalsocialistiske advokatforbund, bortset fra enkelte meget modige. Mange jurister, især blandt de yngre, gik ivrigt eller dog godvilligt med; andre måtte skjule deres demokratiske sindelag for at undgå vanskeligheder med partiet. Hvor parti- eller statsinteresser spillede ind, eksisterede dommernes uafhængighed ikke, og 1600-tallets uhyggelige hekseprocesser blegner i forhold til den systematiske udryddelse af Tysklands jøder og mange andre, især fra 1937. Egernførde havde næsten ingen jøder, men hverken de, zigøjnere, bibelforskere, frimurere, marxister eller andre »parti-fjender« kunne vente retsbeskyttelse ved domstolene. Forøvrigt kom sådanne folk normalt ikke for amtsret eller landret, men blev efter en lov af 1933 om »Heimtücke« (nederdrægtighed) stillet for særdomstole, når Gestapo havde haft dem under behandling. De almindelige lægdommere blev afskaffet, og i stedet fik domstolene i disse sager pålidelige nazister som bisidder. For Slesvig-Holsten var der en særdomstol (Sondergericht) for alvorlige sager mod parti-fjender først i Altona, fra 1937 i Kiel. Mange udmærkede folk blev uden rettergang anbragt i koncentrationslejre, også kaldet arbejdslejre, hvor millioner blev dræbt. Tusindvis af tyskere har medvirket her, også folk fra Egernførde. - Af særlige straffesager fra den tid kender jeg en mod en bonde ved Borby, der i 1943 fik 6 ugers fængsel for kritiske bemærkninger om felttoget mod øst, og en anden mod byens katolske præst, der dømtes til 3 ugers fængsel for at have ladet polske slavearbejdere deltage i en gudstjeneste for tyskere. Det er ikke oplyst, hvilken domstol der pådømte disse sager.

Byens amtsret, der også dækkede Svans og Hytten, synes iøvrigt at have fortsat sit daglige arbejde nogenlunde uforstyrret, bortset fra at der ikke længere var domsmænd med. De to gamle amtsretsdom-

mere fortsatte i embedet også under Hitler, til de henholdsvis gik af på grund af alder eller døde. Jeg har ikke fundet oplysninger om, at nogen Egernførde-jurist skulle være havnet i Gestapo-fængsel eller koncentrationslejr, og på den anden side heller ikke eksempler på, at jurister fra Egernførde efter 1945 er blevet straffet for medvirken ved misgerninger i nazitiden. De to under Hitler udnævnte dommere forsvandt fra byen i 1945; men de fleste jurister kunne efter den såkaldte »afnazificering« - som udartede til en papirkrig uden megen mening - fortsætte i deres erhverv og efter visse overgangsvanskeligheder leve sig ind i den mere frisindede samfundsform, der blev indført efter nazirigets fald.

Visse tyske myndighedspersoner havde dog i de første år lidt svært ved at vænne sig af med magtmisbrug over for anderledes tænkende, hvilket bl.a. gik ud over dansksindede slesvigere i årene indtil 1955. Efter udstedelsen af forbundsrepublikkens udmærkede grundlov af 1949, der satte menneskerettighederne i spidsen, blev det lettere at påtale sådanne overgreb ved domstolene. Efter kommunevalget 1951, hvor de tysk-borgerlige og flygtningepartiet fik flertal i Egernførdes byråd, afskedigede bystyret lederen af byens renovationsvæsen, der havde været dansk kandidat ved valget. Arbejdsretten i Slesvig kendte afskedigelsen ulovlig på grund af for kort varsel, og det stadfæstedes af landsarbejdsretten i Kiel; byrådet måtte herefter give ham en ny opsigelse med lovligt varsel. - Fra de første år efter 1945 kan også nævnes den britiske militærregerings domstole, der pådømte sager om overtrædelse af militærregeringens anordninger, bl.a. sortbørshandel og brud på spærretiden; militærretten i Egernførde sad i den almindelige retsbygning.

Amtsretten i Egernførde omfatter nu også Jernved og dækker således næsten hele det gamle Egernførde amt. Den består af 5 dommere med en »Amtsgerichtsdirektor« i spidsen og behandler både civile og kriminelle sager, de sidste som domsmandsret (Schöffengericht): i sager om familieforhold optræder fra 1977 en familiedomstol som en særlig afdeling af retten. Efter en stor tilbygning i 1976 har retten fortræffelige lokaleforhold. De højere retsinstanser er nu landretten i Kiel, overlandsretten i Slesvig og forbundsdomstolen (Bundesgericht) i Karlsruhe med den særlige forfatningsdomstol som en allerhøjesteret.

*Tillæg.**En hekseproces i Egernførde*

Nogen tid efter reformationen begyndte i Tyskland en omfattende jagt på »hekse«, der også bredte sig til andre lande, bl.a. Danmark.

I sommeren 1635 udspillede et heksedrama i Egernførde. 16. juli mødte Caspar Kolhoff for byens borgmester og råd som talsmand for befolkningen (»die Gemeinde«) og anklagede en gammel kone Abel Kruse for trolddom. Nogle troldkvinder i Kiel, Vindeby og Altenhof havde under tortur bekendt, at A. K. øvede trolddom, og nu var hun igen dagen før blevet udlagt af to troldkvinder, som var blevet brændt i Himmelmark. Magistraten svarede, at man let kunne begynde med sådan en kvinde, men ikke så nemt kunne blive færdig med hende, og henviste til mislykkede hekseprocesser i Egernførde 1613, på Femern og andre steder. Kolhoff forebragte dette for den ophidsede mængde og kom tilbage med den besked, at mængden fastholdt sit krav, og med 30 underskrifter fra borgere, der indestod for processens omkostninger. Så blev A. K. fængslet og sat ind i rådhuset.

17. juli mødte A. K.s svigerdatter Engel Kruse for retten og bad den løslade A. K. mod kaution, til hendes to sønner kom hjem fra en sørejse, eller i det mindste udsætte processen. Magistraten lod 8 borgere referere dette for mængden; men denne svarede gennem Kolhoff, at den ikke ville tillade en times udsættelse. Magistraten opnåede dog en kort frist ved at pålægge borgerne snarest at fremlægge de udsagn, anklagen byggede på.

18. juli forelagde Kolhoff retten en erklæring fra Himmelmark om, at A. K. to gange var udlagt for trolddom, og tilbød om fornødent at bringe en erklæring fra godsbestyreren om, at hun også var udlagt 2 år tidligere; samtidig påtalte han, at processen ikke var begyndt. Nu sendte magistraten Herr Sacellanus, Herr Daniel Bornemann, hendes skriftefader Simon Crusius, Heinrich Ripmauer, Jacob Dickhoff og Hans Christian ned til A. K. i fængslet (den første må være præsten ved stiftelsen Goschhof, hvis kapel kaldtes sacellum). De foreholdt hende, at forskellige »Hexe«, som alle derefter var døde, havde bekendt, at hun kunne trylle, nemlig 1615 i Egernførde (det er måske hende, som hertugen bagefter skaffede en kristen begravelse, fordi hun var uskyldig), senere i Vindeby og Altenhof samt i Himmelmark for 2 år siden og nu igen for 3 dage siden; der var altså »ikke ringe formodning« om, at hun kunne trylle. De tilføjede, at hvis hun bekendte godvilligt, ville hun dels blive salig og dels

undgå tortur. Hun svarede, at hun var et rent kristent menneske og uskyldig og ikke kunne trylle. Til bevis på sin uskyld ville hun gerne kastes i vandet (til vandprøven), men ikke af skarpretteren (man blev uren, når han rørte en). Hun ville prøve at få en anden til at kaste i vandet og betale ham for det; ellers bad hun om udsættelse, til sønnerne kom hjem og kunne gøre det. Da det var lørdag, og der ikke kunne gøres mere i sagen, besluttede magistraten at udsætte afgørelsen om vandprøve eller tortur til mandag morgen kl. 7. Men det ville borgerne ikke tåle, fordi de frygtede, at hun i mellemtiden ville udøve trolddom. Magistraten gav igen efter - med henvisning til, at A. K. selv havde begæret vandprøve(!) - og fastsatte denne til samme dag kl. 4, »dog på anklagerens risiko«. Bødlen førte hende til vandprøven, der viste, at hun flød på vandet og ikke ville synke, hvad enten hun blev kastet ud løs eller bundet. Efter det udfald krævede borgerne, at man straks gik i gang med tortur og pinligt forhør. Denne gang holdt magistraten dog fast ved et døgn's udsættelse, da det ikke var »manerligt« at begynde med tortur lørdag aften.

Søndag 19. juli kl. 11 aften blev A. K. torteret og »tilbørligt udspurgt«, men ville intet bekende.

Mandag den 20. mødte Caspar Kolhoff med to erklæringer fra ritmester Heinrich Bruchtorf (Brockdorf) på Himmelmark om de tilståelser, som var afgivet af »heksene« der. De blev læst op for A. K., som dog ikke ville bekende det mindste med det gode. Mængden krævede ny tortur, og mester Caspar, som bødlen hed, måtte ikke være for svag mod hende. Retten tillod så »på borgernes klage og indstændige anmodning«, men også på deres risiko og »Eventur« fornyet tortur samme aften og pålagde i borgernes påhør bødlen at gøre, hvad der påhvilede ham på embeds vegne, »ikke for meget og heller ikke for lidt«. Hun blev så pint og udspurgt, men tilstod intet. Man lod hende nu hvile en time på lejet, hvorefter bødlen blev spurgt, om han syntes, hun skulle forhøres igen, og om hun kunne tåle det. Han svarede forsigtigt, at selv om man endnu engang tog fat på hende, ville hun dog ikke agte det. Hun blev så påny »pinligt udspurgt«, men fastholdt, at hun ikke kunne trylle, hvorefter bødlen indstillede torturen og løste hendes hænder. Hun talte nu helt frimodigt med ham; men da han satte hende ned på gulvet, var hun svag og kraftesløs. Hun blev bragt hen på lejet og døde en time efter.

21. juli mødte de 30 borgere for retten og krævede trods den manglende tilståelse A. K.s lig brændt; der forelå jo 7 bevidnelser om, at hun var troldkvinde, og hun havde flydt på vandet, hvorfor der

ikke var tvivl om, at hun var en troldkvinde («Zauberin»). Ville slægtningene modsætte sig dette, skulle borgerne nok tage sig af dem. Magistraten prøvede at berolige de mødte; men kl. 1 stillede Kolhoff igen og meddelte, at de 30 havde talt med mængden, som ikke ville finde sig i, at A. K. blev begravet på kirkegården, og krævede hende brændt. Nu mødte Engel Kruse og begærede 3 dages udsættelse, til A. K.s børn kom hjem. Folkemængden fastholdt sit krav; men magistraten afsagde nu kendelse om, at A. K., som hverken før, under eller efter torturen havde tilstået, og som heller ikke efter andres udsagn havde begået noget ondt, skulle begraves af bødlen i strandsandet »uden for den korte bro«, fordi hendes lig ikke kunne stå længere i den stærke hede. Borgerne protesterede voldsomt; magistraten henviste dem til at klage til hertugen og befalede bytjeneren sammen med bødlen at gå ud og bestemme, hvor liget skulle begraves. Men da de to havde bestemt sig for et sted ved stranden, truede nogle borgere bødlen med at slå halsen over på ham, hvis han begravede liget.

22. juli gentog magistraten befalingen til bødlen. Da han ikke kunne gøre noget, indkaldte magistraten 7 borgere og forklarede dem, at liget måtte ud af byen, da der ellers i sommervarmen kunne opstå en stor pest. Modsatte mængden sig dette, måtte liget lægges i en tilbeget kiste, til sønnerne kom hjem. For borgerne svarede Detlef Isenbüll, at mængden krævede hende brændt. Borgmester og råd erklærede, at de fastholdt den afsagte dom; hvis borgerskabet ville trodse den, måtte de dog finde sig i det, da befolkningen («die Gemeinde») var stærkere end magistraten, men mængden måtte da selv bære ansvaret. Dertil svarede mængden ja. Magistraten udtalte en højtidelig protest, hvorefter mængden kl. 12 førte A. K.s lig ud af byen og lod det opbrænde.

Denne grusomme historie er gengivet nøje efter Egernførdes retsprotokol. Den viser et velmenende, men svagt bystyre, som trods tidens heksefrygt ikke troede på Abel Kruses skyld, en bøddel, som ikke brød sig om at pine den stakkels, gamle kone, og så en af overtro og sommervarme ophidset almue med borgerskabet i spidsen, som på det løseste grundlag - »tilståelser« afgivet under tortur af andre dødsdømte - fejede myndighedernes indvendinger til side, tilføjede en uskyldig en pinefuld død og brændte det mishandlede lig. Hvad hertug Friedrich på Gottorp bagefter har sagt til hele denne affære, som udspillede i løbet af 7 dage kun 3 mil fra hans residens, har jeg ikke fundet. Magistratens holdning under sagen var i fuld overens-

stemmelse med kap. 33 i byens netop i 1635 udgivne stadsret, der krævede klare beviser eller egen bekendelse for at dømme i straffesager; men man kan undre sig over, at borgmesteren ikke sendte en rytter til Slesvig for at hente hjælp. - Denne sag er vist den tidligste i Slesvig, hvor man finder ordet »Hexe« anvendt.

De vigtigste kildesteder:

- Jes Caspersen i »Danmarks Kommunale Styre« (1955).
 Corpus Statutorum Slesvicensium I-III (Slesvig 1794-1812).
 Danmarks Riges Breve (Diplomatarium Danicum).
 H. S. Esmarch: Statute betr. den bürgerlichen Process des Herzogthums Schleswig (Slesvig 1848).
 H. S. Esmarch: Strafverfahren im Herzogthum Schleswig (Slesvig 1840).
 N. Falck: Handbuch des schleswig-holsteinischen Privatrechts I-III (Altona 1825-38).
 P. B. Grandjean: Slesvigske Købstæders og Herreders Segl (1953).
 Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft Schwansen, Hütten und Dänischwohld, senere der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde, 1936-78.
 Franz v. Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie (1901).
 Willers Jessen og Christian Kock: Heimatbuch des Kreises Eckernförde, 1. udgave (1928) og 3. oplag (1972).
 Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1940).
 Otto Kähler: Das Schleswig-Holsteinische Landesrecht (Kiel 1923).
 A. C. J. Schmid: Den i Hertugdømmet Slesvig gjeldende Criminalret (1853).
 C. L. E. Stemann: Schleswigs Recht und Gerichtsverfassung im siebenzehnten Jahrhundert (Flensburg 1855).
 Sønderjyllands Historie I-V (ved la Cour, Fabricius, Hjelholt og Hans Lund 1930-33).
 P. G. Thorsen: De med Jydske Lov beslægtede slesvigske Stadsretter (1855).
 J. P. Trap: Slesvig I-II (1864).
 M. Tønsen: Schleswig-Holsteinische Landgerichtsordnung (Slesvig 1821).
 E. Vedel: Den slesvigske Privatret (1857).

Egernførdes stadsarkiv:

- Protocollum Proklamatum 1712-33.
 Eckernförder Berichtsprotokoll 1714-15.
 Egernførdes retsprotokol 1718-19.

Gottorp landsarkiv:

- Afd. 7 nr. 457, 1806, 1807, 2707, 2714 og 2741.
 Afd. 65.1 nr. 1126 og 1127.
 Afd. 181 nr. 1a og 2 (Eckernförde Protocollum Judicale 1726-28 og 1808-09)
 Afd. 400 I nr. 150.
 Registerbog 50c.

Københavns Rigsarkiv:

- Tyske Kancelli Inl. Registr. 1724.

Egernførde købstads historie

1241-1914

*En oversigt
af Harald Jørgensen*

Det er yderst sparsomt, hvad der kan berettes om byens oprindelse og tidlige historie. Byens navn forekommer i et par bevarede dokumenter fra henholdsvis 1270 og 1288. Navnlig det sidste dokument er vigtigt. Det er udstedt i Cismar af enkedronning Mechtilde af Danmark 18/8 1288, og i dokumentet, der er udfærdiget på latin, befaler dronningen bymændene i Egernførde at adlyde hendes broder, den holstenske grev Gerhard, hvem hun har overladt alle sine ejendomme mellem Slien og Ejderen. Der tales i dokumentet om »oppidani« (bymænd) og »judicium« (retskreds). På det tidspunkt har der eksisteret en lille bydannelse som en særlig retskreds.

Der oplyses intet i dokumentet om, hvor denne købstad var beliggende, men man tør nok gå ud fra, at bydannelsen er opstået på nordspidsen af den lave og smalle landtange, der dengang som nu adskilte Vindeby Nor fra den åbne bugt mod øst. Landtangen har oprindeligt været skovklædt. Det fik man et tydeligt vidnesbyrd om, da stormfloden i 1872 afdækkede rester af den oprindelige skov på østsiden af byen ud mod bugten.

Landtangen mellem Noret og bugten er den nordligste udløber af den halvø, som fra gammel tid benævnedes Danskeskoven eller Dänischwold. Området var i tidlig middelalder et ubeboet grænseområde syd for det danske rige, opfyldt af moser og store skove, bl.a. Jarnwith eller Düsterholt (Mørkeskov). Halvøen hørte oprindeligt under kronen, men kom lidt efter lidt i privateje. De holstenske grever af huset Schaumburg, der i løbet af 1200-tallet udstrakte deres interesser til landet nord for Ejderen, gav rygdækning til en række holstenske riddere, som lidt efter lidt etablerede sig i området, ryddede skovene, udtørrede moserne og etablerede vidtstrakte godsområder. De store samlede landejendomme omkring de fornemme slotte og herresæder tilhørende tyske adelsfamilier har trods alle politiske omskiftelser gennem tiderne opretholdt deres eksistens og på afgørende vis sat deres præg på landområdet. Også for bysamfundet har dette forhold haft stor betydning.

En lignende udvikling fandt sted på halvøen Svans eller Svansø

Meget tyder på, at det senere købstadsområde til at begynde med har været en del af Borby sogn, der strakte sig nord på til Kosel og Riseby og mod nordøst ud til Vabs. Endvidere omkransede sognet Vindeby Nor. Centrum for dette store sogn var de høje bakker nord for gennemløbet fra Noret og ud i bugten. Heroppe lå sognets kirke, og i nærheden af kirken har der i tidlig middelalder eksisteret en tårnby, kaldet Egerneborg. Idag findes ingen synlige spor af dette anlæg, som omtales i kong Valdemars jordebog, men endnu i 1700-tallet skal man i terrainet have kunnet se spor af et gammelt voldanlæg (C.G. Hanssens krønike fra 1833).

På den bevarede byplan fra ca. 1586 (se nærmere s. 142) er der markeret et borganlæg på bakken umiddelbart i nærheden af Borby kirke. Forskellige teorier er fremført med hensyn til etablering af en borg på dette sted. Formålet kan have været at sikre passagen over det smalle gennemløbsfarvand og muligvis hindre en fra syd kommende fjende i at trænge længere mod nord. Er denne teori rigtig, kan borganlægget betragtes som en art flankestilling mod øst for Dannevirke. Der foretages i øjeblikket visse udgravninger umiddelbart vest for Noret, og nogle arkæologer mener, at den såkaldte »Østervold« har strakt sig helt hen til Vindeby Nor.

En anden teori går ud på, at borgen har tilhørt bispen i Slesvig, og at den til borgen hørende privatbolig anvendtes af denne høje gejstlige embedsmand som sommerresidens eller jagtslot. I nærheden af borgen skal der ligeledes have eksisteret en oliemølle, der også hørte ind under den slesvigske bispestol.

Man kan tænke sig, at Egernefælde oprindeligt har været et lille fiskerleje. Den dybe bugt vrimlede med fisk, og den lave sandtange gjorde det let for fiskerne at trække deres både på land. Også Noret var meget fiskerigt. Takket være den dybe og sejlbare bugt har det heller ikke været vanskeligt for købmænd at landsætte deres varer på stranden, og man kan tænke sig, at enkelte købmænd fra tid til anden har set deres fordel i enten at opslå faste boder på stranden eller nedsætte sig varigt i fiskerlejet. Herfra kunne man benytte de ældgamle veje, der fra Slesvig by og fra overgangsstederne over Slien førte frem mod Borby. Der snoede sig ligeledes primitive veje sydpå i retning af Kiel og Rendsborg. I købmændenes kølvand er kommet forskellige håndværkere, der ligeledes har fundet deres udkomme blandt befolkningen på næsset eller i dets nærmeste omegn. Fiskeri, handel og håndværk var de næringsgrene, der havde livsbetingelser på dette sted, og i tidlig middelalder udviklede det oprindelige fisker-

leje sig til en lille købstad, som på et eller andet tidspunkt administrativt og retsligt er blevet udskilt af Borby sogn og har fået tildelt købstadsrettigheder. Desværre er der ikke bevaret ældre privilegiebreve for Egernførde, således som man kender dem fra andre sønderjyske købstæder. Sandsynligheden taler dog for, at sådanne breve har eksisteret. Med udgangspunkt i det ovenfor citerede brev fra enkedronning Mechtilde fra 1288 må det imidlertid kunne fastslås, at udviklingen fra fiskerleje til bydannelse må være afsluttet i slutningen af 1200-tallet. Formodentlig har man i bysamfundet talt plattysk, men tyske forskere har sandsynliggjort, at der umiddelbart syd for Egernførde kan påvises en dialektgrænse mellem indfødt og indført plattysk sprog.

Man må ligeledes gå ud fra, at de første beboere på næsset har benyttet kirken i Borby som sognekirke. I løbet af 1200-tallet har bysamfundet på næsset imidlertid fået sin egen kirke. Det var en lille en-skibet kirkebygning, opført af natursten, med firkantet kor mod øst og et bredt tårn mod vest. Kirken var indviet til St. Nikolaj, de søfarendes helgen. Den nederste del af tårnet kan endnu indvendigt ses i den nuværende kirke. Hvorledes tårnet ivoirigt har set ud, vides ikke. Om købstaden også i 1200-tallet har haft et rådhus er uvist, men vel nok sandsynligt. Hvorledes det middelalderlige rådhus har set ud, ved man ikke.

Fra slutningen af 1200-tallet og i de følgende århundreder hørte byen under de holstenske grever. I 1325 pantsatte junker Valdemar af Sønderjylland Egernførde m.m. til grev Johan af Holsten for et lån på 4.000 mark, og i 1340 pantsatte den senere Valdemar Atterdag en stor del af østkysten, inklusive Egernførde, til greverne Klaus og Henrik af Holsten for et lån af 40.000 mark. I dronning Margretes sidste regeringsår prøvede man fra dansk side at tilbagevinde herredømmet over det pantsatte Sønderjylland, men dronningen døde i 1412, inden dette mål var nået. Hendes efterfølger Erik af Pommern forsøgte med militær magt at videreføre denne politik, men som bekendt mislykkedes det.

Med Lübeck som mægler indgik Erik af Pommern 14. nov. 1417 et midlertidigt forlig med de holstenske grever, og han gik ind på at trække sine hærstyrker ud af Sydslesvig. Et svensk kontingent i kongens hær blev hjemsendt over Egernførde, hvor det benyttede lejligheden til at hærge og plyndre byen. Det var ved denne lejlighed, at det gamle rådhus brændte, hvorved bl.a. byens samling af gamle privilegier og andre dokumenter blev tilintetgjort. Nogle historikere

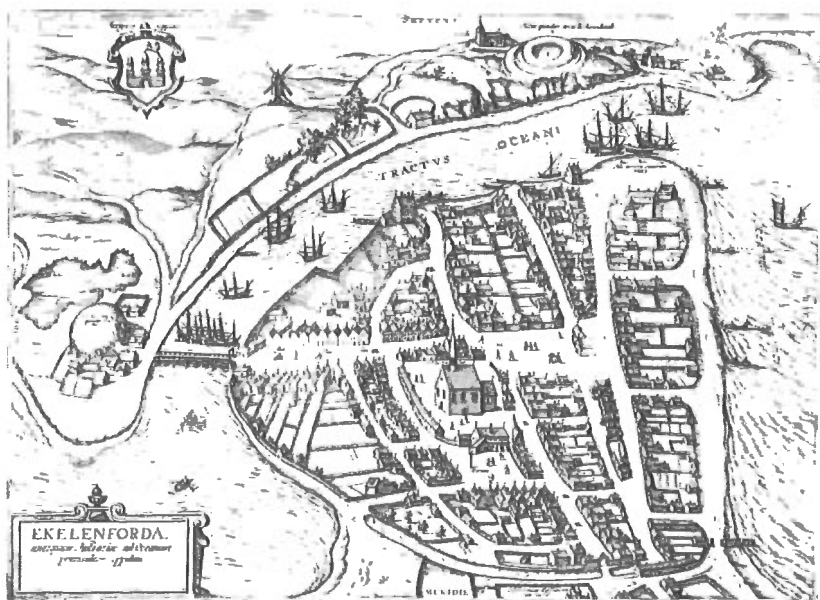
har henlagt denne begivenhed til 1416, men Kr. Erslev hævder, at denne sørgelige begivenhed fandt sted i forlængelse af forliget i Slesvig i 1417. Formodentlig er det gamle borganlæg nord for gennemsejlingsløbet blevet tilintetgjort ved samme lejlighed.

Derimod synes Borby kirke ikke at have lidt nogen større overlast, og den besøgende idag kan stadig glæde sig over den gamle gråstenskirke på bakketoppen, højt oppe over Egernførde. Kirken menes opført omkring år 1200 i romansk stil og med en smuk halvrund apsis. Det nuværende vesttårn stammer dog fra 1893/94.

Borgerne i Egernførde er formodentlig straks gået igang med at genopbygge deres by, muligvis hjulpet af deres landsherrer, de holstenske grever. Disse har - formodentlig til forsvar for deres besiddelser i området - opført et nyt borganlæg 3 til 400 m. vest for den tidligere borg og nærmere det sted, hvor der senere etableredes en fast broforbindelse over gennemsejlingsfarvandet (se nærmere s.149).

Borgerne benyttede nu lejligheden til at opføre en ny og større kirke. Kirken beholdt sin gamle længde, men forsynedes med to sideskibe. Man bevarede den nederste del af det gamle tårn inde i kirken og gav hele bygningen det karakteristiske store og ubrudte tag, der mod vest smykkedes af et slankt spir. De nye ydermure opførtes i røde teglsten, og de gotiske hvælvinger blev båret af en række runde og røde murstenssøjler. Både i koret og mod vest kan man endnu se rester af den gamle granitstensbygning. Af kirkens senmiddelalderlige inventar kendes kun et brudstykke af en altertavle forestillende hyrdernes tilbedelse af Jesusbarnet. Det er et fornemt sengotisk billedskærerarbejde, der endnu bærer præg af den oprindelige bemaling. Det er idag anbragt på søndre sideskibs østvæg. Opførelsen af den nye kirkebygning må have været en kraftpræstation for den lille købstads menighed, og det kompakte bygningsværk med det enorme teglhængte tag dominerede hele byen. Nogle moderne siloer i havnen griber idag på generende måde ind i det gamle bybillede.

Udenom kirken indrettedes kirkegården, og syd for kirken opførtes byens nye rådhus. Noget kunne tyde på, at borgerne også har løst denne opgave kort efter katastrofen i 1417. I hvert fald reklamerer den nuværende indehaver af restauranten i rådhusets stueetage («Ratskeller») med, at virksomheden er begyndt i 1428. At der har været etableret udskænkning i rådhuset fra gammel tid er meget sandsynligt, ligesom at magistraten har haft en vis indtægt af denne virksomhed. Det kendes også fra andre bysamfund. Om årstallet

Det ældst kendte byprospekt forestillende Egernefôrde. Det menes tegnet mellem 1585 og 1588, og det er gengivet i »Städtebuch von Braum und Hogenberg«, trykt i Köln. Kgl. bibl.

1428 er korrekt, lader sig imidlertid ikke dokumentere. Om rådhuset også i hine fjerne tider har båret en gengivelse af byens våben, således som det idag er tilfældet, er ligeledes usikkert. Byens våben indeholder et borgtårn med et springende egerne ovenover. Det ældst kendte byvåben stammer fra 1302.

Der er grund til at tro, at borgerne ved genopbygningen af deres by i vid udstrækning har respekteret linieføringen i det gamle gadenet, og at grundejerne også har bevaret størrelsen af de byggegrunde, som de var i besiddelse af, da byen blev ødelagt. Det kendes også andetsteds fra. Der er ligeledes tegn på, at byen fra tid til anden har været hærget af omfattende brandkatastrofer. Ved grundudgravninger i byens centrum er man i nutiden ved flere lejligheder stødt på spor, der peger i den retning, men nærmere oplysninger om bybrande i middelalderen er ikke bevaret. Det har heller ikke kunnet undgås, at bysamfundet er blevet ramt af de frygtelige epidemier, som fra tid til anden drog hærgende over landet. En epidemi i 1529 skal således have kostet adskillige borgere livet.

Ved den holstenske grevestammes uddøen på mandssiden gled

hele hertugdømmet Slesvig påny ind under den danske konge. Aftalen herom blev truffet i Ribe i 1460 mellem Christian I og det slesvig-holstenske ridderskab. Da man i 1490 foretog en deling af Slesvig og Holsten mellem kong Hans og hans yngre broder Frederik (den senere Frederik I), blev Egernførde en del af det gottorpske område og underlagt hertug Frederik. Denne fyrste skal i 1518 have pantsat byen med alle dens tilliggender for 300 mark til domkapitlet i Slesvig. I 1523 efterfulgte hertug Frederik Christian II som dansk konge, og hertugdømmet var påny i en periode samlet under kronen. I 1528 skal Frederik I på en af sine mange rejser til Sønderjylland også være kommet til Egernførde.

Byen synes ikke i middelalderen at have haft andre kirkelige institutioner end sognekirken. Der er ikke bevaret nogen efterretning om oprettelse af en klosterstiftelse eller lignende. Derimod skænkede biskop Nikolaus af Slesvig i 1431 som led i genopbygningsarbejdet byen et såkaldt hospital, som i den følgende tid gik under navnet »Nikolajstiftelsen«. Efter gamle beretninger skal bygningen, der var bestemt til at huse fattige ældre mennesker, være brændt ned, men atter genopført, og biskoppen skænkede en kapital på 100 mark til stiftelsens drift. Efter reformationen overgik stiftelsen til de borgerlige myndigheders administration og videreførtes under betegnelsen »Byens fattighus«.

En anden stiftelse hører ligeledes middelalderen til. I 1534 oprettede Gosche v. Ahlefeldt det såkaldte Ahlefeldtske hospital eller »Goschhof«. Også denne stiftelse var bestemt for trængende ældre personer. Til stiftelsen var knyttet et særligt kapel, og stifteren drog omsorg for, at de fornødne midler var til stede både til driften og til afholdelse af en katolsk messe. Stiftelsen videreførtes efter reformationen, men som en privat institution, som ikke blev underlagt de kommunale myndigheder. I 1879 rejste stiftelsens patronat en mindesten for grundlæggeren på byens kirkegård.

Man må formode, at Egernførde ved middelalderens slutning var et beskedent bysamfund i sammenligning med stiftsbyen Slesvig og den mere centralt beliggende købstad Flensborg. Befolkningstallet er ikke kendt, men har vel knapt nok overskredet ca. 1.000 personer. Beboerne ernærede sig som omtalt ovenfor af fiskeri, handel og søfart samt håndværk, og ligesom tilfældet var med datidens andre købstæder drev man også landbrug. Allerede på dette tidlige tidspunkt var byen bekendt i videre kredse for sit gode øl. Det var et mørkt lidt sødt øl, som gik under navnet »Kakabille« eller »Kakerbille«. Det skal

Titelblad til oberst Robert Monro's trykte beretning om sine felttog i den danske konges tjeneste. Angrebet på Egernførde er skildret på s. 50-51, jfr. fremstillingen s. 153.

MONRO.
HIS EXPEDITION
VVITH THE VVORTHY
SCOTS REGIMENT (CALLED

Mac-Kays Regiment) levied in August 1636.
by S. Donald Mac-Kay Lord Reres, Colonel for
his Majesties service of Denmark, and reduced
after the Battle of Xiphony to one Com-
pany in September 1634. at
Worms in the Palat.

Discharged in severall Duities and Observations of service,
first under the magnanimous King of Denmark, during his warres
against the Emperour, afterwards, under the invincible King of
Sweden, during his Majesties life time; and since, under the
Dutchian Generall, the French-Generall, and
and his Generalls.

Collected and gathered together at spare-hours, by Colonel
ROBERT MONRO, as full Lievetenant under the
said Regiment, to the Noble and worthy Captaine,
THOMAS MAC-KAY Esq. of Girden, Bro-
ther to the noble Lord, the Lord Earle of
Seafort, for the use of all worthy
Country gentlemen
professors of armes.

To which is annexed the Abridgement of Exercise, and di-
vers practical Observations, for the younger Officers
his Countrymen; ending with the Skillfull
Meditations upon Service.

LONDON,
Printed by William Jones in Red-Crosse street.
1637.

have fået sit navn af en fornem katolsk prælat kardinal Raymundus, der i 1503 passerede byen, og åbenbart har gjort sig til gode med det velsmagende øl. Det kan i denne forbindelse nævnes, at Egernførde havde en livlig søtrafik med de danske øer, Skåne og Østersøområdet. I hvert fald fra en senere periode (1700-tallet) kom der ofte skibe fra Egernførde til Visby. Omkring 1533 skal der til stadighed være stationeret en hurtiggående jagt til kongens eller hertugens brug, når man skulle fra den sydslesvigske hovedstad Slesvig og til København. I denne forbindelse er det også værd at notere, at slotsfogeden på Sønderborg slot i 1533 ved flere lejligheder sendte sine knægte til Egernførde for at indkøbe nogle tønder »Kakabille« til den fangne Christian II.s hofholdning. Det tyder i høj grad på, at øllet fra Egernførde har haft et godt ry.

Der er ligeledes grund til at tro, at de forskellige næringsgrene har været fordelt over byen i særlige kvarterer. Fiskerbefolkningen har holdt til i byens nordligste udkant, medens købmænd og håndværkere har boet nærmere kirken og rådhuset med det foranliggende torv. Om der allerede på dette tidspunkt har eksisteret en fast forbindelse mellem byen og Borby lader sig ikke afgøre. Muligt er det, at man endnu har måttet lade sig fæрге over, og blandt byens borgere har

sikkert også eksisteret en række færgfolk eller vognmænd, der har påtaget sig ønskede transporter. Der har nok også i byen været indrettet primitive herberger og udskænkingssteder for eventuelle gennemrejsende.

Perioden 1536-1721

I løbet af 1520erne begyndte den lutherske bevægelse at gøre sig gældende i Sønderjylland. Den fik sit første faste tilholdssted i Husum og bredte sig herfra ud over hele landsdelen, stærkt begunstiget af den unge hertug Christian (den senere Christian III), der på det tidspunkt residerede i Haderslev. Efter hans definitive sejr over indre og ydre fjender blev den lutherske kirke officielt indført i samtlige kongens riger og lande i 1536, og i 1542 indfandt den lutherske kirkes nyudnævnte generalsuperintendent i Slesvig Tilemann v. Huss sig i Egernførde og traf, sammen med borgmestre og rådmænd på rådhuset, nærmere aftale om de fremtidige kirkelige forhold i Egernførde. Der skulle fremover være en sognepræst og en diakon knyttet til byens kirke. Fra ca. 1550 kender man den fuldstændige række af præster og diakoner. Efter Gerhard Rese fulgte i 1554 Bernhard Mauritius, der virkede som præst i Egernførde i ca. 20 år. Han var født i Minden i Westfalen, og det er i det hele taget karakteristisk for de ældre lutherske præster i Egernførde, at de som regel stammede fra fjerne tyske provinser, og at de havde fået deres uddannelse ved tyske universiteter, fx. i Rostock og i Wittenberg. Den første præst, der var barnefødt i Egernførde, og som havde studeret ved det nære universitet i Kiel, var Johs. Bornemann, der efter nogle års tjeneste som diakon virkede som sognepræst i årene 1699-1718. Endnu ind i 1700-tallet møder man præster født og uddannet i Tyskland. Senere besættes de kirkelige embeder i Egernførde udelukkende med personer med tilknytning til hjemstavnen og med uddannelse ved universitetet i Kiel.

Omtrent samtidig med at den lutherske kirke indføres i Egernførde, hører man også om eksistensen af en skole, formodentlig en lille latinskole. Til at begynde med havde den kun en enkelt lærer, som betegnede sig som »Schulgeselle« i Egernførde. Han latiniserede sit navn og kaldte sig Petrus Jacobeus. I begyndelsen af 1600-tallet knyttedes desuden en kantor til denne undervisningsanstalt. Fra samme tid kender man ligeledes en lærd magister Lucht (1534-92), født i Egernførde og senere virksom som præst i Hedeby og Slesvig. Han havde kastet sig over studiet af græsk sprog, og der foreligger adskil-

lige skrifter fra hans hånd.

I 1543 indtrådte en begivenhed, som fik stor betydning for byen og dens indbyggere. Under et ophold på Gottorp slot udfærdigede Christian III torsdag d. 5. februar 1543 et privilegiebrev til erstatning for de begunstigelser, som var tilstået byen af tidligere lands herrer. Dette er byens ældst bevarede privilegiebrev. Alle øvrige må være gået tabt enten ved vanrøgt eller ulykke. Dokumentet er udfærdiget på plattysk, og under forbehold af eksisterende kongelige rettigheder tillades det byen at følge den slesvigske byret og afsige dom på basis af bestemmelserne i denne, således at både fattige og rige kunne vederfares samme ret. Privilegiebrevet er stilet til »borgmestre, rådmænd og indvånere i vor købstad Egernførde«. Hvor langt tilbage i tiden, byen har været administreret af borgmestre og rådmænd, lader sig ikke med sikkerhed fastslå, men eksistensen af en bystyrelse bestående af borgmestre og rådmænd kan i hvert fald dokumenteres ved hjælp af et bevaret tingsvidne, der er dateret 20. nov. 1412.

Da Christian III i 1544 foretog en deling af Sønderjylland mellem sine yngre brødre, kom Egernførde til hertug Adolf på Gottorp, og det var i de følgende år de gottorpske hertuger, der sammen med kongen udfærdigede købstædernes privilegiebreve. I det privilegium, som hertug Adolf i 1545 skænkede byen, fastslog man påny gyldigheden af de fra ældre tid gældende almindelige privilegier (den slesvigske stadsret), men brevet opregner desuden visse særlige begunstigelser, hvoraf de vigtigste var følgende: Ingen udenlandsk købmand måtte købe eller sælge varer på torvet eller på skibbroen til skade for byens egne erhvervsdrivende, de jorder, skove og enge, som fra gammel tid benyttedes af byen, skulle dens indbyggere fortsat have brugsretten til, og der indrømmedes desuden byen frit fiskeri på det salte hav. Endelig måtte byen som tidligere opkræve eksisterende toldafgifter. Dette privilegium stadfæstedes af Christian III i 1549. Også fra de følgende 150 år er der bevaret forskellige privilegiebreve, udstedt henholdsvis af den danske konge og hertugerne på Gottorp.

Sidste halvdel af 1500-tallet og de første årtier af 1600-tallet var en økonomisk gunstig tid for det danske rige, og også Egernførde har draget fordel af de gode tider og den lange fredsperiode. De krige, der førtes, berørte ikke direkte bysamfundet. Det var fortsat fiskeri, håndværk og handel samt landbruget, der var de bærende erhverv. Byen havde desuden en ikke ringe indtægt af, at en del af varehan-

delen til Rendsborg gik over Egernførde havn. De mange herberger, der fandtes i byen, tyder desuden på, at der har været en vis trafik af rejsende. Særlig trængsel har der været lige efter nytår. Fra 6. januar og i den følgende uge afholdtes det såkaldte Kieleromslag. Det var datidens store pengemarked, hvor man afregnede med sine kreditorer og skyldnere, og hvor man havde mulighed for at optage nye lån. Også i de følgende århundreder bevarede dette Kielermarked sin betydning for pengeomsætningen ikke blot i Sønderjylland, men også for de fjernere liggende danske provinser.

Byens erhvervsdrivende har ligeledes i denne periode kunnet drage udbytte af, at omegnens storgodsejere så deres interesse i for længere perioder at tage ophold i byen. De byggede sig fornemme boliger, og mange af dem placeredes i Nikolajgades vestre side. På den anden side gaden - altså ind mod kirken - lå store staldbygninger og vognremiser. Et af de fornemste huse i byen var det såkaldte Blomeske hus, eller som det senere benævnedes »Blomenburg«. Det ejedes omkring 1530 af Otto Blome (død 1539) og derpå af hans enke Dorothea (død 1554). Huset overgik herefter til Otto Sehested til Kohøvede (senere Ludwigsburg) i Vabs sogn. Flere andre kendte adelsfamilier tog for kortere og længere tid ophold i byen. Man møder således medlemmer af familierne Ahlefeldt, Brockdorff, Rantzau og Wisch. Disse adelige familier har holdt stort hus og medbragt mange tjenestefolk, og alle har de haft brug for større og mindre tjenesteydelser. Også på anden måde viste de byen bevågenhed. Man overlod visse arealer i byens udkant til benyttelse af borgerne, og dette kom især fiskerne til gode. Det drejede sig navnlig om arealer nord for gennemsejlingsfarvandet, som tidligere havde hørt ind under godset Himmelmark i Borby sogn. En mindre bebyggelse begyndte at skyde op omkring det område, som senere kaldtes Stendammen, og hermed indledtes den udvikling af bysamfundet, som i modernetid har medført hele Borbysogns indlemmelse i Egernførde by.

Som varige minder om den »adelige« periode i Egernførdes lange historie står de rige gaver, som man forærede til byens kirke. Således skænkede fru Hedvig Sophia v. Krummendick i 1588 kirken en ny fornem døbefont i bronze. Den er støbt af M. Dibier, og selve skålen bæres af 4 siddende løver. Paul og Renate Rantzau havde nogle år tidligere bestilt to udskårne kirkestole, en mands- og en kvindestol. Navnlig ryglænene fremviser et fornemt billedskærerarbejde. Stole- ne er idag anbragt ud mod den væg, der bærer orglet, mandsstolen i det sydlige og kvindestolen i den nordlige stolerække ud mod mid-

tergangen. Også malerierne i koret og prædikestolen fra 1640 er betalt af rige adelige godsejere, men herom mere nedenfor.

Fra slutningen af 1500-tallet stammer et skytte- eller pinsegilde, der samlede byens mere velhavende borgerskab. Det skal være oprettet i 1570. Engang om året ved pinsetid samledes brødrene på rådhuset og drog i procession ud for at kåre årets skyttekonge. Det trak mange tilskuere til, men kun de færreste nød den ære at blive optaget. Når fuglekongen var kåret, vendte man tilbage til byen og forfriskede sig med det gode øl. Brødre, der forbrød sig mod gildets love, måtte bøde med et fastsat kvantum øl. Det var også gildets opgave at komme sine medlemmer til undsætning, når en broder havde været udsat for en brand- eller vandkatastrofe, og man havde mødepligt ved begravelser indenfor brødrenes husstand. Der er bevaret forskellige mindeplader om gildets virksomhed i forbindelse med runde fødselsdage. Således er i rådhusrestauranten ophængt en mindetavle i anledning af gildets 350 års fødselsdag i 1920. Tavlen har følgende indskrift: »In harter Zeit schwer geprüft hielten wir fest am Alten«. Endvidere indeholder tavlen navnene på de årlige skyttekonger fra ca. 1820 og indtil 1977. Som skyttekonger finder man bl.a. borgmester Langheim (1844), Chr. Kruse af den kendte danske slægt (1853) og Heinrich Naumann fra jubilæumsåret i 1920.

Det hører med til billedet af forholdet mellem byen og de mange adelige beboere, at der fra tid til anden opstod alvorlige meningsforskelle. Således forsøgte flere adelige personer at unddrage sig normale skattebetalinger til byen, og man tillod sig også forskellige indgreb i byens gamle handels- og håndværksrettigheder. Byens øvrighed måtte appellere til landsherren for at skabe respekt om byens privilegier, og bl.a. udvirkedes en kongelig og hertugelig dom af 19. dec. 1608, der pålagde de bosiddende adelige familier i byen at betale skyldige skatter både til byen og til kirken og at udlevere til normal retsforfølgning de personer, som havde forbrudt sig mod byens love og uretmæssigt taget ophold på omegnens adelige godser.

Fra tiden omkring 1586 har man den første mulighed for at danne sig et præcist billede af den gamle by på næsset mellem bugten og Noret. Omkring dette tidspunkt udkom der i Köln et fornemt topografisk værk, den såkaldte »Städtebuch«, udgivet af Braun og Hogenberg, der bl.a. bringer et byprospekt af Egernførde. En sammenligning mellem dette stik og en moderne byplan over det centrale Egernførde illustrerer to afgørende forhold. For det første viser sammenligningen, at prospektet kan betragtes som meget pålideligt. Det

kan være en smule fortegnet, men det synes at gengive de afbildede lokaliteter med stor nøjagtighed. Desuden kan stikket fortælle, at linieføringen i gadenettet, som vi idag kender den, i hvert fald har 400 år bag sig.

Stikket viser den åbne strand ud mod bugten og den beskyttede havn ved gennemsejlingen fra bugten til Noret. Omtrent ved udmundingen af gennemsejlingen er markeret en bro i øst-vestlig retning, der fører fra den gamle bykerne og over til Borby sogn. Broen har nået nordkysten på det sted, hvor man idag har gaderne Stendam og Borgvold. På det gamle stik er resterne af holstenernes borganlæg markeret, og i udkanten af dette findes nu enkelte små huse. Bliver vi foreløbig på denne side af gennemløbet, fører en vej i strandkanten frem mod resterne af den ældste borg og Borby kirke, altså den nuværende gade Fuglsang. Der synes ikke at være megen bebyggelse langs denne vej, men oppe på bakken finder vi Borby kirke markeret og en af de berømte møller. Umiddelbart sydøst for kirken er angivet placeringen af det ældste borganlæg på stedet.

Vender vi tilbage ad broen til byen, er den nuværende Langebrogade tydeligt angivet med bebyggelse på begge sider af gaden. På stikket synes denne gade at være usædvanlig bred, men det kan muligvis skyldes en fortegning. Derimod er gengivelsen af de enkelte grunde sikkert i overensstemmelse med de faktiske forhold. Vi ser nogle dybe og smalle byggegrunde, hvilket har medført, at husene alle vender gavlen ud mod gaden. Det er jo stadig et karakteristisk træk ved bebyggelsen i det moderne, centrale Egernførde. Langebrogaden synes at munde ud i en større plads, som senere må være blevet bebygget. Det stadig eksisterende trekantområde, der begrænses af Langebrogade, »Ochsenkopf« og den sydlige ende af Fru Clara-gaden eksisterede allerede på den tid, og nu som dengang fortsatte Fru Clara-gaden ned til havnen. Gaden var opkaldt efter Clara v. Sehestedt, født Ahlefeldt. Man kan ligeledes genkende både Kattesundet og Fiskergade, der er angivet med bebyggelse på begge sider. Derimod eksisterede Jomfrustien endnu ikke. På dens plads var endnu åben sandstrand.

I byens centrum finder man den frit liggende Nikolaj kirke med sit imponerende tag og sit karakteristiske spir. Der er åbne pladser både nord og syd for kirken, og disse anvendtes som byens kirkegård. Syd for kirken ligger rådhuset med hovedfronten ud mod det sydfor liggende torv med sin randbebyggelse. Ligesom idag har rådhuset en sidebygning, hvor rådssalen har været indrettet på første sal, og man

ser tydeligt på stikket de to endnu eksisterende hvælvede gennemgange i rådhusbygningen, der tillader passage fra torvet og ind på kirkegården. Fra torvet udgår i nordlig retning den stadig eksisterende Nikolajgade, der munder ud i Langebrogade. På stikket har denne gadestrækning ikke noget navn. Navnet Nikolajgade er imidlertid knyttet til en smal gade mellem kirkegården mod nord og Langebrogade. Gaden har kun en enkelt husrække, og det er måske her, at de adelige familier opførte deres byboliger. Gaden eksisterer ikke længere, og navnet er blevet overført til den nuværende Nikolajgade.

På stikket genkender man også den nuværende »Garten-Strasse«, der mod nord mandede ud i Langebrogade og mod syd nåede frem til den nuværende »Sauersgang«. Den endnu eksisterende nord-syd gående hovedgade, Kielergade, er på stikket markeret som en bred færdselsåre. Den begynder ved byporten mod syd og når frem til kirken. Porten synes at have stået ikke så langt fra det nuværende Gåsetorv. Om der allerede i slutningen af 1500-tallet har ligget nogle huse udenfor byporten, kan ikke afgøres. Derimod antyder stikket, at en grav og muligvis et plankeværk har markeret bebyggelsens sydgrænse. Man mener at kunne genkende det statelige borgerhus med den senere påførte barokgavl (nuv. Kielergade nr. 48) på stikket fra 1586, men ellers er det kun kirken og rådhuset, som man kan genkende. Gadenettet er imidlertid det gamle, og det er ikke til at tage fejl af.

Endnu i begyndelsen af 1600-tallet var Egernførde et fredeligt bysamfund med et efter forholdene blomstrende erhvervsliv. Med nogen forsigtighed kan befolkningsantallet anslås til ca. 2.000 indbyggere. De fredelige og gode tider tog imidlertid en brat ende.

Fra 1618 rasede syd for den danske rigsgrænse den såkaldte 30-årskrig, der skulle bringe så store ødelæggelser over Tyskland med uundgåelige følger, også på det økonomiske område, for de tilgrænsende danske provinser Holsten og Slesvig. I første omgang medførte krigen, at den danske konge Christian IV fandt det nødvendigt at forlægge et betydeligt antal hvervede kompagnier til de sønderjyske og holstenske provinser og at lade foretage store udskrivninger til disse troppers underhold. Skatterne måtte forøges, og det kom flere steder til sammenstød mellem de hvervede soldater og den stedlige befolkning. I 1625 besluttede kongen at kaste sit lod i vægtskålen til fordel for de betrængte trosfæller i Nordtyskland, men i slaget ved Lutter am Barenberg i aug. 1626 led de kongelige tropper et sviende nederlag, og snart befandt hæren sig på vild flugt gennem

Holsten og Sønderjylland. I hælene på de vigende tropper rykkede Wallensteins militære afdelinger frem, og i løbet af meget kort tid var ikke alene hertugdømmerne, men også Nørrejylland besat af udenlandske krigsfolk. Denne fremmede besættelse skulle komme til at vare i henved 3 år.

De fremmede soldater gik hårdt frem imod den stedlige befolkning, og plyndringer og overgreb hørte til dagens orden. Hvem der kunne, tog flugten. Det gjaldt i første række de mere velhavende, herunder de adelige familier, der havde deres huse i Egernførde. De tomme huse var naturligvis et let og attråværdigt bytte for de fremmede tropper. Hvad der lå af skibe i havnen forsvandt ligeledes, og handel og søfart blev lammet. Også landevejstrafikken blev meget usikker, og der tilføjedes hermed byens næringsliv et afgørende knæk med det resultat, at mange borgere blev bragt meget nær fuldkommen armod.

I krigens sidste år forsøgte kongen ved forskellige militære ekspeditioner at fordrive de fremmede tropper. Således beordrede han i foråret 1628 en afdeling hvervede tropper, der var samlet på Lolland, til at foretage et fremstød mod Egernførde. En af de fremmede officerer, en skotte ved navn Robert Monro, har efterladt sig en beretning om sine oplevelser i den danske konges tjeneste. Han fortæller om fremstødet mod Egernførde (Monro kalder byen: Aiekilfourd), at man gik i land på strandbredden syd for byen med ca. 2.000 mand omfattende bl.a. skotske og engelske soldater. Besættelsetropperne havde anlagt en skanse udenfor Kielerport, og mod den rettedes det første angreb. Byen var endvidere mod syd omgivet af et plankeværk. Det lykkedes landgangstropperne at bryde igennem porten, og man forfulgte de fremmede tropper op i byen, hvor disse søgte tilflugt i kirken. Monro gav herefter sine enheder ordre til at sprænge kirkeporten, idet det var hans ønske at arrestere de fjendtlige officerer. Da han trængte ind i kirken, opdagede han, at der var lagt krudt ud over kirkegulvet, og at en eksplosion var at vente. Han trak sig derfor omgående tilbage, og hans enheder undgik følgerne af den snart indtrædende eksplosion, der efter Monros udsagn blæste taget af kirken og dræbte det store flertal af soldater, som havde søgt tilflugt her. Da man frygtede, at fjenden snart ville modtage forstærkning, trak man sig hurtigt tilbage til skibene, der lå ude i bugten. Nogen militær betydning fik denne landgang på ingen måde, men bysamfundet og borgerskabet sad tilbage med både døds ofre og materielle skader.

Hertug Frederik III af Gottorp (1597-1659), hvis datter ægtede Carl X Gustav, opnåede ved sin alliance med Sverige en betydelig uafhængighed af den danske krone. Hans søn Christian Albrecht, der døde 1694, fortsatte faderens politik.

I 1629 sluttedes freden, og de fremmede besættelsestropper forlod landet. Et betydeligt genopbygningsarbejde forestod. De flygtende indbyggere er formodentlig vendt tilbage og har taget deres tomme og udplyndrede huse i besiddelse. Ifølge en opgørelse fra 1628 fandtes der 398 boliger i byen, og ved krigens slutning opgaves 206 af disse som ubeboede. Genopbygningsarbejdet sinkedes bl.a. ved den omstændighed, at der i krigens kølvand fulgte en pestlignende sygdom, som skal have formindsket befolkningen med ca. 500 personer. I forbindelse med denne prøvelse etablerede 39 borgere en særlig sammenslutning, et såkaldt »dødegilde« (»Die Beliebung«), der i første række har haft til opgave at medvirke ved de mange begravelser. Til minde om pesten i 1629 ophængtes nogle år senere et stort oliemaleri i kirken, forsynet med en længere indskrift.

Den forarmede bys øvrighed henvendte sig til landsherren hertug Frederik III på Gottorp med anmodning om støtte til genopbygningsarbejdet, og det lykkedes at opnå visse yderligere privilegier. Af stor betydning var således, at der blev tilstået byen stapelret for varer, der skulle føres til det nordlige Ditmarsken. I forvejen var man i besiddelse af stapelret for handelen på Rendsborg. I første række drejede det sig utvivlsomt om den vigtige tømmerimport fra de baltiske havne (pommersk fyr). Disse stapelrettigheder gav gode indtægter i byens kasse. Indtil Ejderkanalens åbning i slutningen af 1700-tallet var disse afgifter af stor betydning for byens erhvervsliv.

Til hertugens begunstigelser hører ligeledes en bevilling fra 1650 til at lade afholde et marked i byen ved midsommer. Disse regelmæssigt tilbagevendende markeder drog altid mange fremmede handelsfolk til byen.

For at skåne sine provinser havde hertugen af Gottorp under hele krigen bag kongens ryg ført forhandlinger med besættelsestroppernes ledere. Dette kunne naturligvis ikke holdes skjult, og forholdet mellem konge og hertug udviklede sig efter freden i ugunstig retning. For at kunne modvirke det politiske tryk fra København optog hertugen kontakt med Danmarks arvefjende, den svenske konge, og som led i den voksende politiske forståelse mellem Gottorp og Stockholm aftales et giftermål mellem den senere svenske konge Carl X Gustav og hertugens datter Hedvig Eleonore.

25. september 1644 ankrede en eskadre bestående af 5 svenske krigsskibe op på Egernførdes red. Ombord befandt sig et fornemt selskab af svenske personligheder med rigskansleren Axel Oxenstierna i spidsen samt et stort og prægtigt følge. En del af dette indkvarteredes i byen, medens en mindre skare drog videre til Gottorp slot. 4. oktober vendte selskabet tilbage medbringende bruden og hendes forældre. Ombord på flagskibet »Scepter« tog bruden afsked med disse og med sit fædreland, og den svenske eskadre stak til søs. Det var store dage for den lille by, som på nærmeste hold kunne beundre de mange fornemme fremmede, det store optog og landsherrens besøg. Flere borgere har nok også kunnet gøre indbringende forretninger.

Det pikante ved denne begivenhed i byens historie var iøvrigt, at Danmark på det tidspunkt befandt sig i krig med Sverige. Der er tale om den såkaldte Torstenssonske krig, der påny medførte fremmed militærbesættelse med udskrivninger og de sædvanlige overgreb. Muligvis gik denne krig udenom Egernførde. Der er i hvert fald ikke bevaret nærmere enkeltheder om skader i Egernførde. Derimod slap byen ikke helt så let gennem Carl Gustavkrigene 1657-60. Ved meddelelsen om et militært tilbageslag for Carl Gustav, der på det tidspunkt opholdt sig i Polen, erklærede den danske konge Frederik III arvefjenden krig for at genvinde tabte provinser. I ilmarch førte den svenske konge sine tropper gennem Nordtyskland og hertugdømmerne, gik over isen til de danske øer og stod på rekordtid foran København. Danmark måtte i 1658 slutte den tunge Roskildefred og afstå de skånske provinser. Freden varede kun kort. Et nyt svensk angreb fandt sted, men efter den fejlslagne storm på København i febr. 1659

og andre militære skuffelser opgav Sverige forsøget på at erobre hele Danmark, og freden sluttedes i 1660. Hertugen på Gottorp havde imidlertid benyttet den danske konges betrængte stilling til i 1658 at gøre sig selv og sit landområde uafhængigt af den danske krone. Når svenskekrigene blev så skæbnesvangre for den sønderjyske befolkning, hænger det sammen med, at Danmarks allierede Polen og Brandenburg sendte tropper til undsætning i et forsøg på at fordrive de svenske enheder fra de danske besiddelser. Først i 1659 forlod de Nørrejylland og hertugdømmerne, men deres ophold havde kostet befolkningen betydelige beløb, og adskillige voldelige overgreb og grusomheder var overgået enkeltpersoner. Også Egernførde havde måttet udrede betydelige summer til de fremmede troppers underhold, og også her havde der fundet overfald på civilbefolkningen sted. I krigens kølvand fulgte hindringer for handel og søfart, og en for den jævne borger lammende prisstigning på dagliglivets første fornødenheder. Efterhånden fik man de direkte krigsskader udbedret, og dagliglivet faldt tilbage i de traditionelle former. Nogen egentlig økonomisk opblomstring synes dog ikke at have fundet sted, og næringslivet bar præg af en vis stagnation.

På denne baggrund er det så meget mere bemærkelsesværdigt, at det forholdsvist beskedne bysamfund på det kunstneriske område fremtræder med en særlig glans. Fra gammel tid eksisterede der i Egernførde et snedker- og træskærerlav, som i 1605 skal have omfattet ikke mindre end 6 mestre. Mest berømt blandt disse mestre blev familien Gudewerdt, der i 3 generationer udøvede deres håndværk i byen. Fra deres værksted er udgået træskærerarbejder af en sjælden skønhed. Flere af disse arbejder pryder stadig Nikolaj kirke, og andre bestillinger er effektueret til omegnen. Fra Hans Gudewerdt den ældres hånd (død ca. 1642) stammer prædikestolen i Nikolaj kirke, et arbejde som er afleveret i 1605. Hans søn Hans Gudewerdt den yngre (1600-71) leverede den meget beundrede altertavle i mørk eg og udført i højbarokkens stil. Dette arbejde stammer fra 1640 og er skænket kirken af enkefru Magdalene Hennecken Meinstorffen. Endvidere rummer kirken fra samme mesters hånd to kunstfærdige epitafier. Det ene fra 1653 hænger på østvæggen i det sydlige kirkeskib og er fremstillet til minde om rådmann Heinrich Ripenau. Det andet stammer fra 1661. Det hænger på østvæggen i nordre sideskib, og det fortæller om rådmann Thomas Børnsens gerning i byen. Begge epitafier har ligesom altertavlen gengivelse af bibelske skikkelser, omgivet af kunstfærdige ranker af blomster og planter. En søn i 3.

generation førte det gamle værksted videre. Han døde i 1707, og hermed uddøde slægten. Til minde om familien Gudewerdt har bystyret i moderne tid opkaldt en gade i byens centrum efter familien. Gudewerdt-gade (tidligere hed den Baggaden).

Også andre kunstnere har virket i Egernførde. Allerede i 1500-tallet havde mange adelige familier ønsket at blive begravet i kirken, og denne rummer adskillige epitafier og kunstfærdige ligsten. Også på 1600-tallet fortsattes denne skik, og velhavende adelige familier lod nu opføre særlige gravkapeller inde i kirken dels i forbindelse med koret dels i kirkens vestlige del. Disse kapeller er prydet med smukke beslag på døre og kister, og man kan også glæde sig over lange rækker af bemalede slægtsvåben. Et enkelt kapel er muret til i nyere tid, men der er fortsat adgang til nogle af dem.

I 1659 var hertug Frederik III død, og han efterfulgtes af sin søn Christian Albrecht, der regerede indtil 1694. På grund af den eksisterende krigstilstand, kunne hyldingen af den nye landsherre ikke straks finde sted. Først i 1661 indkaldte man repræsentanter til den højtidelige hyldingsakt, og fra Egernførde mødte ved den lejlighed de to borgmestre Otto Thienbehr og Joachim Wichmann. Hertug Christian Albrechts regeringstid var fredelig i sammenligning med hans forgængers. Dog opstod fra tid til anden visse stridigheder med den danske konge, som med udnyttelse af skiftende politiske konjunkturer forsøgte at tilintetgøre den politiske uafhængighed, som Gottorperhertugen havde tiltvunget sig i 1658. I perioder måtte hertugen forlade Gottorp og indgå forlig med den danske konge, men så vendte konjunkturerne sig til fordel for hertugen, og kongen måtte tiltræde et politisk tilbagetog. Hertugens nære alliance med Sverige og dette lands forbund med Frankrig var det trumfkort, som hertugen ved flere lejligheder kunne spille ud.

En vidtrækkende begivenhed i Christian Albrechts regeringstid var oprettelsen af universitetet i Kiel. Medens de få af Egernførdes unge sønner, der hidtil havde ønsket en videnskabelig uddannelse, havde været tvunget til at besøge fjerne tyske universiteter, kunne man nu søge optagelse på det nære universitet i Kiel. Som vi senere skal vende tilbage til, fik universitetet i Kiel og dens studenter en afgørende indflydelse på den politiske udvikling i landsdelen, da de nationale vande skiltes i løbet af 1800-tallet. Som omtalt foran blev det efterhånden sædvane, at de kirkelige embedsmænd i byen studerede i Kiel. Efterhånden som uddannede jurister knyttedes til forvaltning og retsvæsen, fik også disse vordende embedsmænd deres

grundlæggende uddannelse ved det tyske universitet i Kiel.

Medens brandkatastrofer var sjældne i denne periode, undgik byen ikke de alvorlige følger af store oversvømmelser. I februar 1694 var det særlig galt, og bl.a. blev den for bysamfundet så livsvigtige skibsbro skyllet bort. Hele byen blev sat under vand, gaderne var som kanaler, hvorpå man kun kunne færdes med både, og inde i kirken stod vandet 1 alen højt. Indtil i dag bærer døbefonten spor af denne oversvømmelse, og en indskrift på diakonens stol vidner også om denne naturkatastrofe. Når man betænker, at man på det tidspunkt ingen mulighed havde for at forsikre hverken fast ejendom, løsøre eller varelager, kan man let forestille sig, hvilket økonomisk tilbageslag en sådan naturkatastrofe har givet.

Samme år som oversvømmelsen fandt sted, døde Christian Albrecht og efterfulgtes som hertug af sønnen Frederik IV. I endnu højere grad end faderen gjorde han front mod den danske konge og allierede sig nært med det svenske kongehus. Som et ydre tegn på forbundet mellem Gottorp og Sverige, ægtede hertugen i 1698 Carl XII.s søster Hedevig Sofia, og han fulgte sin kongelige svoger på dennes felttog i Sachsen-Polen. Han faldt imidlertid i slaget ved Klissow i 1702, og der måtte indsættes en formynderregering, da sønnen Karl Frederik kun var to år. For at stække Gottorperhertugens magt førte den danske konge Frederik IV den såkaldte store nordiske krig, som i første omgang blev af kort varighed, idet Carl XII ved sin landgang ved Humlebæk på Sjælland i året 1700 tvang den danske konge til fred. Danmark havde imidlertid en mægtig allieret i zar Peter af Rusland, og da den svenske krigslykke svigtede, var Gottorperhusets politiske selvstændighed til ende. I 1713 rykkede kongens tropper ind i Sønderjylland, og en svensk hærafdeling under ledelse af general Stenbock indesluttedes i fæstningen Tønning. Kongen benyttede lejligheden til at besætte de gottorpske områder bl.a. Gottorp slot, Egernførde og Kiel, og der indsattes loyale embedsmænd på disse pladser. Det endelige politiske opgør med Gottorperhertugen måtte imidlertid afvente krigens afslutning. I 1721 forenedes imidlertid den gottorpske del af Sønderjylland med den kongerigske »som et gammelt ved tidernes ugunst afrevet stykke«. 4. september 1721 modtog kongen på Gottorp slot troskabsed fra prælater, ridderskab og provster, og i de følgende dage foretoges på de respektive amts-huse hyldning af præster, byer og menige indbyggere i det tidligere gottorpske område. For Egernførdes vedkommende aflagdes eden på Gottorp amtshus 9. sept. 1721. Til stede var magistrat og borgerre-

præsentation samt byens præster. De sidste blev specielt modtaget af generalsuperintendenten Thomas Clausen, medens de verdslige deltagere i ceremonien aflagde eden efter en tale af den kgl. kommissær Ditlev Vibe. Egernførdes landsherre var fra nu af den danske konge, og den øverste administrative ledelse blev henlagt fra Gottorp slot til Kancellihuset i København (Tyske kancelli).

Inden dette afsnit afsluttes, vil der være grund til at citere et udtog af en engelsk diplomats rejsedagbog, der udkom i Rotterdam i 1706. Den pågældende diplomat passerede Egernførde 17. sept. 1702 på vej fra Slesvig til Kiel. Om Egernførde skriver han: »Det er en af de smukkeste byer i landet. Den er næsten helt omgivet af havet, hænger kun sammen med fastlandet mod syd... Den bugt, som Østersøen her danner, indsnævrer sig så meget, at man kan komme over den ad en 100 fod lang bro. Byen vender de to sider mod fjorden, og hvad der ligger på den anden side af broen, når man kommer fra Gottorp, gælder kun for en forstad, men er ret anelig og strækker sig til en anden landsby, som kaldes Borby. Når man er kommet over broen, er der en port med et vagthus, og der var et kompagni infanteri i garnison. Man sagde mig, at der næppe var mere end 200 huse i byen, men de ser meget nette og velbyggede ud med træer plantede i gaderne, som er brede; dette i forbindelse med beliggenheden gør det til et meget behageligt sted. Havarmen mod vest på den anden side broen danner en stor bredning. Men mod øst mod Østersøen er der den bedste red, som man kan finde; den har form af en halvmåne, og bredderne er beklædt med smuk skov, som hæver sig terrasseformet. Der er dybde nok for de største skibe; imidlertid er den ringe handel skyld i, at den ikke bliver meget benyttet«. Lacombe de Vrigny fortæller videre, at man forlader byen over »en grav med en port, som fører til vejen til Kiel og Holstens øvrige dele«. Om turen til Kiel beretter han iøvrigt, at man kommer »igennem højskov med store slanke træer uden nogen underskov eller krat, men hele jordbunden er et jævnt græstæppe, og resten af vejen til Kiel går imellem levende hegn, som har megen lighed med adskillige steder i England«. Gesandten måtte skifte heste og vogn i Egernførde, da indbyggerne ikke ville lade en vogn passere byen uden stop. Man ønskede sin part af betalingen for transporten. Når man tænker på, at den fremmede gesandt kun var på gennemrejse, må man indrømme, at han har brugt sine øjne godt under det kortvarige besøg i Egernførde.

Den lange fredsperiode 1721-1814

Med indlemmelsen af de gottorpske landsdele i kronen i 1721 indledtes en lang fredsperiode, som i høj grad begunstigede bysamfundets udvikling efter de store tab under den lange nordiske krig. Først efter århundredskiftet oplevede borgerne påny at se fremmede krigsfolk i gaderne, men plyndringer og overgreb havde ikke samme omfang som tidligere. Man var i denne periode også forskånet for voldsomme epidemier og brandkatastrofer. Derimod oplevede man i slutningen af århundredet, at havet påny skyllede gennem byens gader. Det skete i 1793, og ved denne lejlighed gik det især ud over de sydlige kvarterer. Ovenpå oversvømmelseskatastrofen fulgte en meget lang og streng vinter 1793-94, hvorom mindet levede længe.

Betragter vi byens næringsliv, var det fortsat de givne naturforhold, der bestemte dets sammensætning. Der var heller ikke nu tale om en eksplosiv udvikling, men om en støt og beskeden fremgang, dog afbrudt af visse tilbageslag. Fiskeriet spillede stadig en betydelig rolle, og man drev handel og søfart. De i byen hjemmehørende skibe var for størsteparten små, og i antal kunne de slet ikke konkurrere med søfartsbyer som Flensborg og Åbenrå. Et erhverv, som i denne periode havde en vis fremgang, var landbruget, men det vender vi tilbage til.

Omkring midten af århundredet oplevede byen et strålende, men kortvarigt økonomisk eventyr, knyttet til familien Otte.

Omkring 1725 levede der i Egernførde en initiativrig købmand Christian Otte, der slog sig op ved handel med korn og vin. Han havde flere små skibe i søen og drev en omfattende rederivirksomhed. Han havde sin store lagerbygning i Langebrogade. Bygningen eksisterer den dag idag og bærer i gavlen ud mod gaden initialerne CO og EO (Christian og Elsabe Otte) samt årstallet 1723. I 1741 skænkede familien en kapital til byen, således at der kunne indrettes et nyt fattighus, der til at begynde med kunne modtage 8, senere 9 ældre mennesker. Ifølge fundatsen var det familien, der skulle administrere stiftelsen, men magistrat og sognepræst førte et vist tilsyn. Stiftelsen indrettedes i den gade, der dengang hed »Neue Wohnung«, idag omdøbt til Otte-gade.

Christian Otte havde dygtige børn, bl.a. to sønner, der førte faderens virksomhed videre og bragte handelshuset til stor velstand. Den betydeligste af brødrene var nok kancelliråd Fred. Wilh. Otte, der ejede godset Binebæk i Svans. Han var gift med Dorothea Charlotte Reventlow, og deres ældste datter (Margrethe Dorothea) blev i 1765

gift med den noget ældre københavnske storkøbmand Niels Ryberg, med hvem huset Otte gennem længere tid havde haft snævre økonomiske forbindelser. Bl.a. havde man deltaget i Rybergs handel på Vestindien. En yngre broder til Margarethe Dorothea bosatte sig senere i København og blev kompagnon med Ryberg. Fred. Wilhelm Otte døde allerede i 1766. Den anden broder Johan Nic. Otte ejede ligeledes gods i Svans, nemlig gården Kriseby. Han levede endnu omkring 1780, men på det tidspunkt var de otteske virksomheder forlængst sygnet hen.

Brødrene Otte etablerede en række industrielle virksomheder i Egernførde, som i nogle år gik strygende. Der opførtes i den sydlige ende af byen et godt stykke udenfor Kielerport en række værkstedsbygninger, hvor forskellige fabrikationer blev drevet med stor dygtighed. Det drejede sig i første række om en fajancefabrik, hvis produkter, også i kunstnerisk henseende, havde stor succes. En kortere periode arbejdede fajancekunstneren Johan Buchwald på fabrikken. Han var født i Bøhmen og havde en årrække virket i sit fag i Sverige. Han opholdt sig i Egernførde i årene 1765-68. Hans bortrejse fik katastrofale følger. Det høje kunstneriske stude kunne ikke opretholdes, og fabrikken forsøgte at oparbejde et marked for ret jævne brugsgenstande, men heller ikke denne produktion kunne i længden afsættes.

Ved siden af fajancefabrikken grundlagde og drev brødrene endvidere et spinderi, der modtog uld fra det meste af hertugdømmet, og i tilknytning hertil indrettedes både en syafdeling og et farveri. Det sidste blev ledet af en indkaldt mester fra Braunschweig. Brødrene Otte drev ligeledes et maltgøreri og et korkskæreri, og der oparbejdedes et betydeligt marked for propper i hele hertugdømmet. Råmaterialerne til de forskellige produktionsvirksomheder hentedes på brødrenes egne skibe, og man anlagde også et lille skibsværft i Egernførde, der formodentlig i første række har arbejdet for handelshuset Otte, men som også modtog bestillinger for udenlandsk regning (Holland). Godserne blev ligeledes drevet med stor dygtighed, og der oprettedes også her visse industrielle virksomheder. Således fandtes der på Binebæk en stivelsesfabrik og et skibsværft, idet man benyttede Slien til søsætning af skibene.

I 1760 kom den unge danske landøkonom Chr. Martfelt på sin lange udenlandske studierejse, der var finansieret af Niels Ryberg, også til Egernførde. Han medførte en introduktionsskrivelse fra Ryberg og benyttede en uges tid til at besigtige de forskellige virksom-

Den sidste rest af de gamle Otteske industribygninger, der gennem en årrække anvendes af den militære stiftelse, kaldet Christians plejehus.

heder. På det tidspunkt har de Otteske industrielle foretagender nok stået på deres højdepunkt, og Martfelt var meget optaget af, hvad han så. Man må sige, at han brugte sine øjne godt. Hans rejsedagbog, der nu er offentliggjort, indeholder også enkelte almindelige bemærkninger om Byen Egernførde, hvis brede gader og overflod af fisk, han berømmer. Derimod fremkaldte den manglende renlighed i byens gader nogle kritiske bemærkninger. Om kancelliråd Fred. Wilh. Otte, som han åbenbart mest har haft at gøre med, udtalte han: »Frihed og forstand synes hos ham at disputere hinanden rangen«.

Kancelliråd Otte fungerede en vis periode som byens borgmester og udnævntes ligeledes til æresborger. Han optrådte ved forskellige lejligheder som mæcen, idet han skænkede kirken et nyt orgel, og betalte indretningen af et nyt kirkeloft. Under hans ledelse førtes endvidere en række forhandlinger med amtshuset i Hytten og præsten i Borby, der resulterede i, at Egernførde kunne inddrage en række strandarealer langs med gennemsejlingsfarvandets nordlige bred. Det åbnede mulighed for byens ekspansion mod nord, og det havde endvidere stor betydning for fiskerne og for skibsværftsvirk-

somheden. Når Otte opholdt sig i byen, boede han i den fornemme gård, der stadig ligger på hjørnet af Kirkepladsen og Kielergade, og som bærer hans initialer i gavlen.

Det er også muligt, at den foretagsomme kancelliråd har haft en finger med i spillet, da Frederik V ved et særligt privilegium af 1. juni 1764 etablerede en fast poststation i Egernførde. Hidtil havde private vognmænd varetaget både person- og varetransporten ad de elendige veje i byens omegn. Navnlig vejstrækningen Sandkro-Snelmark-skov syd for byen var berygtet på grund af bundløst sand og ubehagelige vandløb. Fra 1764 kunne beboerne i Egernførde regne med en fast postforbindelse med Slesvig, Rendsborg og Kiel 2-3 gange ugentligt. Til postmester udpegedes kgl. vejer Johann Stick, og der indrettedes en poststation, hvor man kunne aflevere breve og pakker samt bestille befordring. Den billigste rejseform var den ordinære postdiligence, men der var også mulighed for at blive befordret med ekstra- eller kurérpost. Det var blot dyrere. Den gule postdiligence med kongekronen og kusken i sin røde uniform og med sit gjaldende posthorn blev et nyt og opmuntrende træk i byens dagligliv. Og omverdenen var rykket betydeligt nærmere.

Endnu nogle år efter kancelliråd Ottens død synes skibsfarten på Egernførde at have holdt sig på et vist niveau, takket være en anden af byens mere initiativrige købmænd, nemlig agent Brüning. Da man i 1784 åbnede Eiderkanalen, fik byens skibsfart og handel imidlertid et alvorligt knæk.

Allerede i 1773 begyndte man at overveje mulighederne for at føre en kanal igennem det sønderjyske fastland og hermed skabe en let og direkte sørute mellem Østersøen og Vesterhavet. På et vist tidspunkt tænkte man på at åbne kanalforbindelse mellem Egernførde og Husum, hvilket naturligvis ville have haft den største betydning for byen. Denne plan blev imidlertid opgivet til fordel for en kanal fra Holtenau ved Kielersfjorden til Rendsborg, en strækning på ca. 4½ mil. I Rendsborg blev kanalen forbundet med Ejderfloden, som mundede ud ved Tønning. I denne by såvel som i Rendsborg og Holtenau opførtes store pakhuse, og toldstederne her fik oplagsfrihed. I 1785 gik 453 skibe gennem kanalen. I 1798 var tallet steget til 2.250. Som omtalt foran havde Egernførde haft en vis indtægt ved, at byen fungerede som stapelplads for varer bestemt for Rendsborg og det nordlige Ditmarsken. Nu fik disse pladser en direkte og billigere skibsforbindelse. Navnlig Tønning kunne notere et betydeligt økonomisk opsving. Til gengæld indskrænkedes omsætningen på Egernfør-

Gamle huse på hjørnet af Langebrogade og byens hovedstrøg Kieler-gaden. Gavlene er typiske barokgavle.

de havn til kun at omfatte varer til byen og den nærmeste omegn. Endnu i 1781 var 29 skibe hjemmehørende i EgerNFørde, men i 1805 var tallet sunket til 12 skibe, hovedsagelig små en-mastede galioter. Et vist opsving i søhandelen fandt sted som følge af de store europæiske krige omkring århundredskiftet, da skibene kunne sejle under det neutrale danske flag. Det var dog kun en kortvarig opblomstring. Efter det engelske bombardement af København i 1807 og den efterfølgende søkrig med England, indtraf nye vanskeligheder for den sønderjyske søhandel og hermed også for EgerNFørde. Et erhverv, som var mindre påvirket af de internationale konjunkturer, var det for byen så indbringende fiskerierhverv. Det blev fortsat drevet med stor iver, men datidens primitive samfærdselsmidler satte grænser for afsætningsmulighederne. Man måtte som tidligere i første række bygge på det lokale marked. Martfelt noterede under sit ophold i EgerNFørde, at det ikke var dyrt at leve i byen, og at der var overflod af fisk.

Også en anden næringsgren fik et vist skub fremad i denne periode, nemlig byens agerbrug og kvæghold. Hidtil havde byens jorder og enge været drevet og udnyttet i fællesskab. I 1775 foretog man en

Landgreve Carl af Hessen (1744-1836), hvis datter Marie senere ægtede kronprins Frederik (VI), tog initiativet til overflytning af Christians plejehus fra København til Egernsførde. Indtil sin død var han den formelle leder af denne institution.

udskiftning af de forskellige fællesområder, således at bestemte parceller blev henført til bestemte byejeendomme. Det samme skete med de arealer, som tidligere havde været en del af Borby præstegårdsjord, men som nu i nogle år havde været udnyttet af byens indbyggere. Dette muliggjorde, at en driftig mand kunne få mere ud af sin jord end tidligere. Set på længere sigt fik det ligeledes betydning, at regeringen kort efter århundredskiftet ophævede livegenskabet på de store godser. Det frigjorde bundne kræfter i den almindelige landbefolkning og medførte med tiden oprettelsen af større og mindre selvstændige brug, hvilket ikke kunne undgå i det lange løb at virke som en stimulans for bysamfundets almindelige næringsliv.

I 1769 opgjordes byens befolkningstal til 2.091, og ved en ny folketælling 35 år senere var tallet 2.921. Ved en overfladisk betragtning kunne disse tal give indtryk af en ganske kraftig udvikling indenfor bysamfundet. Den meget betydelige befolkningsforøgelse skyldes i første række et ganske bestemt forhold, nemlig forlæggelsen af det militære »Christians plejehus« fra København til Egernsførde.

Initiativet til denne institutions oprettelse var taget i Frederik V.s tid, men først efter tronskiftet i 1766 blev plejehuset etableret i København, foreløbig i en særlig bygning i St. Kongensgade, senere overflyttet til Sølvgades kaserne. Institutionen havde til formål at

Grev Saint-Germain var en berømt alkymist, der virkede i Egernførde, indkaldt hertil af Carl af Hessen. Han døde i 1783 og blev begravet i Nikolaj kirke. Kgl. Bibl.

komme gamle og invaliderede soldater til hjælp og at tage sig af soldaterenker og forældreløse soldaterbørn. Man må i denne forbindelse erindre, at en væsentlig del af det menige mandskab var hvervet folk. Stiftelsen var oprindeligt beregnet til at forsørge ca. 300 personer.

Efter regeringsskiftet i 1784 kom der nye folk i spidsen for de forskellige regeringskollegier, og bl.a. kaldte kronprins Frederik statholderen over hertugdømmerne, landgreve Carl af Hessen til København for at bistå ved en reorganisering af det danske forsvar. Kronprinsen ægtede i 1790 landgrevens datter, og han havde på dette tidspunkt stor tillid til sin tilkommende svigerfader.

Da hærens omorganisering krævede mere kaserneplads, var man interesseret i at få plejestiftelsen fjernet fra Sølvgades kaserne, og landgreven foreslog, at man overflyttede institutionen til Egernførde.

Her havde landgreven, der om vinteren residerede på Gottorp slot og om sommeren på ejendommen Louisenlund nord for Egernførde, overtaget de bygninger, som tidligere havde huset de Otteske virksomheder. Landgreven, der havde mange interesser, havde forsøgt at drive visse af virksomhederne videre, og desuden havde han indrettet værksted for en international projektmager, grev Saint-Germain, som havde foregået landgreven, at han var istand til at fremstille

guld. Saint-Germain døde i Egernførde i 1783 og blev begravet i kirken, og landgreven måtte som andre konstatere, at han var taget ved næsen. Landgreven tilbød nu at stille de tomme lokaler til rådighed for plejestiftelsen, og faktisk kunne man her skaffe plads til ca. 400 personer. Tilbudet blev modtaget, overflytningen fandt sted, og med den fornødne betjening øgedes byens befolkningstal på engang med ca. 400 personer. Det må have betydet en saltvandsindsprøjtning for byens erhvervsdrivende, at man nu skulle mætte et så stort antal nye munde.

Carl af Hessen bevarede indtil sin død i 1836 stillingen som stiftelsens overdirektør, og han kunne i denne egenskab øve indflydelse på, hvem der blev optaget. Den daglige ledelse varetoges af en officer og en såkaldt andenofficer. Desuden udnævnte kongen en proviantforvalter og en fast læge. Ved siden af disse kgl. udnævnte embedsmænd fandtes flere underordnede betjente, bl.a. lærere for de indlagte børn. De gejstlige forretninger, herunder hyppigt forekommende begravelser, varetoges af byens sognepræst, og sydøst for stiftelsen indrettedes en særlig kirkegård, kaldet »den gamle soldaterkirkegård«. Den lå på det sted, hvor der idag er indrettet et lille anlæg nord for den nuværende kurforvaltnings bygning.

Af den af regimentskirurg J.S.N. Panum udarbejdede redegørelse fra ca. 1830 om stiftelsen fremgår det, at de Otteske bygninger lå syd for den gamle bykerne og på begge sider af vejen, der førte mod Kiel. Der var tale om forskellige huse af varierende størrelse. I husrækken nærmest fjorden boede invaliderne og enkerne. Der var indrettet større og mindre sovesale. De største kunne rumme 22 personer, og de var alle monteret med to-personers senge. Mændene boede i øverste, kvinderne i nederste etage. I denne husrække var endvidere installeret de fornødne sygestuer og lejligheder til stiftelsens embedsmænd. Øst for husrækken lå en stor køkkenhave, omgivet af en høj stenmur. På den anden side af vejen lå de bygninger, der husede børnene. De havde her deres opholds- og sovestuer samt forskellige skolelokaler. I denne husrække boede endvidere stiftelsens betjente. Da institutionen var at betragte som et militært etablissement, havde man organiseret en særlig vagt, sammensat af de mest mobile indlagte soldater, og man havde ligeledes et mindre antal kachotter til brug for urolige personer. Også bag den vestlige husrække var indrettet køkkenhaver, der strakte sig ned til den såkaldte Kakabellebæk, der fra gammel tid var byens vigtigste vandledning.

Om de offentlige indretninger i Egernførde omkring 1780 er des-

Plan over Egersfærde med nærmeste omegn, tegnet 26/1 1786 af I.G. Metz. Syd for den gamle bykerne ses de Otteske fabriksbygninger med tilhørende haver. Man ser ligeledes den nyanlagte og beplantede Jomfrustien øst for bykernen. Nationalmuseet.

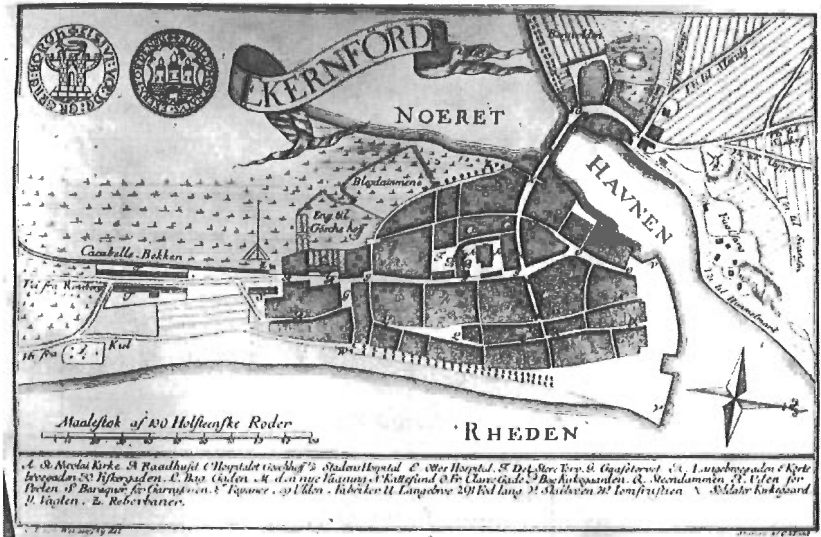
uden følgende værd at notere. Øvrigheden bestod af en borgmester, to rådmænd og en byskriver eller stadssekretær. Borgerskabet var repræsenteret af 6 deputerede, som skulle godkende alle kommunale udgifter. De havde pligt til om fornødent at indfinde sig på rådhuset hver onsdag. Denne bygning lå stadig på sin gamle plads ud mod torvet. I 1763 - altså i Ottes tid som borgmester - havde man tilbygget en fløj ud mod »den korte Brogade«. Her var på 1. sal indrettet den såkaldte audiensstue og de deputeredes stue. Magistraten administrerede retten, bistået af en byfoged. Ordinære retsdage var tirsdag og torsdag. I rådhuset var endvidere indrettet en kgl. vejerbod og i kælderetagen en byvagt og nogle fængsler. Af andre offentlige indretninger fandtes i byen told- og postkontoret samt et assistenshus, hvor man kunne låne penge på indleverede obligationer og andre værdigenstande. I nogle år havde der til byen været knyttet en fast læge med titel af fysikus, men han havde også hele Hytten amt

som virkeområde. Fra gammel tid fandtes desuden to apoteker, men derimod intet sygehus.

Af sociale stiftelser eksisterede stadig det adelige Goschhof samt to kommunale fattighuse, kaldet henholdsvis Byens fattighus og det Otteske fattighus. Den førstnævnte institution var indrettet i en meget gammel bygning, medens de 8 fattige, der boede i det Otteske hus og her modtog 8 skilling ugentlig i understøttelse, boede i en relativ ny bygning. Byens øvrige trængende modtog deres understøttelse af den såkaldte fattigforstander, hvortil man udpegede en af byens mest ansete borgere. Man foretog hver måned en indsamling blandt beboerne. De indsamlede gaver afleveredes til forstanderen, som skulle stå magistrat og præsterne til regnskab for sine uddelinger. Det var overdraget en rådmand og en af præsterne at føre regelmæssigt tilsyn med det kommunale fattigvæsen, og i hvert fald engang om året, som regel ved nytårstid, mødtes forstanderen med hele magistraten og de to præster for at lægge en fattigplan for det følgende år. For at komme borgerne til hjælp i tilfælde af død og begravelse havde man i 1629 stiftet en privat ligkasse, som man kaldte »Die Beliebung«. Kassen lededes af en oldermænd og to bisidder. Medlemmerne kunne få udbetalt begravelseshjælp, og man havde pligt til at bære og følge medlemmer til graven. Man havde til det brug anskaffet sig en særlig ligbære og et ligklæde. Kassen afholdt ordinært årsmøde på rådhuset en uge efter pinse, og her optoges nye medlemmer.

Endnu på dette tidspunkt eksisterede der en latinskole i byen, men faktisk kun af navn. Den havde to såkaldte »latinske klasser«, men da der i borgerskabet var ringe interesse for en videregående skoleuddannelse, nøjedes man med at give eleverne begyndelsesgrundene i det latinske sprog samt nogen undervisning i geografi og historie. I skolen fandtes desuden en 3. klasse, der lededes af en skrive- og regnemester, der samtidig gav undervisning i religion. Lærerne, i et antal af 3, var meget dårligt aflagte. De to latinklasser besøgte gennemgående af ca. 30 elever i hver klasse. Ved siden af latinskolen fandtes to offentlige skoler, der hver havde sin egen skolemester.

Byens næringsdrivende havde visse interesseorganisationer. Således var købmænd og kræmmere samlet i et specielt selskab eller lav, som navnlig vågede over, at eksisterende købmandsprivilegier ikke blev overtrådt. Ingen kræmmer eller klædehandler tåltes indenfor en omkreds af to mil fra byen, og ingen fremmed måtte drive handel i byen undtagen på de 3 årlige markeder. Også enkelte håndværkere

Prospekt af Egersfôrde, offentliggjort i bd.VII af det topografiske værk »Danske Atlas«, 1781.

var organiseret i lav, nemlig snedkere, skomagere, kleinsmede, skræddere, linnedvævere, bagere og bødkere. Til handelens fremme fandtes desuden et særligt kommercekollegium, der bestod af borgmesteren, den ældste rådmand og 3 fremtrædende købmænd. Det var kollegiets opgave at udarbejde forslag til handelens udvidelse og drage omsorg for, at de vedtagne beslutninger blev udført. Skibsfarten stod under et særligt brokollegium, der ligeledes var sammensat af borgmesteren og 4 købmænd. Deres vigtigste opgave var at overvåge, at skibbroen holdtes i forsvarlig stand. Endnu eksisterede der omkring 1780 en fajancefabrik i byen, men dens produkter var ret mådelige, og en oprettet stivelsesfabrik havde heller ikke større afsætning. Derimod spillede maltgørreri, brændevinsbrænding og fiskeri en ret fremtrædende rolle, medens ølbrygningen forlængst havde mistet sit gamle ry. Indenfor fiskeriet var fangsten af torsk vigtig, og torskens kvalitet ansås for meget høj. Man fiskede også mange sild, der i røget tilstand eksporteredes til Tyskland. Endelig spillede muslingefangsten en betydelig rolle. Muslingerne blev pakket i små træasker og ligeledes eksporteret.

Til belysning af byens topografiske forhold og borgerskabets sammensætning og fordeling i byen findes der fra slutningen af den her behandlede periode to udmærkede kilder. I 7. bind af det fornemme

topografiske værk »Den danske Atlas«, der udkom i 1781, findes en detaljeret plan over byen, og fra den velbevarede folketælling fra 1803 kan man få en række oplysninger om de enkelte indbyggere.

Byplanen viser, at der nu omkring Borgvolden og Stendam var opstået en virkelig forstad nord for det gamle bycentrum. Flere nye veje er skitseret, navnlig omkring Fuglsang. Der findes flere huse omkring disse nye veje, og oppe på bakketoppen er markeret tilstedeværelsen af en mølle. I den centrale bydel er der vokset nye kvarterer op udenfor den gamle Kielerport, som sikkert er blevet nedrevet. Dette nye kvarter kaldtes nu »Udenfor porten«. Umiddelbart nord for den vejgaffel, der skilte landevejene til Kiel og Rendsborg, lå de Otteske fabriksbygninger, og ud mod stranden finder man soldaterkirkegården. Den gamle Fiskergade var forlænget mod syd og bebygget. Denne gade kaldte man Baggaden. Langs med stranden havde man anlagt den meget yndede spadseregang, omkranset af træer, som man kaldte Jomfrustien. Den nuværende Nikolajgade kaldtes i 1781 »Bag Kirkegården«. På planen er Goschhof markeret på vestsiden af Kielergade omtrent udfor Gåsetorvet, og man ser tydeligt den høje kapelbygning midt i anlægget. Vest for Goschhof lå en stor eng, der strakte sig ned mod »Blegdammen« og Noret. Den østlige ende af Langebrogade havde fået navneforandring til »Den ny våning« (nuværende Ottesgade), og her lå det ovenfor omtalte Otteske fattighus eller hospital. Den nordligste ende af Kielergade kaldtes »den korte Brogade«, og herfra var indgangen til vagten i den nye rådhusfløj. Mellem den gamle byport mod syd og de Otteske bygninger var indrettet barakker for den faste garnison. Kakabellebækken forsynede stadig byen med vand, og i nærheden af denne bæk var anlagt en reberbane. En anden reberbane lå nærmere Noret. Broen, der førte over gennemsejlingsfarvandet, syntes at have været forsynet med et oplukke, og den angives at være 291 fod lang.

Godt 20 år efter at denne byplan var blevet offentliggjort, blev borgerne i Egernførde skrevet i mandtal. Overalt i Sønderjylland gennemførtes i 1803 en folketælling, hvis bevarede skemaer indeholder en række oplysninger om samtlige personers husstandsforhold, alder og erhverv. Det samlede befolkningstal udgjorde 2.921, hvoraf 353 personer var optaget på »Christians plejehjem«. Den egentlige bybefolkning udgjorde således 2.568 personer, fordelt på 529 familier. Af disse var 9 familier tilknyttet plejestiftelsen.

Ved tællingen var byen opdelt i 4 kvarterer. 1. kvarter, der omfattede 146 familier, bestod af forstadsbebyggelsen på den anden side

Maaned's Liste

Den i den Kongelige Ordrer indførte, og af Høj Sælgang
 med de forskjellige Personer de Effectived Antallet
 for 1.º til den 30° April indt. 1809.

Samle og Ungø af Dege, Fjorv	Effectives Antall den 1 ^o April	Tilgang	Afgang		Effectived Antall den 30 ^o April
			Deeds	Udlaad	
Invalidder	191.	2.	2.	..	191.
Koner	47.	..	1.	..	46.
Drenge	77.	1.	..	3	78.
Fiscer	36.	..	..	..	36.
Summa.	351.	6.	3.	3.	351.

Egernførde
den 30° April 1809.

Coed

Liste over de indlagte personer i Christians plejehjem pr. 30/4 1809. Fortegnelsen giver oplysning om månedens til- og afgang indenfor de forskellige personalekategorier. Håndskrift nr. L 72 i Århus universitetsbibli.

gennemsejlingen og den nordvestlige del af byens centrum. I 2. kvarter boede 124 familier, og kvarteret omfattede den nordøstlige del indbefattet Skibbroen, Kattesundet og Fiskergade. 3. kvarter, der gav ophold for 151 familier, bestod af den sydøstlige del, medens 4. kvarter med sine 96 familier lå vest herfor og omfattede de nye kvarterer »Udenfor porten« inklusive plejestiftelsen.

I forstadskvarteret mod nord levede allerede på det tidspunkt ikke mindre end 58 familier, og blandt disse var forskellige håndværkere (kobbersmed, tømrer og bager), en gartner samt vognmænd og brændevinsbrændere. I 2. kvarter fandt man mange søfolk, fiskere og skibstømrere. Enkelte fiskere kaldes også silderøgere. De større købmænd boede i de centrale kvarterer i nærheden af torvet og kirken.

Flere velhavende familier finder man i »Den korte Brogade«. I 1803 var et jægerkompagni indkvarteret i byen. Befalingsmænd og lignende havde egen bolig og husstand, medens de menige var indkvarteret enkeltvis hos borgerne.

Om beboerne på byens sociale institutioner oplyses, at der på Goschhof i 4. kvarter boede en 85-årig forstander med kone samt 4 ældre kvinder, der alle oppebar præbende. I byens fattighus var indlagt 14 personer, der alle nød understøttelse. Hovedparten var ældre kvinder i alderen 51-81 år (de fleste meget gamle), en gammel mand på 80 år og et tvillingepar på 10 år. På byens lille garnisons-sygehus i 4. kvarter boede en overjæger med kone og datter. Han har formodentlig fungeret som hospitalsforstander. Endvidere var der to unge udkommanderede kompagnikirurger samt 2 sygepassere. Patientallet var beskedent. Det omfattede på tællingsdagen en jægerkone, 2 jægere og 4 børn i alderen 5-13 år.

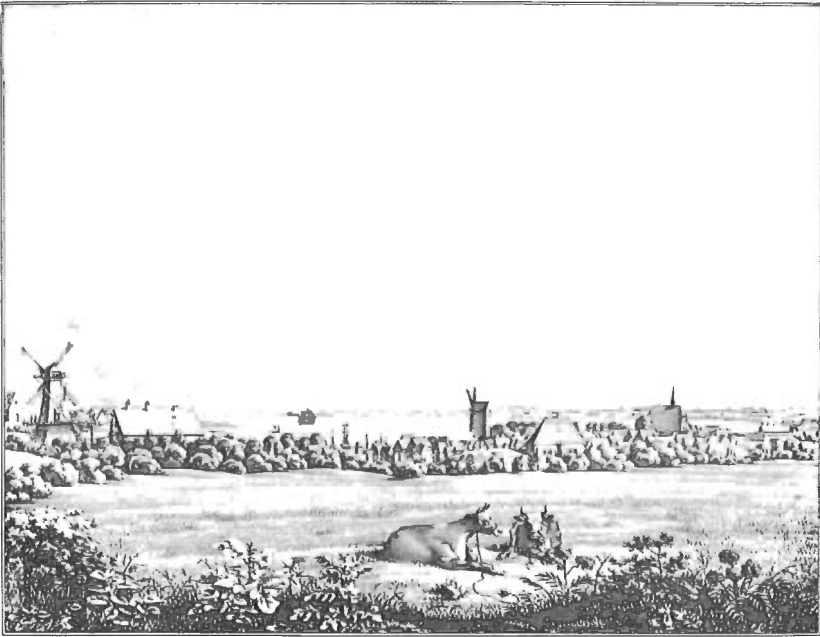
Går vi indenfor i plejestiftelsen, konstaterer vi, at stiftelsen ledes af en direktør, major Carl v. Colditz (54 år), der havde en husstand bestående af kone, moder og to døtre samt en tjenestepige. Endvidere fandtes en såkaldt plejekommissær ligeledes med en større husstand, 1 kopist, 2 vagtmestre, 2 lærere, 1 musiker og den 50 årige regimentskirurg S. Haase med kone og børn. I stiftelsen opholdt sig 204 mandlige invalider i skiftende aldre fra 23 til 85 år. Der var desuden optaget 52, hovedsagelig ældre kvinder. Stiftelsens alderspræsident var den 87-årige Maria Kietting. Endelig fandtes der 60 drenge og 37 piger. Drengene var normalt i alderen 12-14 år, en enkelt dog 8. Blandt pigerne var flertallet mellem 10 og 14 år, men flere var i 20erne og en enkelt endog 31 år. Stiftelsens yngste lem var et et-årigt pigebarn.

Københavns bombardement i 1807 drev den danske regering i armene på kejser Napoleon, og med stædighed fastholdt Frederik VI i de følgende år alliancen med Frankrig. Krigen med England medførte alvorlige problemer for hele det danske rige. For hertugdømmerne var det navnlig besværligt, at Napoleon, efter at have gjort sig til herre over hele Nordtyskland, inclusive Hamborg, lagde hindringer i vejen for det traditionelle nære handelssamkvem med disse områder. Hertil kom, at krigen på det europæiske fastland gjorde det nødvendigt for den danske regering at opretholde et betydeligt militært beredskab i hertugdømmerne, hvilket medførte udgifter og andet besvær for den stedlige befolkning. Medens der hidtil havde hersket en meget loyal stemning over for den danske regering, og

navnlig kongen, opstod lidt efter lidt også i Sønderjylland en begyndende separatistisk holdning. Denne nærvedes af den stærke uvilje, der opstod i begyndelsen af 1813, da den danske stat erklærede sig bankerot, nedskrev værdien af de cirkulerende kurantdalersedler og grundlagde et nyt møntsystem på basis af en tvangsprioritet på al fast ejendom. Regeringen ønskede, at den nye rigsbankdaler også skulle være gældende mønt i hertugdømmerne. Hidtil havde den slesvig-holstenske bank kunnet opretholde den fra gammel tid eksisterende indløsning af sedlerne med sølv. Den nye økonomiske tvangslov vakte den største modvilje, og regeringen blev nødt til at trække i land overfor oppositionen fra hertugdømmerne. Man kunne herefter vende tilbage til de gamle tilstande, der hidtil havde sikret både ordnede kreditforhold og et nogenlunde stabilt prisniveau. De økonomiske udsigter var dog usikre, og dette gav sig bl.a. udtryk i stærkt faldende priser på landejendomme.

I slutningen af 1813 trak en truende krigsfare op. I slaget ved Leipzig havde de allierede tropper tilføjet Napoleon det afgørende nederlag, og den franske kejsers greb om Tyskland var svækket. I spidsen for de allierede tropper, der nu marcherede mod vest, var Sveriges tronfølger marskal Bernadotte. Hans nærmeste politiske mål var at tvinge Frederik VI til at afstå Norge til Sverige. For at opnå dette sendte han sine tropper mod nord, og Holsten blev besat. Bernadotte opslog sit hovedkvarter i Kiel, og man planlagde en fremrykning ind i Sønderjylland. Ved herregården Sehested ca. 11 km syd for Egernførde kom det 10/12 1813 til et militært sammenstød mellem de danske tropper under ledelse af prins Frederik af Hessen og en allieret styrke under kommando af grev Wallmoden-Gimborn. Slaget var nærmest en sejr for de danske tropper, som tiltvang sig adgang til fæstningen Rendsborg. Kongen vovede imidlertid ikke at holde sine styrker i en så fremskudt stilling og gav ordre til tilbagetog. I de følgende dage rykkede allierede enheder mod nord, og for første gang i flere generationer oplevede Egernførde påny de ubehagelige følger af en fjendtlig besættelse. Man forlangte betydelige leverancer af varer og kontante pengebeløb, og der var adskillige eksempler på, at de fremmede soldater med magt trængte ind i borgernes huse og bortførte, hvad de kunne finde af værdigenstande. Byen sendte en deputation til Bernadottes hovedkvarter for at anmode om beskyttelse, og man opnåede også for en kort tid, at svenske troppeenheder bragte ro til veje og fik standset plyndringerne. Senere invaderedes byen af mindre kosakenheder. De meget fremmedud-

Prospekt af Egernførde efter stålstik fremstillet i Flensborg 1820. Billedet er taget fra markerne ovenfor skrænterne i Borby. I baggrunden skimtes skibene i havnen, bugten og den dominerende Nikolaj kirke. Kgl. Bibl.

seende soldater vakte stor opstandelse og frygt blandt byens borgere, og nye plyndringer fandt sted. Længe mindedes byen »kosakvinteren 1813-14«, men efter at freden i Kiel var blevet underskrevet 14. jan. 1814, var der ingen grund til at opretholde en besættelse, og de meget ukære gæster forsvandt.

De sidste år under dansk styre

Efter Napoleons definitive fald i 1815 herskede der stort set fred på det europæiske fastland, og indenfor de forskellige lande kunne man gå i gang med et økonomisk genrejningsarbejde. Der havde imidlertid ikke alene fundet betydelige politiske omvæltninger sted, men også mange traditionelle økonomiske bånd var blevet revet over. I de store europæiske krises kølvand indtrådte flere steder alvorlige økonomiske kriser, bl.a. indenfor landbruget. Priserne på de mest almindelige landbrugsvarer lå meget lavt i en lang periode, hvilket naturligvis måtte ramme en agerbrugsstat som det danske rige meget hårdt. I løbet af 1820erne bedredes imidlertid konjunkturerne, og en ny opgangsperiode satte ind.

De berømte møller på bakkerne i Borby. I baggrunden ses tydeligt Nikolaj kirke med sit høje tag. Udat. Kgl. Bibl.

Napoleonskrigene havde i Tyskland fremkaldt et stærkt folkeligt ønske om etablering af en tysk enhedsstat, og denne bevægelse fik efterhånden et stærkt greb i ungdommen, navnlig i den akademiske. Med drømmen om et stærkt og enigt tysk fædreland forenedes ønsket om liberale politiske reformer, og forskellige steder i Tyskland organiseredes en politisk opposition vendt mod de siddende meget reaktionære regeringer. Indtil videre lykkedes det de politiske magthavere at kue de nationalliberale bevægelser, men julirevolutionens udbrud i Paris i 1830 fandt stærk genklang i mange tyske stater, og visse steder måtte fyrsterne give efter for de liberale ønsker. Indtil videre var der dog kun tale om en beskedent liberalisering af de politiske institutioner, men den nationalliberale bevægelse voksede fra år til år og eksploderede i en formelig folkelig rejsning ved meddelelsen om februarrevolutionen i Paris kort efter nytår 1848.

Det nationale og liberale røre i Tyskland bredte sig også til hertugdømmerne, og de nye tanker blev i første omgang med begejstring grebet af den akademiske ungdom ved Kieleruniversitetet. Herfra bredtes bevægelsen ud i videre kredse, efterhånden som de unge

kandidater overtog offentlige embeder. Nogen dybtgående folkebevægelse var der foreløbig ikke tale om, men i 1830 udsendte den nyudnævnte landfoged på Sild Uwe Jens Lornsen et lille skrift, hvori han stillede krav om en fri forfatning for Slesvig-Holsten. Skriftet vakte megen opmærksomhed og resulterede i, at kongen besluttede sig til at indføre rådgivende stænderforsamlinger i alle rigets provinser og således også i Sønderjylland. Hermed var en politisk udvikling sat i gang, som skulle få skæbnesvangre følger for hele landsdelen.

Som andre købstæder skulle Egernførde vælge en repræsentant til den planlagte stænderforsamling, der skulle træde sammen i Slesvig by i 1836. Valgret havde kun de større grundbesiddere, og foruden en repræsentant skulle der også vælges en suppleant. Spørgsmålet var nu, hvem man skulle udpege. Den kendte liberale advokat Th. Olshausen, der stod som udgiver af bladet »Kieler Correspondenzblatt«, og som gennem nogle år havde haft Haderslevkøbmanden Peter Hiort Lorenzen som medarbejder, ivrede stærkt for, at han burde være byens stænderdeputeret. Han støttedes heri af lærer J.J.H. Hansen, der var udgiver af det lokale blad »Eckernförder Wochenblatt«. Hiort Lorenzen blev imidlertid valgt i Haderslev, og man måtte se sig om efter en anden kandidat. Interessen koncentrerede sig nu om prinsen af Nør, som var en bestemt modstander af de liberale ideer. Ved valget opnåede han 49 stemmer, medens købmand Chr. Wettring fik 32. Prinsen var hermed byens repræsentant med Wettring som suppleant.

Prinsen af Nør (1800-65) var en yngre broder til hertugen af Augustenborg. Han var af uddannelse officer og havde en årrække boet i Slesvig. I 1832 havde han overtaget godset Nør i Krusendorf sogn øst for Egernførde. Inden stænderforsamlingen trådte sammen, lod han på Nør afholde en sammenkomst af slesvigske stænderdeputerede.

Han deltog i stændermøderne i Slesvig i 1836, 1838 og 1840. Han tog ofte ordet i forsamlingen, og han sluttede sig naturligvis til den konservative fløj. Det siger sig selv, at han helhjetet gik ind for den ældre broders krav om, at arveretten til Slesvig-Holsten efter den oldenborgske mandsstammes uddøen skulle overgå til det Augustenborgske hus, og han var absolut afvisende overfor alle ønsker om at give det danske sprog større rettigheder i den offentlige forvaltning. Ved det nye stændervalg i 1841 lod han sig påny opstille og sejrede atter. Den gang valgtes overretsadvokat C.C.Th. Lübbes fra Egernførde som suppleant. Prinsen kom dog ikke til at møde i stænderfor-

Prinsen af Nør (1800-65) havde i 1832 erhvervet godst Nør i Krusenborg sogn øst for Egernførde. Fra 1836-46 repræsenterede han Egernførde by i den slesvigske stænderforsamling.

Prins af Nør

samlingerne i 1842, 1844 og 1846, da han i disse år virkede som statholder og kommanderende general i hertugdømmerne. Han var således ikke personlig til stede ved Hiort Lorenzens bekendte optræden i den slesvigske stændersal i 1842, men man behøver ikke at tvivle om, hvorledes han ville have reageret. Ved stændervalget i 1847 søgte han endnu engang at blive valgt, men borgerne i Egernførde foretrak dennegang overretsadvokat Jürgen Bremer fra Flensborg, en helhjertet tysk slesvig-holstener, der som borgmester i Flensborg havde tonet rent tysk flag.

Egernførdes mere velhavende borgerskab havde således valgt parti i den standende strid for og imod et selvstændigt tysk Slesvig-Holsten. I hvor vid udstrækning de samme anskuelse gjorde sig gældende i de bredere befolkningslag mangler der nærmere oplysninger om. En kendsgerning må imidlertid fastslås, at Egernførde var en tysktalende by, aldrig havde hørt andet end tysk prædiken i kirken og altid var blevet tiltalt af øvrigheden på det tyske sprog. Det udelukker ikke, at nogle borgere har følt stærk uvilje mod de højlydt fremsatte ønsker om et tysk Slesvig-Holsten, og at den gamle kongetroskab, parret med en slesvigsk lokalpatriotisme, endnu eksisterede. Overbeviste dansk-sindede borgere har der dog nok ikke været mange af. Den vel nok mest kendte var lægen Claus Manicus (1795-1877). Han var født i Sørup sogn i Angel, blev student fra Flensborg og uddannedes som læge og kirurg i København. Efter nogle års

Claus Manicus (1795-1877) var læge ved Christians plejehus 1836-51, hvorefter han bosatte sig i Flensborg, hvor han redigerede det dansksindede blad »Flensburger Zeitung«. Ill. Tidende 23/9 1877.

tjeneste på Færøerne, udnævntes han til regimentskirurg ved det slesvigske jægerkorps, og i 1836 ansattes han som læge ved Christians Plejehus. Han boede i Egernførde i perioden 1836-51, hvorefter han overtog stillingen som redaktør af det tysksprogede, men dansksindede blad »Flensburger Zeitung«. Han fik tidligt kontakt med professor Chr. Flor og var medunderskriver under ansøgningen om oprettelsen af bladet »Dannevirke« i Haderslev. I de følgende år leverede han mange bidrag til dette blad, og med god grund finder man hans navn indristet på Skamlingsbankestøtten. Også som redaktør i Flensborg var han en flittig skribent, altid på vagt over for tyske angreb på regeringens politik i mellemkrigsårene.

En anden gammel familie i Egernførde, som var udpræget dansksindet, var familien Kruse. Det mest kendte medlem af denne familie i denne periode var karetmager Johan Kruse (1805-59), som imidlertid fik sin livsgerning i Flensborg, hvor han nedsatte sig som selvstændig karetmager 1833. Selv om han aldrig lærte sig at tale dansk korrekt, var han udpræget konge- og dansksindet, og Frederik VII satte overmåde pris på den djærve håndværksmand.

Vender vi os fra den landspolitiske til den lokale scene, kan det konstateres, at bysamfundet ved fjorden stadig voksede, om end i moderat tempo. I årene 1803-45 steg befolkningstallet fra 2.921 til 3.817, og det nåede i 1855 op på 3.931.

Med de bedre landøkonomiske konjunkturer efter 1830 blev der tilført bysamfundet nye økonomiske impulser. Det havde ligeledes

Karstmager Johan (Jes) Kruse tilhørte en af de kendte gamle danske slægter i Egernførde. Han var født her 5/11 1805 og døde i Flensborg 21/8 1859. Frederik VII satte megen pris på denne gæve danske håndværker.

Johan Kruse.

afgørende betydning, at byens kontakt med omverdenen blev i høj grad forbedret. I 1840erne påbegyndtes en modernisering af det sønderjyske vejnet ved anlæggelse af moderne chausseer, der var brolagt. Der skulle ganske vist betales bompenge for fastsatte strækninger indenfor disse veje, men de brolagte veje var en væsentlig forbedring af forbindelserne mellem de forskellige lokaliteter. Et hidtil vanskeligt tilgængeligt bagland blev åbnet for den interne vareudveksling. I 1842 åbnedes en moderne chaussé mellem Kiel og Egernførde og mellem denne by og Slesvig. Landboerne langs de nye veje fik nu lettere adgang til at komme til Egernførde, og byens handlende og producenter fik øgede muligheder for afsætning af deres varer.

Et af de erhverv, som hurtigt drog nytte af de forbedrede samfærdselsvilkår, var byens ældgamle erhverv, nemlig havfiskeriet. Det var vel stadig således, at den ilandbragte fisk i første række blev afsat i byen og dens nærmeste omegn. Mulighederne for at finde afsætning på fjernere markeder var imidlertid blevet væsentlig forbedret, og dette medførte, at man i endnu højere grad end tidligere gik over til at behandle fisken i røgerier og eksportere den i røget tilstand. Det var nu meget hurtigere at bringe denne vare til Kiel, og herfra kunne de røgede varer videresendes med jernbane til et stort tysk marked under navnet »Kieler-Sprot«. Der blev anlagt større røgerier i byen, end man hidtil havde kendt, og der var ikke mangel på det nødvendige brændsel. Byen var stadig omgivet af let tilgængelige skove, og

Badeetablissementet ved stranden nedenfor Borby kirke. Ca. 1855. Kgl. Bibl.

den øgede skovning gav skovejerne en kærkommen indtægt og flere arbejdere beskæftigelse. Et vidnesbyrd om fiskerierhvervets kraftige vækst i denne periode er oprettelsen i 1833 af en særlig fiskeriforening. Ved stiftelsen udgjorde medlemstallet 37 erhvervsfiskere, men dette tal øgedes kraftigt i de følgende år. Foreningen tog også visse sociale opgaver op til fordel for sine medlemmer, og i 1853 stiftede man en særlig sygekasse.

Der var ligeledes en jævn fremgang at spore for byens andre erhvervsdrivende, købmændene og håndværkerne, men nye initiativer blev dog ikke taget, og heller ikke søfarten formåede afgørende at slå igennem. Den lå fortsat på et meget beskedent niveau. Derimod blev der i denne periode taget initiativ til en helt ny virksomhedsgren, som idag har fået en afgørende indflydelse på byens erhvervsliv.

De smukke skovomkransede strande og bugtens friske vand førte foretagsomme folk i Egernførde og Borby ind på den tanke, at der muligvis skulle være interesse for etablering af badeetablissementer. Den i Egernførde bosiddende fysikus H.C.C. Petersen allierede sig med senator Lorenzen og gårdejer Christiansen, og omkring 1833 opførte de den første, primitive badeanstalt på hjørnet af Karlsgheden og Fuglsang. Der byggedes bl.a. en tømmerflåde for mænd og kvinder. Det nye etablissement nød bevågenhed hos landgreve Carl af Hessen og den augustenborgske hertugfamilie, og efter hertuginde

Detalje af det på forrige side gengivne billede. I forgrunden trækker pigen med en barnevogn. Foran huset nyder badegæsterne en forfriskning. Kgl. Bibl.

opkaldtes det nye etablissement med navnet: Marie-Louise-badet. Omkring 1840 opførtes en ny bygning med 15 gæsteværelser og 3 badekamre, og ledelsen gled lidt efter lidt helt over til gårdejer Christiansen. En begyndelse var gjort, men der skulle endnu hengå et par menneskealdre, inden den fik virkelig økonomisk betydning for bysamfundet.

At skovene omkring Egernførde og fjorden har henrevet den tilfældigt besøgende til begejstring, forstår man, og man kan kun græmme sig over, at et moderne, hensynsløst storbyggeri har ødelagt meget af fordums skønhed, navnlig i byens nærmeste omegn. En smuk majdag i 1817 kom den unge H.F.J. Estrup (fader til den senere konseilspræsident) til Egernførde og noterede i sin rejsedagbog, at byen hørte »til de ved en skøn beliggenhed mere udmærkede: den ligger paa en Istmus mellem Havbugten og en Sø, lige overfor Østersøen, der aabner sig ved Indløbet af den vide med Skov omkransede Bugt«. Estrup har ligeledes noteret sig, at folkesproget er helt tysk syd for Slien i modsætning til Angel, der næsten er helt dansk.

Omkring midten af 1820erne tog medlemmer af den gamle forening »Beliebung« initiativet til, at byen fik en ny kirkegård. Hidtil havde man klaret sig med den gamle i umiddelbar nærhed af kirken, idet dog et betydeligt antal fornemmere borgere havde fundet deres sidste hvilested inde i kirken. Den nye kirkegård blev anlagt på

skråningen ovenfor Fuglsang og med hovedindgang fra den nuværende stejle gade, der bærer navnet Møllebjerg. Her havde tidligere ligget 3 store møller. En bred lindeallé fører frem til kapellet, der er anbragt på kirkegårdens højeste punkt. I alléen rejste foreningen i 1827 en høj obelisk, som fik følgende indskrift: »Von dem Verein der Todten Beliebung dieser Ruhestätte zur Ziehre« og med forstandernes navne indgraveret, nemlig P. Lorentzen, P. Iwersen og N.F. Schlottmann.

Kort tid efter kirkegårdens indvielse indtraf en anden begivenhed, der ligeledes bidrog til byens forskønnelse. Christians Plejehus, der i begyndelsen af 1800-tallet synes at have haft en storhedsperiode, kunne i 1831 tage en ny og ganske pompøs bygning i brug. Man rev en del af de gamle huse i den sydlige ende af vestfløjen ned og byggede et nyt hus til brug for de i stiftelsen anbragte soldaterbørn. Bygningen var i to etager og med høj frontespice ud mod gaden. Den eksisterer endnu og er med sine enkle, klassicistiske linier stadig en pryd for Kielergaden. Foruden sovesale for børnene indeholdt bygningen en smuk musiksæl.

Stiftelsen havde iøvrigt fået nyt reglement i 1820, hvis formål i første række var at stramme husreglerne, men ikke ændre stiftelsens grundkarakter. Plejehuset skulle fortsat optage gamle, veltjente soldater, herunder også underofficerer i et antal af 200, 60 soldaterenker og 120 soldaterbørn. Med årene viste det sig, at der var mindre behov for at optage gamle soldater, og omkring 1831 var antallet af denne gruppe svundet ind til ca. 175 personer. Til gengæld øgedes antallet af indlagte børn.

Stiftelsen var stadig at betragte som en militær institution, underlagt den militære centraladministration, og i det daglige dirigeret af officerer. Tilværelsen i stiftelsen formede sig på den måde, at alle efter evne medvirkede i den daglige husførelse. Mændene huggede brænde, dyrkede haverne og gjorde rent. Kvinderne var beskæftiget i den store husholdning og på sygestuerne, medens børnene spandt, syede og strikkede bl.a. til stiftelsens behov. Der blev lagt megen vægt på børnenes undervisning, og naturligvis var undervisningen i denne militære institution anlagt efter tidens store pædagogiske metode, den såkaldte »indbyrdes undervisning«. De anvendte pædagogiske principper var dog ikke helt så stive, som systemets oprindelige skaber, oberst J. Abrahamson havde fastlagt. Det skyldtes skolens meget dygtige lærer C. Eggers. Skolen bestod af to klasser, og regeringen fandt undervisningen så fortrinlig, at man ved en kgl. resolu-

tion af 23/2 1823 erklærede skolen for normalskole for hertugdømmerne. I de følgende år besøgte et betydeligt antal lærere (indtil 1848 ikke mindre end 900) denne skole for at gennemgå et 14-dages praktisk kursus.

Ved et reglement af 21/4 1832 var der givet nærmere bestemmelser om, hvorledes den kommunale administration i Egernførde skulle tilrettelægges. Dette reglement blev fulgt, indtil byen efter Sønderjyllands indlemmelse i Preussen blev underkastet den preussiske købstadslovgivning. De kommunale forretninger blev bestyret af magistraten i samarbejde med en folkevalgt forsamling, kaldet de deputerede borgere. Formand for magistraten var den kongelige udnævnte borgmester, og ved sin side havde han 3 rådmænd, også kaldet senatorer. I slutningen af 1840erne beklædtes borgmesterembedet af C.C. Langheim, der desuden virkede som byfoged og politimester. Rådmand C.O.W. Bong-Smith var desuden bysekretær og auktionsforvalter, og endelig havde man en særlig bykasserer. I overensstemmelse med gældende ret virkede kommunalforvaltningen under tilsyn af amtmanden, hvis tilladelse skulle indhentes ved foretagelse af mere omfattende økonomiske dispositioner. På dette tidspunkt var amtmand F.N.A. Liliencron, der både var amtmand over Gottorp og Hytten amter, borgmester Langheims nærmeste overordnede.

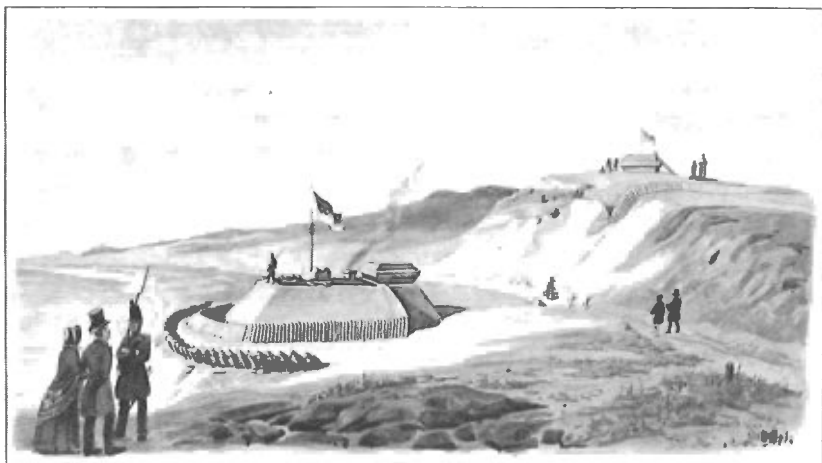
Egernførde har i nyere tid ikke fostret mange kendte personligheder, men fra de fredelige år efter Napoleonskrigene skal dog nævnes et enkelt navn, Lorenz v. Stein. Han var født i Egernførde i 1815 og tilbragte barndom og ungdom i den lille by. Han studerede jura og socialøkonomi ved universitetet i Kiel og blev i 1846 udnævnt til professor ved dette universitet. Fra disse år foreligger der et arbejde om dansk retspleje fra hans hånd. Da han havde tilkendegivet udprægede slesvig-holstenske synspunkter, blev han efter Treårskrigen afskediget. Han tog nu ophold i Wien, hvor han modtog et nyt professorat, og han døde her i 1890.

Meddelelsen om februarrevolutionen i Paris i 1848 satte kraftige dønninger igang i de fleste tyske forbundslande, og i flere stater fx i Preussen måtte regeringerne bøje sig for de liberale og nationale krav. En stærk folkebevægelse krævede nu etablering af en virkelig tysk enhedsstat og opløsning af det hidtil eksisterende tyske forbund, hvor kun fyrsternes repræsentanter havde ført ordet. I Slesvig-Holsten opstod ligeledes stærk gæring, og det slesvig-holstenske parti greb lejligheden til at propagandere for etablering af en selvstændig slesvig-holstensk stat, der skulle løsgøre sig for forbindelsen med den

danske krone og blive en del af den fremtidige tyske nationalstat, som man håbede nu kunne etableres. 18. marts 1848 proklameredes den nye slesvig-holstenske stat, og 24. marts dannedes en provisorisk regering. Ved et kup lykkedes det prinsen af Nør at sætte sig i besiddelse af fæstningen Rendsborg med dens betydelige militære forråd, og prinsen gik straks igang med at organisere en slesvig-holstensk militærstyrke, som kunne sætte magt bag den provisoriske regerings politik. Kernen i oprørshæren blev de i Holsten og Slesvig garnisonerede styrker, men flertallet af officererne ønskede ikke at bryde deres troskabsed til den danske konge. Det blev derfor nødvendigt at komplettere hullerne i officersrækken med indkaldte tyske officerer. Desuden fik oprørshæren tilslutning fra forskellige frivillige tyske korps.

Da oprøret var en kendsgerning, besluttede den danske regering at skride ind med våbenmagt. En ny folkelig dansk regering var blevet oprettet, og denne regerings politiske mål var et Danmark til Ejderen. Hvis Holsten ønskede at slutte sig til Tyskland, ville man ikke modsætte sig dette. I begyndelsen af april 1848 rykkede en dansk hærafdeling ind i Nordslesvig, og 9/4 1848 mødte hæren oprørsstyrkerne ved Bov. Disse blev slået på flugt, og hæren rykkede videre frem og tog opstilling langs Dannevirkelinien. I forbindelse hermed foretoges visse flankesikringer. En mindre dansk afdeling blev 12/4 1848 landsat i Egernførde og rykkede videre sydpå. Ved Sandkro syd for Egernførde kom det 21/4 1848 til et sammenstød med slesvig-holstenske enheder, og ved denne lejlighed mistede 6 danske soldater livet. De blev to dage senere begravet i Egernførde.

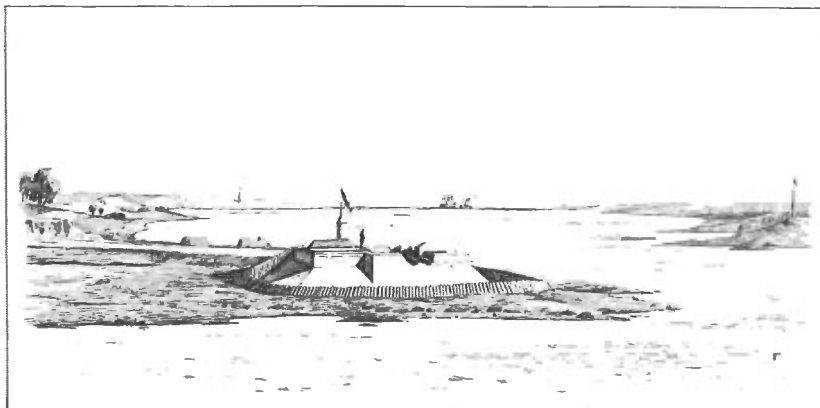
Når den danske hær gjorde ophold ved Dannevirke, skyldtes det et ønske om ikke at udfordre Preussen og folkestemningen i Tyskland. Hertugen af Augustenborg var ved oprørets udbrud ilest til Berlin for at udvirke preussisk militær hjælp. Den slesvig-holstenske sag var populær i det tyske folk, og den preussiske konge ville i sin betrængte indre situation gerne vinde sympati. Resultatet blev, at preussiske enheder blev kommanderet nordpå, og i dagene 22-24. april 1848 udkæmpedes slaget ved Slesvig, der medførte, at den danske hær måtte vige mod nord. De fjendtlige styrker besatte hele Sønderjylland med undtagelse af øerne Als og Ærø, og de trængte endog op i Nørrejylland. I maj måned foretoges imidlertid en ny dansk militær fremrykning i den nordligste del af Sønderjylland, og danske enheder fra Als udkæmpede vellykkede træfninger mod oprørshæren, der var opstillet i Sundeved. Efter et langvarigt diploma-

Sydbatteriet ved Egernførde bugt. Batteriet kommanderedes 5/4 1849 af Th. Preusser. Kgl. Bibl.

tisk tovtrækkeri, hvori også England og Rusland var indblandet, lykkedes det i slutningen af august 1848 at opnå en aftale med Preussen om en våbenstilstand på 7 måneder og en midlertidig ordning af administrationen i Sønderjylland i denne periode. På papiret så ordningen relativt gunstig ud for Danmark. I realiteten var det slesvig-holstenske parti istand til at fastholde grebet omkring det meste af Sønderjylland og fortsætte sine bestræbelser for at konsolidere en fremtidig slesvig-holstensk stat.

Hvorledes stillede borgerskabet i Egernførde sig til de politiske omvæltninger i landsdelen, som de havde været vidne til? Der er ikke bevaret udtalelser fra enkeltpersoner herom, men sandsynligheden taler for, at det store flertal, hvis det overhovedet har taget standpunkt, har bøjet sig for kendsgerningerne og taget dem til efterretning. Der var imidlertid enkelte personer, som måtte tone rent flag, nemlig embedsmændene. Amtmand Liliencron stillede sig straks til rådighed for den provisoriske regering og virkede en overgang endog som overpræsident i Flensborg. Borgmester Langheim anerkendte ligeledes de nye magthavere og fortsatte med at fungere i sine embeder under hele treårskrigen. I slutningen af 1848 havde købmand P. Reimers i Egernførde modtaget en trykt protest mod, at Sønderjylland skulle optages i det tyske forbund. Protesten stammede sikkert fra Nordslesvig. Reimers afleverede protesten til borgmesteren, som sendte den videre til højere myndighed, idet han tilkendegav, at

Nordbatteriet ved Egernførde bugt. Batteriet kommanderedes 5/4 1849 af kaptajn Jungmann. Kgl. Bibl.

udtalelser af denne og lignende art slet ikke fandt genklang i byen. Da den efter våbenstilstanden i 1849 indsatte bestyrelseskommission 17/9 1849 udsendte en bekendtgørelse om, at alle love og bestemmelser, udstedt af den provisoriske regering skulle være ugyldige, nægtede magistraten at bekendtgøre den. Myndighederne i Egernførde havde således bekendt klar slesvig-holstensk kulør. Derimod forlod de to kgl. udnævnte toldembedsmænd, der var tjentsgørende i Egernførde, meget hurtigt byen, da de ikke ønskede at bryde deres troskabsed til den danske konge. De erstattedes af slesvigs-holstensk sindede embedsmænd. Der skal fra dette bevægede år eksistere en liste over dansksindede borgere i Egernførde, som skal omfatte ca. 30 navne. De kunne af og til risikere at få deres vinduer slået ind, men mere alvorlige overgreb er ikke rapporteret. Præsterne i byen synes at have affundet sig med de nye magthavere. De forblev i hvert fald i deres embeder.

Ved våbenstilstandens udløb i begyndelsen af april 1849 genoptoges fjendtlighederne, og begge parter havde benyttet vinteren til at forberede sig. Oprørshæren, støttet af tyske hjælpetropper, stod opmarcheret med sin hovedstyrke omkring Flensborg og en fremskudt enhed ved Haderslev. Rundt omkring i landsdelen fandtes mindre afdelinger. Ved Egernførde havde man indrettet to kystbatterier. Et nordligt batteri, der var udstyret med 6 kanoner af forskellig kaliber, havde kaptajn Jungmann som chef, medens batteriet syd for byen kun havde 4 kanoner, men det var anbragt således, at det kunne bestryge bugten. Det blev kommanderet af den tidligere danske land-

kadet Th. Preusser. Besætningen bestod af ialt 91 mand, og begge batterier var udstyret med ovne, således at kuglerne kunne glødes.

Den danske hovedstyrke på Als stod under kommando af generalmajor Bülow, og en mindre styrke stod ved Kolding under general Olaf Rye. Det var overgeneralens plan, at man ved fjendtlighedernes begyndelse skulle støde hurtigt frem fra Kolding og Als og forsøge at tilføje fjenden et afgørende nederlag. Som led i denne plan skulle marinens skibe foretage diverse demonstrationer og eventuelt land-sætte tropper i et forsøg på at få fjenden til at sprede sine styrker. Som mål for en sådan demonstration skulle der foretages et angreb på batterierne ved Egernførde.

Udførelsen af denne operation blev overladt kommandørkaptajn Frederik Paludan. Til hans disposition stod følgende skibe. Der var først og fremmest lineskibet Christian VIII, flådens nyeste lineskib, søsat 1840 og udstyret med 84 kanoner og en besætning på 668 mand foruden officererne. Paludan førte kommandoen på dette skib. Endvidere indgik i eskadren fregatten Gefion, ligeledes et nyt skib (fra 1843) med kaptajn J.A. Meyer som chef. Dette skib førte 48 kanoner og havde en besætning på 393 mand. Til assistance for de to sejlførende krigsskibe medfulgte hjuldamperne Hekla og Gejser. Desuden indgik 3 såkaldte »jagter«, der havde 1315 mand ombord, i eskadren.

De danske skibe ankom om aftenen d. 4. april 1849 til Egernførde bugt og stod ind mod byen, drevet frem af en frisk østenvind. Man ankrede op for natten udenfor batteriernes rækkevidde og gjorde klar til angreb tidligt næste morgen, som var skærtorsdag d. 5. april. Overraskelsesmomentet gik hermed tabt, og oprørshæren benyttede aftenen og natten til at hidføre forstærkninger af mandskab og skyts.

Der var stor optimisme ombord på de danske skibe med hensyn til udfaldet af den forestående kamp, idet man regnede med, at krigsskibenes overlegne ildkraft hurtigt ville være istand til at nedkæmpe de små landbatterier. Tidligt om morgenen stod man længere ind mod byen for at komme batterierne på skudhold. Det blæste stadig stærkt fra øst, og vandet var ret uroligt. Det lykkedes ikke for krigsskibenes mandskab at få nedkæmpet batterierne, som tværtimod fik mange træffere ind på de danske skibe, også på hjuldamperne. Disse måtte derfor retirere fra kamppladsen og overlade de store skibe til deres skæbne. Fregatten Gefion faldt nogenlunde uskadt i fjendens hænder, og skibet indgik senere i den preussiske marine. Gallionsfiguren fra Gefion er idag opstillet i anlægget syd for kurforvaltningen. Lineskibet Christian VIII kom i brand og blev henimod aften totalt

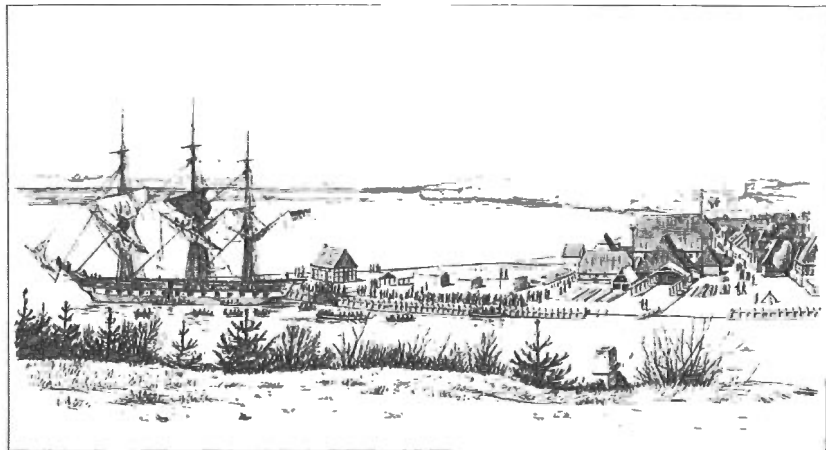
ødelagt ved en eksplosion i skibets krudtmagasiner. Det har aldrig med sikkerhed kunnet afgøres, om branden på skibet alene skyldtes fjendens beskydning, eller om skibets eget mandskab medvirkede. Fagfolk har udtrykt den opfattelse, at der under kampen blev begået afgørende fejl fra dansk side. Inden eksplosionen var det lykkedes at bringe en del af mandskabet i land, men de mange sårede og kvæstede ombord kunne ikke reddes. Det sørgelige udfald af kampen på Egernførde bugt vakte sorg og fortvivlelse overalt i det danske folk, medens slesvig-holstenerne jublede. For krigens videre forløb fik kampen ingen større betydning. De ansvarlige for ekspeditionens uheldige forløb blev i 1850 stillet for en krigsret og idømt fæstningsarrest. Kongen formildede den ret strenge dom over kommandørkaptajn Paludan, men han fik ikke senere tildelt ny kommando. Kaptajn Meyer blev frifundet.

Det var lykkedes en enkelt af de danske officerer, nemlig løjtnant Ulrich at flygte under den almindelige forvirring, der opstod, da de overlevende bragtes i land. De øvrige blev krigsfanger. I første række indkvarterede man dem i byen, bl.a. i kirken, men ret hurtigt førtes de bort. Allerede 8/4 begravede man et par officerer og 42 matroser på kirkegården i Egernførde, og i de følgende uger jordedes endnu flere omkomne fra slaget, efterhånden som ligene drev i land.

Kampen på bugten skærtorsdag 1849 var den begivenhed, der mest direkte berørte Egernførdes befolkning. Man må gå ud fra, at adskillige af byens indbyggere på nærmeste hold har fulgt slagets gang, og at begivenheden i lange tider har været det almindelige samtaleemne, når byens borgere mødtes. Også senere mindedes man slaget ved Egernførde, og fx. afholdtes der på 50-årsdagen i 1899 en række officielle festligheder med deltagelse af både høje civile og militære preussiske repræsentanter. Postkort, der skildrede begivenheden, var altid populære.

Da den danske marine efter slaget ved Isted i 1850 påny anløb Egernførde, lavede skibstømmermændene fra fregatten Thetis et gitter af egetræ omkring begravelsespladsen på kirkegården, og de satte også enkelte trækors på gravene. Trægitteret blev senere erstattet med et jerngitter med granitstolper. I begyndelsen af 1854 rejstes en søjle af poleret granit (ca. 4 m høj) med inskriptionen: Denne sten satte det danske folk over trofaste sønner, som hengave livet for fædrelandet d. 5.april 1849. På monumentets fod stod desuden: Guds fred være med eder. Afsløringen fandt sted 10/1 1854 i nærværelse bl.a. af generalerne Bülow og Krogh. Fra Borgerskolen gik man i

Den erobrede fregat Gefion i Egersfærde havn efter slaget 5/4 1849. I baggrunden de brændende rester af lineskibet Christian VIII. Kgl. Bibl.

stærkt snevejr og med musik i spidsen over broen og op ad Møllebjerg til kirkegården, hvor et lille detachment fra garnisonen paraderede. Musikkorpset spillede en koral, hvorefter feltpræst Høyer-Møller holdt afsløringstalen.

Også fra tysk side har man ønsket at mindes de officerer og det mandskab, der ledede forsvaret af byen. I den brede allé på kirkegården er rejst et mindesmærke, der øverst krones af en erobret kanon, over kommandanten på sydbatteriet Theodor v. Preusser, der som udsendt parlamentær omkom ombord på lineskibet. På mindetavlen står: Hier ruhet Ludwig Theodor von Preusser, der seinen Tod am 5. April 1849 bei der Rettung überwundener Feinde fand. På samme sted hviler også andre faldne slesvig-holstenere, bl.a. kaptajn Jungmann, kommandanten på det nordlige batteri, der døde i 1862 og først blev begravet i Hamborg. Senere overflyttedes hans jordiske rester til kirkegården i Egersfærde. Et særligt monument over ham er idag opstillet i det lille anlæg nord for Kurforvaltningen. På det sted, hvor sydbatteriet var opkastet, rejste man ligeledes et særligt monument, som blev stærkt beskadiget under stormfloden i 1872. Idag præsenterer monumentet sig som en firkantet høj søjle, prydet foroven med 5 kanonkugler. På søjlen findes en indskrift, der bl.a. oplyser, at monumentet er rejst 600 skridt fra det sted, hvor fregatten Christian VIII sank. Et stort skibsanker er ligeledes anbragt i kirkekorets ydre østvæg til minde om slaget. Det stammer dog ikke fra fregatten Christian VIII.

Den erobrede gallionsfigur fra fregatten Gefion. Den er nu opstillet i Kurparken i Egernførde.

Som bekendt var den afgørende militære begivenhed i krigssommeren 1849 udfaldet fra Fredericia d. 6. juli 1849, hvorved den slesvig-holstenske hær blev drevet på flugt. Kort efter sluttedes en ny våbenstilstand, der anvendtes til diplomatiske forhandlinger for at finde en løsning på de politiske problemer. Indtil opretholdtes i det store og hele den slesvig-holstenske administration af Sønderjylland. I sommeren 1850 afsluttedes en formel fredstraktat med Preussen, hvilket betød, at slesvig-holstenerne mistede den preussiske militærhjælp. I begyndelsen af juli rykkede den danske hovedstyrke påny frem mod syd, og i slaget ved Isted 24-25. juli lykkedes det general Krogh at kaste den slesvig-holstenske hær, der kommanderedes af den preussiske general Willisen, tilbage mod syd. Den danske hær besatte herefter Dannevirke-linien og sikrede sine flanker mod øst og vest. Egernførde blev besat af en mindre dansk styrke. Slesvig-holstenerne var dog endnu ikke militært nedkæmpet, og general Willisen forsøgte forskellige flankefremstød. 12/9 1850 førtes et angreb frem mod Mysunde og Egernførde, men angrebet blev afvist. Til støtte for forsvaret af byen opererede påny danske krigsskibe i Egernførde bugt, bl.a. fregatten Thetis. Senere forsøgte Willisen et angreb mod fæstningen Frederiksstad, men også dette angreb blev

afvist. Stormagterne greb nu ind og tvang de slesvig-holstenske myndigheder til at demobilisere hæren og overgive administrationen både af Sønderjylland og Holsten til den danske konge. Det danske herredømme over hertugdømmerne var påny genoprettet indtil Elben, men ingen af de store politiske problemer var blevet afgjort og blev det heller ikke under det følgende tiårs langstrakte diplomatiske forhandlinger. Man kan derfor med nogen ret sige, at Danmark havde vundet krigen, men tabt freden.

Egernførde var kommet gennem Treårskrigen uden større økonomiske skader, og dagliglivet i byen har kunnet følge de sædvanlige baner. Den danske regerings overtagelse af den politiske og administrative myndighed i landsdelen kan heller ikke have haft nogen større indflydelse på den almindelige borgers daglige tilværelse. Kun på eet punkt mærkede man, at en ny tid var indtruffet. Embedsmænd, der var blevet indsat af den slesvig-holstenske regering, blev fjernet og erstattet af loyale embedsmænd. Man gik dog ikke frem med ild og sværd. Den noget blakkede borgmester Langheim måtte opgive borgmesterstillingen, men fik indtil videre lov til at fungere som bysekretær, auktionsforvalter og rådmand. Som ny borgmester udpegedes i 1853 premierløjtnant Louis Hammerich (1830-1919), der var født i Kiel, men havde deltaget i krigen som frivillig på dansk side. Han overtog borgmesterembedet efter at have taget juridisk embedseksamen i Flensborg. Han var borgmester fra 1853-56. I 1859 udnævntes H.R. Hiort Lorenzen, en søn af den berømte Haderslevkøbmand, til leder af bystyret i Egernførde, en stilling han dog kun varetog et årstid, hvorefter direktøren for døvstummeinstituttet i Slesvig C. Leisner, der var født i Haderslev, efterfulgte ham i borgmesterstolen. Leisner blev den sidste dansksindede borgmester i Egernførde. Også byens overøvrighed blev udskiftet efter krigen. Der kunne naturligvis ikke være tale om at fortsætte med amtmand Liliencron, og i hans sted udpegedes den loyale tidligere stadssekretær M. Davids som amtmand over Gottorp og Hytten amter. Han efterfulgtes i 1856 af U.A. Holstein (1803-64), der i flere år havde haft nært samarbejde med den danske regeringskommissær i Slesvig efter krigen F.F. Tillisch. Både Leisner og Holstein måtte i februar forlade deres embeder ved den preussiske indrykning i Sønderjylland.

Adskillige af de personligheder, der havde samarbejdet intimt med den slesvig-holstenske regering og på forskellig måde tjent det augustenburgske hertughus, blev ligeledes afskediget og drevet i

landflygtighed. Denne skæbne ramte bl.a. den i Egernførde fødte jurist Karl Friedrich Samwer. Han havde tidligt stillet sig til hertugens disposition og i skrift og tale forfægtet hans påståede arveretigheder. Fra 1849 havde han virket som juridisk professor i Kiel, men han blev afskediget i 1851 og måtte forlade landet. Også de to hertugelige brødre blev i 1851 unddraget den almindelige amnesti, der blev givet af den danske regering.

Selv om byens øvrighed var blevet udskiftet med loyale embedsmænd, er der ingen grund til at tro, at de på nogen måde kunne ændre borgerskabets almindelige politiske indstilling, der fortsat var udpræget slesvig-holstensk og tyskvendt. De kunne hindre offentlige slesvig-holstenske tilkendegivelser, og da en fra Tyskland hjemvendt håndværkssvend i 1863 forsøgte at samle sine kammerater i en udpræget tysk gymnastikforening, skred borgmester Leisner ind og forbød foreningens oprettelse. Myndighederne førte ligeledes nøje kontrol med den lokale presse. Det gamle »Eckernförder Wochenblatt« overlevede kun krigen nogle få år og erstattedes fra 4/2 1852 af den endnu eksisterende lokale avis »Eckernförder Zeitung«. Bladets grundlægger var en i Åbenrå født bogtrykker Jac. Chr. Schwensen, der efter nøje prøvelse af myndighederne fik privilegium på oprettelsen af et bogtrykkeri i Egernførde 1/7 1851, og som med årene oparbejdede en betydelig blad- og forlagsvirksomhed. Men der krævedes en vis balancekunst fra Schwensens side for ikke at udfordre myndighederne. I begyndelsen udkom bladet kun 2 x ugentlig, fra 1870 3 gange, og først i 1906 blev det dagblad. Også i de allersidste år af den danske periode fortsatte indbyggertallet med at vokse stille og roligt. I 1845 registreredes 3.817 indbyggere, i 1855 3.931 og i 1860 4.325. I 1864 har der formodentlig boet ca. 4.500 personer i Egernførde.

Når befolkningsforøgelsen i tiåret 1845-55 var så beskeden som godt 100 personer, hænger det nok sammen med, at man i 1854 havde ophævet den gamle institution »Christians Plejehus«. De hvervede hæres tid var forlængst forbi, og der var ikke mere brug for en social institution af denne art. Hermed svækkedes formodentlig også det dansksindede element i byen, da de embedsmænd, der havde været knyttet til institutionen, havde bevaret deres loyalitet over for den danske konge. Det gælder i alt fald stiftelsens læge, dr. Manicus, der allerede i 1851 havde forladt Egernførde. I stiftelsens sidste år var ledelsen betroet overlæge J.P. Lund, der kom til Egernførde, da Manicus forlod byen. Han var uddannet kirurg og havde gjort hele

Prospekt af Egernførde ca. 1855 set fra Borby. I forgrunden træbroen over gennemsejlingsfarvandet fra Vindeby nor og ud i bugten.

Treårskrigen med på dansk side. Han virkede som leder af institutionen indtil dens formelle ophævelse 13/6 1854 og nedsatte sig derefter som praktiserende læge i byen. Efter 1864 drog han til København.

Samme år som stiftelsen nedlagdes, blev det besluttet at henlægge en anden institution til Egernførde, nemlig det tidligere tyske lærerseminarium i Tønder. Denne beslutning kunne kun betyde en styrkelse af den eksisterende tyskhed i byen. Afgørende for regeringens beslutning var sandsynligvis, at et tysksproget seminarium, som man ikke kunne undvære, helst måtte anbringes i en by, hvor både tale- og skolesprog fra gammel tid var tysk. Valget faldt derfor ud til fordel for Egernførde.

Siden slutningen af 1700-tallet havde der i Tønder eksisteret et blomstrende seminarium, som benyttede byens tysksprogede skoler til den praktiske læreruddannelse. Fra 1830 lededes seminariet af professor C.A. Bahnsen, hvis inspirerende undervisning trak elever til fra nær og fjern. Efter Treårskrigen indførtes dansk sprog i samtlige skoler i Tønder, og tilgangen til seminariet begyndte at svinde. Dette var baggrunden for professor Bahnsens ønsker om at få insti-

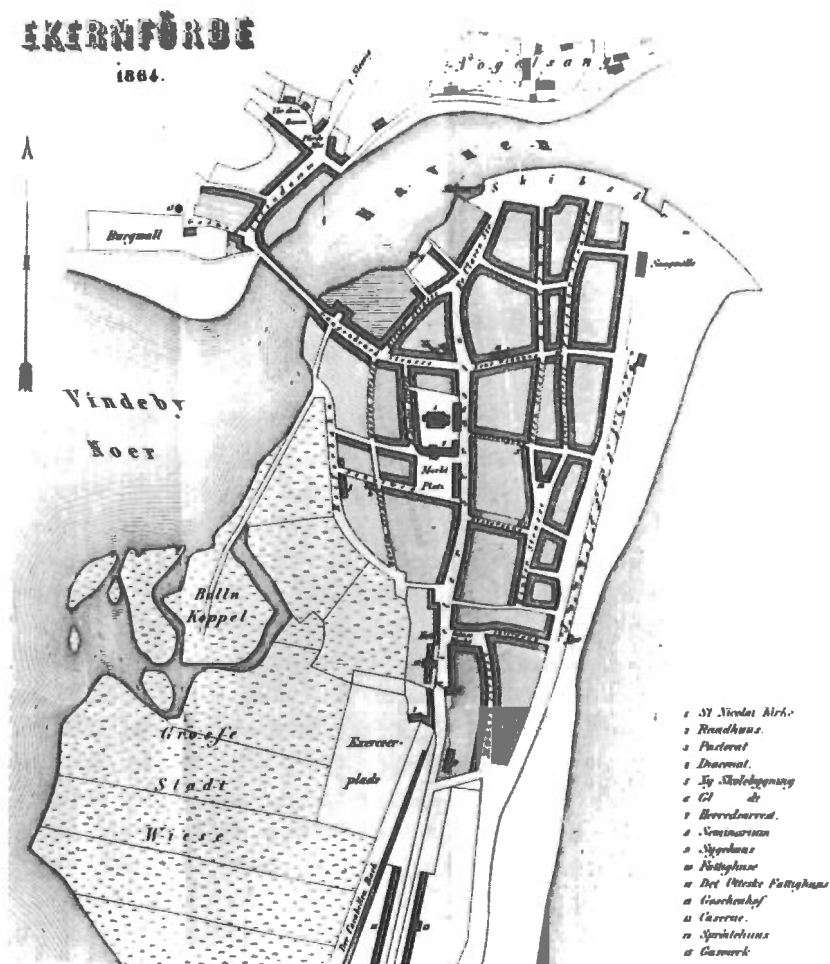

Lærerseminariets ældste bygning i Egernførde. Huset havde tidligere været anvendt til hotel og lå i Kieler-gaden. Hotellets navn var »Stadt Hamburg«. Fra 1858-85 havde seminariet til huse i denne bygning. Kgl. Bibl.

tutionen flyttet til det tysktalende Sydslesvig, og regeringen traf sin beslutning om flytning til Egernførde. For valget af denne by havde det nok også betydning, at Egernførde havde et godt og gammelt ry for en god praktisk læreruddannelse.

Som man kunne vente, tilbød regeringen professor Bahnsen, at man kunne etablere seminariet i de nu forladte bygninger, der havde tilhørt plejestiftelsen. Bahnsen var imidlertid ikke tilfreds hermed, og interessen koncentreredes derefter om en gammel hotelbygning »Stadt Hamburg«, som værten var indstillet på at tilbyde regeringen på rimelige vilkår. Bahnsen var heller ikke særlig glad for denne løsning, der anbragte seminariet umiddelbart ud til en trafikeret hovedåre (Kieler-gaden), men hans betænkeligheder blev fejlet til side, og et ombygningsarbejde blev sat i gang. 20/4 1858 fandt indvielsen sted, og i første omgang optoges 18 elever, hvoraf flertallet var født i Sønderjylland. Enkelte overflyttedes fra Tønder, hvor de havde påbegyndt deres undervisning. I de følgende år steg antallet, og i 1863 havde seminariet 50 elever, fordelt på 3 klasser. Til at begynde med var der kun knyttet to faste lærere til institutionen, nemlig professor Bahnsen (1797-1864) født i Angel og lærer J.H. Nissen (1808-76) fra Frederiksstad. Han var uddannet i Tønder og havde i flere år arbejdet ved en pigeskole i denne by. Han ægtede senere Bahnsens datter. Ved siden af de faste lærere knyttedes midlertidig lærerkraft til institutionen. Disse midlertidige lærere tog sig bl.a. af undervisningen i dansk, musik, gymnastik og tegning. Bahnsen levede i en stadig frygt for, at regeringen skulle forsøge at fordanske undervisningen, men denne frygt var ubegrundet. Bahnsen døde allerede 21/5 1864, og de nye politiske magthavere kunne besætte forstanderstillingen med en preussisk skolemand.

Heller ikke i de allersidste år af den danske periode indtrådte noget større økonomisk opsving i byen. Der var fortsat tale om en jævn, men langsom udvikling. Fiskeriet gav stadig næring til en be-

Prospekt af Egersfærde, offentliggjort i J.P.Traps topografiske værk om Sønderjylland, bd. II, 1864.

tydelig del af befolkningen. Man regner med, at der i 1864 fandtes 80 aktive fiskere, der sammenlagt rådede over ca. 124 både af forskellig størrelse. Ca. 120 familier havde direkte eller indirekte deres underhold ved fiskeri og behandling af den iland bragte fisk. Det var stadig Nordtyskland, der var den store aftager af henholdsvis fersk og røget fisk. Bortset fra »fiskeindustrien« fandtes ingen større industrielle virksomheder. I 1859 var der oprettet en savmølle, der ligeledes var udstyret med en damphøvlmaskine. Den beskæftigede 12

arbejdere og forarbejdede hovedsagelig indførte pommerske stammer. Desuden fandtes der, foruden det førnævnte trykkeri, et mindre olie- og sæbesyderi samt et saltraffinaderi, der hovedsagelig bearbejdede indført stensalt. Handel og søfart var ligeledes af beskeden omfang. Det var stadig således, at flere af de store godser i omegnen foretrak at sælge og købe i de større nabobyer, navnlig Kiel, Rendsborg og Slesvig. Nogen handel med ind- og udland fandt dog sted, og i jan. 1863 var der ved toldvæsenet indregistreret 13 hjemmehørende skibe med en samlet drægtighed på 189 kommercelæster. Til sammenligning tjener, at Flensborg på samme tidspunkt havde 114 hjemmehørende fartøjer med en samlet drægtighed på ca. 4.900 kommercelæster. Ad søvejen bragtes til indlandet en del ost, formalede og uformalede kornvarer samt hørfrø og raps. Til udlandet gik først og fremmest kornvarer og smør samt skind og huder. Fra udlandet importeredes forbrugsvarer som kaffe og the, vin og uforarbejdet tobak, bomuldsvarer, stang- og båndjern samt trælast og kul. Kullene var nok i første række bestemt for det lille gasværk, som i denne periode var blevet opført nord for byen. Fra gammel tid havde byen ret til 4 markeder. Ved fastelavnstid, midsommertid og ved Mortens-tid afholdtes marked i 3 dage, hvergang med kramvarer, heste og kvæg. I slutningen af april fandt desuden et mindre kvægmarked sted. På en bevaret byplan fra 1864 er forlængelsen af Stendam markeret som »Hestemarked«.

Medens borgerne i Egernførde stille og fredeligt passede deres daglige dont, foregik langt fra byen en række begivenheder, som i løbet af få år totalt skulle ændre byens ydre vilkår. Treårskrigen var endt, uden at de stridende parter havde kunnet enes om en løsning af de politiske problemer, der havde fremkaldt krigen. Det slesvigholstenske spørgsmål var blevet et europæisk problem, og det samme gjaldt arvefølgespørgsmålet. Det sidste blev ret hurtigt løst, og Danmark og stormagterne enedes om, at prins Christian af Glyksborg skulle overtage hele det danske monarki som konge, når den oldenborgske mandsstamme uddøde med Frederik VII. Augustenborgernes arvekrav var hermed underkendt, men vide kredse i hertugdømmerne drømte stadig om et fremtidigt augustenborgsk Slesvig-Holsten som led i det tyske rige.

Større vanskeligheder frembød det at få ordnet de forfatningsmæssige problemer. I Danmark eksisterede junigrundloven af 5/6 1849, som det national-liberale parti havde ønsket at få udstrakt til også at gælde Sønderjylland. Under de herskende politiske konjunk-

En fåreflok drives igennem Egernførdes gamle gader. Udat. Centralbibl. i Flensborg.

turer var denne politik ikke gennemførlig, og der måtte tilstræbes en mere konservativ helstatsordning. I første omgang indførtes nye, men lovgivende stænderforsamlinger for henholdsvis Sønderjylland og Holsten (forfatningslov af 15/2 1854). Ligesom før 1848 sammensattes den slesvigske stænderforsamling af deputerede valgt af gejstligheden, de større godsbesiddere samt repræsentanter for købstæder og landdistrikter. I sammenligning med den danske rigsdag var der tale om en meget konservativ sammensat repræsentation. Den jævne del af befolkningen, der nok var mere dansksindet, kom således ikke til orde. Egernførde udgjorde 9. valgdistrikt i købstædernes gruppe og lod sig i første omgang repræsentere af købmand Johan Heinrich Dehn. I en senere periode efterfulgtes han af jernstøber C.E. Clausen fra Kappel med købmand J.F.B. Timm fra Egernførde som suppleant.

I 1855 nåede man omsider til vejs ende med hensyn til etablering af en lovgivende forsamling for monarkiets fælles anliggender, det såkaldte rigsråd. Allerede ved dets første sammentræden kom modsætningerne mellem de danske og de slesvig-holstenske synspunkter klart for dagen, og det viste sig hurtigt umuligt at få tilvejebragt et tillidsfuldt samarbejde mellem repræsentanterne for monarkiets forskellige dele. Man drog også lovligheden af etablering af de lokale stænderforsamlinger i tvivl. Endvidere angreb man voldsomt den danske sprogpolitik i Mellemslesvig. Fra ca. 1860 begyndte tysk offentlighed påny at beskæftige sig med de danske problemer, og der oparbejdedes hurtigt en stærk tysk-national bevægelse, der højlydt krævede indgriben mod de igangværende »daniseringsbestræbelser«. I Danmark medførte dette, at der påny blev stemning for en genoptagelse af den gamle national-liberale Ejderpolitik, og under ministeriet Hall svingede man langsomt bort fra helstatspolitikken og i retning af Sønderjyllands nærmere tilknytning til kongeriet. I 1863

tonede man rent flag. Man lovede Holsten en fri forfatning og tilslutning til Tyskland, hvis det ønskedes. Sønderjylland skulle derimod forfatningsmæssig knyttes til kongeriget, og man forelagde udkast til en ny fællesforfatning, som blev godkendt i november 1863. Inden Frederik VII kunne sætte sit navn under denne forfatning, døde han på Lyksborg slot, og det blev Christian IX.s første vigtige regerings-handling at underskrive fællesforfatningen.

I Berlin havde den nylig tiltrådte ministerpræsident Otto v. Bismarck nøje fulgt begivenhedernes udvikling, og han var fast besluttet på at udnytte Danmarks brud på indgåede aftaler om monarkiets forfatningsmæssige ordning til ved en militær aktion at søge at erhverve hertugdømmerne for Preussen. En sådan politik kunne regne med bred national tysk opbakning, og Preussens modspiller i den interne tyske politik, Østrig ønskede ikke at overlade initiativet fuldstændigt til Preussen. Man sluttede derfor op ved siden af Berlin. I løbet af december 1863 tog de forenede tyske stormagter foreløbig Holsten i pant, og de danske militære styrker trak sig uden sværdslag mod nord bag Ejderlinien. I løbet af januar 1864 forstærkedes de tyske krav om, at fællesforfatningen skulle trækkes tilbage, hvilket det nyudnævnte ministerium D.G. Monrad hverken kunne eller ville. I løbet af måneden stod det klart, at de politiske stridsspørgsmål ville finde deres afgørelse på slagmarken.

I den tyske del af hertugdømmerne var den almindelige opfattelse, at målet med den forestående krig måtte være at få etableret en slesvig-holstensk stat under augustenburgsk ledelse, og den unge hertug Frederik (VIII) af Augustenborg satte da også en agitation igang for at opnå lokal opbakning omkring dette politiske mål.

Om den lokale stemning i Egernførde i disse afgørende måneder er vi ganske godt underrettet, takket være et par bevarede indberetninger fra borgmester Leisner til regeringen, dateret så sent som 26. og 30. januar 1864. Beretningerne er affattet på tysk.

Borgmesteren oplyser, at der tilsyneladende hersker ro i byen, men det er ham velkendt, at der gennem længere tid er udfoldet en stille agitation mod regeringen og til fordel for det augustenburgske parti. Også i pressen har været offentliggjort udpræget regeringsfjendtlige udtalelser. Det er navnlig indenfor det mere velhavende borgerskab, at man finder en antidansk holdning, og han navngiver forskellige repræsentanter for den tyske bevægelse, først og fremmest købmand Chr. G. Lange, de deputerede borgere Stegelmann og Gidionsen, handelskommis Carl Dehn, dr. Lüders og hattemager Jürgensen.

Han mener, at flere af disse personer i den seneste tid har haft hemmelige forhandlinger med meningsfæller i Kiel og i Holsten. Flere borgere har unddraget sig militær indkaldelse ved at fjerne sig fra byen, og deputeretkollegiet har vist sig uvillig til at efterkomme forlangte hesteleverancer til hæren m.m. Borgmesteren er også klar over, at en eventuel militær invasion straks vil bevirke, at slesvig-holstenske flag dukker op overalt i byen, og at man vil komme til at høre oprørssangen »Schleswig-Holstein meerumschlungen«. I en ny kort indberetning, dat. 30/1, meddeler borgmesteren yderligere, at han forventer, at seminaristerne straks vil arrangere antidanske demonstrationer. Såvidt han har erfaret, har garnisonen i Egernførde (et kompagni af 3. regiment) ikke til hensigt at sætte sig alvorligt til modværge ved en eventuel fjendtlig fremrykning. Man agter kun at holde byen et par timer for at kunne bringe syge soldater og lasaretudstyr bort fra byen, og han venter tilsyneladende heller ingen modstand fra de små danske krigsskibe, som i øjeblikket lå ud for Egernførde.

31.jan. 1864 modtog den danske overgeneral de Meza, der havde ladet den danske hovedstyske tage opstilling i Dannevirke-linien, et ultimatum fra den preussiske general Wrangel med krav om, at den danske hær rømmede Sønderjylland. Da dette blev afslået, gik de forenede preussiske og østrigske tropper dagen efter til angreb mod de danske stillinger. Felttogets forløb skal ikke skildres i denne sammenhæng, også fordi det ikke kom til at berøre Egernførde i næneværdig grad. Om begivenhedernes forløb her får man imidlertid et udmærket indtryk gennem den forklaring, som borgmester Leisner på regeringens opfordring afgav for Kriminal- og politiretten i København 19/2 1864.

Borgmesteren oplyste, at Egernførde allerede 1. februar blev besat af preussiske soldater uden modstand fra dansk side. Sammen med de preussiske enheder ankom store skarer af Kielerstudenter, let kendelige på deres huer med bånd i de revolutionære farver. De fremmede blev hilst velkommen af store dele af borgerskabet, og der fandt visse ekscesser sted, formodentlig overfor de 30-40 loyale borgere, som borgmesteren havde talt om i en tidligere beretning. Til sidst samlede en stor skare sig foran borgmesterens hus, og det danske politiskilt blev revet ned. Gennem en af byens senatorer søgte borgmesteren nu om personlig beskyttelse for sig og familien hos de preussiske militærmyndigheder, men disse nægtede at yde denne beskyttelse og henstillede til ham, at han straks forlod byen. En vogn

blev stillet til hans rådighed, og sammen med sin kone og en plejedatter forlod han henved kl. 7 om aftenen byen i retning af Kiel. Vognen var ledsaget af et par preussiske soldater. Borgmesteren beretter om visse ubehagelige episoder undervejs, men man nåede dog i løbet af aftenen Kiel, fortsatte næste dag med jernbanen over Neumünster til Hamborg og herfra over Warnemünde til København. I Egernførde overtog den ovenfor nævnte købmand Lange midlertidigt administrationen af byen. Ikke alle dansksindede embedsmænd i Sydslesvig slap ligeså let ud af besættelsen som den danske borgmester i Egernførde. Hans kollega herredsfoged Blauenfeldt i Flækkeby vest for Egernførde blev genstand for en ret så hårdhændet behandling, og det samme var tilfældet med toldassistent Rasmussen i Langholt ved Egernførde, som blev arresteret og sat i varetægtsfængsel en lang periode. I løbet af de kommende uger blev de tilbageværende kgl. embedsmænd fjernet fra deres poster, og i statsrådsmødet 28. okt. 1864 blev de formelt afskediget af dansk statstjeneste. Det gælder borgmester Leisner, toldinspektør Didriksen, toldkasserer Hertzsprung, toldkontrollør Schilling og toldassistent Sørensen, alle tjenstgørende i Egernførde samt postmester Schultz, ligeledes i Egernførde.

Efter at de tyske stormagter i løbet af sommeren havde sat sig i besiddelse af hele Sønderjylland med undtagelse af Ærø, påbegyndtes fredsforhandlinger i Wien, og i løbet af efteråret blev disse bragt til ende og udformet i fredstraktaten af 30. okt. 1864. I henhold til Wienertraktaten overgik suveræniteten over Sønderjylland og Holsten til de to tyske stormagter i fællesskab. Egernførdes århundredgamle tilknytning til den danske krone var hermed uigenkaldelig forbi.

Under preussisk styre 1864-1914

Wienerfreden havde ikke tilvejebragt fuldstændig klarhed over hertugdømmernes fremtidige politiske stilling. Indtil videre administreredes området formelt af begge tyske stormagter, dog således at Preussen havde ansvaret for Sønderjylland og Østrig for Holsten. Hertugdømmet Lauenborg indlemmedes derimod i Preussen. Det kom hurtigt til alvorlige politiske gnidninger mellem de to tyske stormagter. Østrig var stemt for oprettelsen af en ny selvstændig tysk stat Slesvig-Holsten under Augustenborgernes ledelse, og man støttede den augustenborgske hertug, som indtil videre havde taget ophold i Kiel. Preussen under Bismarcks ledelse ønskede en fremtidig

indlemmelse af hele området i Preussen og var en bestemt modstander af Augustenborgerne, hvis påståede arveret man lod underkaste en sagkyndig kommissions bedømmelse. Resultatet blev en total underkendelse af de påståede rettigheder. Om den almindelige stemning i den tyske del af hertugdømmerne kan der ikke være nogen tvivl. Her håbede man stadig på oprettelsen af en selvstændig augustenburgsk stat, medens man i Nordslesvig og Flensborg ønskede genforening med Danmark. Preussen lod sig imidlertid ikke påvirke heraf, og regeringen i Berlin veg ikke tilbage fra direkte provokationer. Således henlagde man uden at spørge Østrig den preussiske krigshavn i Danzig til Kiel. Det trak op til krig, men endnu i 1865 udjævnedes modsætningerne ved den såkaldte overenskomst i Gastein. Bismarck havde efterhånden vundet den preussiske konge for sine synspunkter, og i juni 1866 mobiliserede Preussen. Man besatte Holsten, som Østrigerne rømmede uden sværds slag, og man beordrede hertugen af Augustenborg bort fra Kiel. Preussiske hære rykkede ind i Bøhmen, og her afgjordes krigen mellem Preussen og Østrig. Ved freden i Prag afstod Østrig alle sine rettigheder til Preussen, der herefter etablerede hertugdømmerne som en preussisk provins. Stillet over for disse politiske kendsgerninger begyndte et omsving i folkestemningen. Allerede så tidligt som ved juletid i 1864 havde indflydelsesrige kredse indenfor det mægtige slesvig-holstenske ridderskab taget stilling mod Augustenborgerne og til fordel for Preussen. Den almindelige folkestemning var dog indtil videre positivt indstillet over for en augustenburgsk løsning. Dette var også tilfældet i Egernførde by og omegn. Ved valget til den nordtyske rigsdag i 1867, der gav dansk flertal i Nordslesvig med Flensborg, valgte man i 3. slesvigske kreds, der omfattede Slesvig, Egernførde og Fehmern med overvældende flertal den slesvig-holstensk sindede grev Baudissin, og han genvalgtes også ved det efterfølgende rigsdagsvalg. Der var ikke opstillet nogen særlig dansk kandidat, men der blev dog afgivet nogle få danske stemmer på den dansksindede senator Pescke i Slesvig, ved augustvalget i 1867 således 3% af stemmerne i Egernførde. Nogle dansksindede var allerede da flyttet nordpå, og de tilbageblevne gik meget stille med dørene. I den følgende menneskealder hørte man næsten intet om dansk sindelag indenfor befolkningen i Egernførde. Løfteparagraffen i Pragerfreden talte jo også kun om en folkeafstemning i Slesvigs nordlige distrikter, og hertil kunne Egernførde ikke henregnes.

For den slesvig-holstenske bevægelse i Sydslesvig betød den

fransk-tyske krig den endelige fallit. Da Frankrig i sommeren 1870 erklærede Tyskland krig, og de forenede tyske hære i løbet af uger nedkæmpede det franske kejserdømmes hære, greb en national begejstring af uanede dimensioner det tyske folk, og denne bevægelse kulminerede ved proklamationen af den preussiske kong Wilhelm som tysk kejser i spejlglassalen i Versailles i januar 1871. Fra da af var der ikke mange, der talte om et Slesvig-Holsten under augustenburgsk styre.

Bismarck havde knust den slesvig-holstenske drøm, og den sønderjyske befolkning måtte affinde sig med, at dens hjemstavn var blevet en preussisk provins, der regeredes fra det fjerne Berlin. Medens den dansksindede befolkning i Nordslesvig tog kampen op mod det preussiske bureaukrati og stadig bevarede håbet om en fremtidig genforening med Danmark, affandt det store tysktalende og tysksindede flertal i Sydslesvig sig med den nye tingenes tilstand. Det bør dog i denne forbindelse nævnes, at Egernførde-valgkredsen aldrig blev en preussisk-konservativ højborg. Man valgte overvejende liberale rigsdagsmænd, og fra 1907 var socialdemokratiet kredsens største parti. Såvel i Egernførde by som i Borby stod socialdemokratiet meget stærkt.

En første følge af Sønderjyllands indlemmelse i Preussen var en omdannelse af den offentlige forvaltning og indførelse af preussisk lovgivning. Den øverste civile embedsmand blev regeringspræsidenten, der fik sæde i Slesvig. Hans nærmeste overordnede var overpræsidenten i Kiel, der atter sorterede under regeringen i Berlin. Sønderjylland inddeltes i ti såkaldte kredse, der så nogenlunde svarede til de gamle danske amter. De var dog gennemgående af mindre udstrækning. Den øverste embedsmand i kredsen førte titel af landråd. Der oprettedes nu en selvstændig Egernførde kreds omfattende såvel købstaden som Svans, Hytten og Dänischwold. I 1867 opgjordes kredsens indbyggertal til ca. 45.000, men var i 1880 sunket til 38.460, hvilket skyldtes, at den sydøstlige del var blevet udskilt. Selv om kredsen hørte til de mindre, var byen dog fra 1867 kredsby. Her residerede landråden og hans nærmeste medarbejdere. Havde personer i omegnen ærinde til den øverste civile myndighed i området, gik turen nu til Egernførde og ikke som tidligere til Slesvig. Som landråder fungerede personer af adelig slægt, og rækken af landråder ser således ud: grev Baudissin 1868-70, friherre v. Estorff 1871-77, friherre v.d. Recke 1877-81, C.F.G. v. Bülow 1881-96 og friherre v. der Recke 1896-1917. Der opførtes omkring århundredskiftet på en

grund lige overfor kirkegården et stateligt kredshus i røde mursten, hvor landråden og hans nærmeste medarbejdere havde deres kontorer, og hvor det folkevalgte såkaldte kredsudvalg, der sammen med landråden og med denne som formand administrerede kredsens lokale anliggender, samledes. Ved siden af kredshuset byggedes en stor hvid villa til brug for landråden. Begge ejendomme eksisterer endnu og bruges stadig efter deres oprindelige formål, selv om der i nutiden ikke længere eksisterer nogen selvstændig Egernførde kreds.

En kort tid tjenstgjorde den store tysk-nationale digter Friedrich - kaldet Detlev - v. Liliencron (1844-1909) ved kredskontoret i Egernførde, nemlig i årene 1879-81, hvor han boede i Borby. Slægten stammede fra Bredsted, og det var i de naturskønne omgivelser ved Egernførde, at han fik sit digteriske gennembrud. Han fik sine første små digtsamlinger trykt hos bogtrykker Schwensen i Egernførde. På et senere tidspunkt i sin karriere blev han herredsfoged på Pelworm. Han regnedes for en af det nye tyske kejserriges store digtere, og det er i denne forbindelse interessant at notere, at han også havde interesse for dansk historie og Sønderjyllands nordiske fortid. Han skrev således digte om mordet på Erik Plovpenning og brodermorderen kong Abels død i 1252, ligesom der foreligger en ballade om vikingekongen Regnar Lodbrog fra hans hånd. Han døde i 1909.

Trods det at en del af de forretninger, der tidligere havde sorteret under kommunalforvaltningen i Egernførde, nu var henlagt under kredsadministrationen, eksisterede der fortsat et selvstændigt bystyre. Fra 1869 indførtes den preussiske købstadslovgivning også i Egernførde, men i administrativ henseende afveg den dog ikke meget fra den hidtil gældende danske ordning. Nu som før bestod kommunalforvaltningen af en magistrat og et bykollegium, som i fællesskab forvaltede de kommunale anliggender, men stemte adskilt. Det samlede borgerskab bevarede sin gamle ret til valg af magistratsmedlemmerne. En fælles kommission af magistrat og »Stadtverordneten« stillede forslag om 3 personer, mellem hvilke der kunne stemmes, når en magistratsplads var ledig. En borgmesters funktionsperiode var normalt 12 år: Efter en vis overgangsperiode valgtes W. Jahn til borgmester i 1870, og han efterfulgtes i 1882 af H. Fürstenwerth og i 1894 af borgmester Felgenhauer. Ved siden af borgmesteren fungerede 4 ulønnede rådmænd, og bykollegiet var sammensat af 9 valgte personer.

Medens magistraten i den danske tid havde haft både dømmende og forvaltende myndighed, gennemførtes nu en fuldstændig adskillel-

»Pastorengang« i Egernførde. Gaden fører fra Jomfrustien op mod Nikolaj kirke, som skimtes i baggrunden. Nationalmuseet.

se af den dømmende og udøvende magt. Den preussiske retslige underinstans blev de såkaldte amtsretter, og en sådan oprettedes også i Egernførde. Endvidere indførtes offentlig forhandling i straffesager, og i større sager medvirken af edssvorne nævninge. De nye amtsdommere overtog samtlige juridiske forretninger, således at borgmesteren udelukkende beskæftigede sig med rene forvaltningsopgaver. I flere henseender betød indførelsen af den nye preussiske retsordning en væsentlig forenkling af de tilstande, der havde eksisteret i den danske tid. I 1873 afløstes det hidtil anvendte skyld- og pantebogsvæsen af det preussiske grundbogssystem, og i 1874 indførtes borgerlige civilstandsregistre, idet borgmesteren fungerede som personregisterfører. Denne reform var en følge af Bismarcks uforsonlige kamp mod den katolske kirke. Hermed ophævedes den gamle ordning med, at kirkebogen var civilstandsregister.

I november 1872 ramtes Egernførde endnu engang af en stormflodskatastrofe. Det havde længe stormet, og meget vand var presset ind i Østersøen. Natten mellem 12. og 13. november 1872 udviklede stormen sig til en formelig orkan, og betydelige vandmasser trængtes ind i bugten. Snart stod væsentlige dele af byen under vand, både broen og dæmningen over til Borby blev brudt igennem, og vandmasserne strømmede ind i Noret. Snart kunne man sejle i både rundt i byens gader, og overalt herskede en fantastisk forvirring. Da vand-

Kattesundet, der strækker sig fra Otte-gaden og ned mod skibsbroen, er en af de gader i Egersførde, der har bevaret adskillige gamle købstadsbygninger.

masserne den følgende dag begyndte at synke, kunne man gøre skaderne op. Adskillige huse, først og fremmest langs Jomfrustien var mere eller mindre ødelagt og måtte senere nedrives. Det gælder fx. den østlige husrække af det tidligere Christians Plejehus. Både langs strandbredden ved Borby og i havnen med skibbroen var der sket store skader på bygninger og kajanlæg. Oplagrede varer flød imellem hinanden, både var kastet på land, og overalt sejlede husgeråd, møbler m.m. Ved oprydningsarbejdet deltog mange fra omegnen, og mindre militære styrker sendtes til undsætning fra både Kiel og Rendsborg. Pionértropper fik hurtigt etableret en ny træbro, der anbragtes noget østligere end den tidligere, således at man kunne genoprette trafik mellem Borby og den centrale bydel. Landevejen i retning af Kiel var ligeledes stærkt beskadiget, og gasledningen over dæmningen var blevet afbrudt, således at byen henlå i mørke. Der foretoges indsamlinger omkring i Tyskland for at komme de skade-

lidte til hjælp, men kun langsomt vendte man tilbage til normale forhold. Det var ikke blot Egernførde, som blev ramt af stormfloden. Hele den sønderjyske østkyst og store dele af den preussiske Østersøkyst samt Lolland-Falster kom til at opleve stormflodens hærgen. Det var sidste gang, at byen blev ramt af denne ulykke. Der er senere gennemført betydelige kystsikringer ud mod Østersøen, som skulle hindre en gentagelse af historiens mange stormflodsskader.

Hertugdømmernes tilslutning til Preussen og åbningen af det store tyske marked måtte virke som et kraftigt økonomisk incitament. Hertil kom efter afslutningen af den tysk-franske krig en eksplosiv udvikling af tysk industri, en kraftig befolkningsforøgelse, navnlig i byerne og en heraf følgende voksende efterspørgsel efter landbrugsprodukter. For så udprægede landbrugsområder som Sønderjylland og Holsten kunne dette ikke undgå at stimulere landsdelens erhvervsliv. Også indenfor dette område voksede betydelige industricentre frem. I denne forbindelse behøver man kun at tænke på Kiel og på Flensborg, hvor navnlig skibsværftsindustrien tog et vældigt opsving. Endelig kan understreges betydningen af den langsomme, men uafvendelige overgang fra en gammeldags naturaløkonomi og hjemmeproduktion af en række af dagliglivets fornødenheder til en moderne pengeøkonomi og udvidet vareomsætning. Selv et så afsides liggende bysamfund som Egernførde kunne ikke undgå at blive påvirket af det almindelige økonomiske opsving. Et blik på indbyggerantallet afslører en støt og jævn udvikling gennem perioden 1864 til 1914. Ved periodens begyndelse havde byen ca. 4.500 indbyggere, i 1885 var man nået op på 5.605 og i 1910 var man godt på vej til de 7.000. Set på baggrund af udviklingen i Nørrejylland og i Holsten sækker Sønderjylland bortset fra Flensborg agter ud.

En væsentlig lokal forudsætning for udviklingen af Egernførdes erhvervsliv var udbygningen af samfærdselsmidlerne. I første række koncentrerede man sig om anlæggelse af nye veje mellem byen og dens opland. I 1885 kunne man åbne en moderne chaussé mellem Egernførde og Rendsborg, og derefter gik kredsförvaltningen i gang med at anlægge de fornødne sideveje både nord og syd for byen. Det var herefter overkommeligt at få forbindelse mellem byen og kredsens mere afsides beliggende landsbysamfund.

Et yderligere fremskridt var anlæggelse af jernbaner, og her tog lokale kræfter initiativet. 1. juli 1881 åbnedes en jernbanelinie mellem Kiel og Egernførde, og nogle måneder senere kunne man køre videre med toget fra Egernførde over Slien til Flensborg. Jernbane-

stationen blev anlagt på de tidligere enge vest for den gamle bykerne og ned mod Noret. Til brug for jernbanen måtte der anlægges en solid dæmning over gennemsejlingsfarvandet og en bro over Slien. Hele strækningen Kiel-Flensborg udgjorde godt 81 km, og den private aktiekapital, der måtte fremskaffes til dette store anlæg, beløb sig til 4,2 mill. mark, en efter datidens forhold betydelig investering. I tilslutning til denne hovedlinie anlagdes ligeledes på privat initiativ en smalsporet jernbanelinie fra Egernførde til Kappel, en strækning på 28,7 km. Anlægskapitalen var her 825.000 mark, og formand for direktionen var købmand C. Rathgen fra Egernførde. Denne bane-strækning stod færdig i 1889. Endelig anlagde man i 1904 en smalsporet jernbane, der forbandt Egernførde med stambanen Rendsborg-Slesvig i Okslev (Owschlag) i Krop sogn. Denne banestrækning, der åbnedes i 1904, satte området omkring Hytten i forbindelse med byen ved bugten. Lidt efter lidt overtog disse jernbaner det meste af vare- og persontrafikken, selv om man stadig i en lang periode opret-holdt den gamle transport med heste og vogn. Først i slutningen af perioden holdt de første automobiler deres indtog i Egernførde og omegn. Hermed indvarsledes et helt nyt kapitel i den moderne sam-færdsel, men nogen større betydning fik bilerne ikke i denne periode. Jernbanernes udbygning betød ligeledes en væsentlig forbedring af posttrafikken. Omkring århundredskiftet opførtes det endnu eksiste-rende hovedpostkontor i Kielergaden, og her var ligeledes den mo-derne telegraftjeneste centraliseret. Byen havde på det tidspunkt allerede en menneskealder kunnet benytte sig af denne moderne opfindelse, idet den første telegraforbindelse med omverdenen var blevet etableret så tidligt som i 1867. I 1891 monteredes den første telefon i Egernførde, og fra 1.aug. 1898 var der almindelig offentlig adgang til at benytte dette praktiske kommunikationsmiddel. Fra 1.juli 1903 overtoges de private jernbaner af staten.

En anden forudsætning for et økonomisk opsving var etablering af et moderne bank- og kreditvæsen. Fra gammel tid eksisterede der i Egernførde en velkonsolideret sparekasse, og i 1883 oprettedes end-nu en sparekasse under navnet »Pfennig-Sparekassen«, der som leder havde seminarielærer Harder. Større betydning for byens erhvervsliv havde imidlertid den i 1874 grundlagte kreditbank, hvis ledende personlighed i mange år var den velansete købmand H.F. Timm. Også forskellige Kielerbanker anlagde med tiden filialer i Egernfør-de.

Blandt byens erhvervsgrene indtog fiskeriet stadig en meget frem-

Prospekt af Egersfærde ca. 1900. Langs havnefronten er nu anlagt flere store og moderne lagerbygninger, der ganske ændrer den gamle bysilhuet.

skudt stilling, og det kan uden overdivelse siges, at det traditionsrige fiskeri i denne periode nåede uanede højder. Hidtil havde man udelukkende været henvist til de råmaterialer, som direkte blev landet i byen. De forbedrede trafikmidler gjorde det imidlertid muligt at transportere fisk fra andre landingspladser til videre behandling i Egersfærde. Endvidere gennemførtes i denne periode en modernisering af såvel fiskerflåden som de anvendte redskaber. Initiativet til mange af disse forbedringer skyldtes dygtighed og foretagsomhed hos en enkelt mand, nemlig den i 1878 udnævnte kgl. fiskemester for østkysten Andreas Hinkelmann (1849-1924). Han tilhørte en gammel fiskerslægt i Egersfærde og var således vokset op med erhvervet. Også mange af de menige fiskere var dygtige og initiativrige folk, der ikke veg tilbage fra at gå nye veje, og i denne forbindelse havde den gamle fiskeriforening en ikke ringe betydning. Omkring år 1900 regner man med, at der var ca. 300 aktive fiskere i Egersfærde, og tilsammen rådede de over 237 indregistrerede fiskefartøjer, nemlig 55 kvaser, 123 mindre fiskerbåde og 59 joller. Kvaserne blev anset for meget sødygtige, og de kunne næsten ikke kæntré. De anvendtes først og fremmest af de fiskere, der benyttede sig af de såkaldte

Prospekt fra Egernførde ca. 1900. Billedet er taget fra skibsbroen og over mod Borby. Man ser promenaden Vogelsang og på bakkedraget den gamle middelalderlige Borby kirke.

»Waden«, (gl. dansk vod) et net der blev trukket frem af to kvaser og med en besætning af 3 mand i hver båd. I begyndelsen var kvaserne åbne både, senere forsynedes de med et halvdæk. Der anvendtes også andre typer af net, som blev trukket, og desuden var forskellige former for sættegarn i brug, navnlig ved silde-, makrel og ålefiskeriet. Først i slutningen af perioden forsynedes enkelte fiskefartøjer med moderne motor.

I denne periode spillede sildefiskeriet en alt afgørende rolle, men der fiskedes også mange brislinger. Endelig landsatte man betydelige kvanta fladfish, navnlig rødspætter og også stadig en del torsk.

På havnen i Egernførde indrettedes nu en særlig fiskeauktionshal, og overalt i nærheden af havnen opførtes et betydeligt antal røgerier. Skorstene ved disse virksomheder blev et karakteristisk træk i byens fysiognomi. I endnu højere grad end tidligere eksporteredes den bearbejdede fisk, og takket være udbygningen af de moderne samfærdselsmidler kunne man tilfredsstillende et større og større marked. Fiske-riets opblomstring gav beskæftigelse til flere og flere mennesker i land. Det blev lønnende at oprette og drive bådværfter til vedligeholdelse af fiskerflåden og til de fornødne nybygninger, og langs skib-

broen og i inderhavnen lå bådene tæt. Overgangen til motordrift krævede levering af brandstof og til de lidt længere farter behøvedes proviantforsyninger af forskellig art. Den nødvendige fornyelse af net og tovværk krævede ligeledes en del hænders arbejde.

Foruden fiskeriet betød også handel mere og mere for byen, og her fik navnlig oplandshandelen en stigende betydning. I stigende antal benyttede omegnens landboere byen som afsætningsplads for deres varer, og de forsynede sig også selv mere og mere med de forbrugsgoder, som byens handlende kunne tilbyde dem. Landbrugets udvikling krævede også øget import af foder- og gødningsstoffer. Der opstod med tiden en række store handelshuse (Rathgen, Timm m.fl.) foruden et betydeligt antal mindre virksomheder. Også håndværket nød godt af den stigende omsætning, medens der stadig ikke rigtigt var basis for større industrielle virksomheder. På dette område kunne Egernførde på ingen måde konkurrere med det nærliggende Kiel, som uimodståeligt sugede stadig flere og flere industrielle virksomheder til sig. Nogen direkte betydning for bysamfundet fik det heller ikke, da man i slutningen af århundredet åbnede den nye og brede Kaiser-Wilhelm kanal til afløsning for den gamle Ejderkanal. I periodens allersidste år flyttedes den moderne tyske marines forsøgsstation for torpedoer fra krigshavnen i Kiel til den for formålet velegnede dybe Egernførde bugt. Denne disposition tilførte bysamfundet nye indbyggere og skabte forøgelse af omsætningen i byens butikker. Virkningerne heraf mærkedes dog først for alvor senere.

Det bør i denne forbindelse ligeledes omtales, at den i den foregående periode omtalte rekreative virksomhed i form af anlæg og drift af søbadeinstallationer tog et yderligere opsving i tiden før den første verdenskrig. Nye badeanstalter og restaurationer skød op både langs nordbredden og på den lange strand øst og syd for byen, og i forbindelse hermed anlagdes smukke spadserestier, der trak en del tilrejsende til byen. Det var et sæsonpræget erhverv, hvis betydning steg fra år til år, men sammenlignet med nutidens forhold stadig af et ret beskedent omfang. Byen forsynedes også lidt efter lidt med hoteller og restauranter, og nede ved havnen anlagdes en særlig danserrestaurant, kaldet »Collosseum«.

I takt med befolkningsforøgelsen skød nye beboelseskvarterer frem i tilslutning til den gamle bykerne. Navnlig udvikledes områderne på Borbysiden, og i konsekvens heraf blev Borby i politimæssig henseende underlagt myndighederne i Egernførde fra 1. okt. 1889. Også nye institutioner blev fra tid til anden henlagt til denne nye

nordlige bydel.

Fra gammel tid havde Egernførde et godt ry som skoleby. I den preussiske periode udbyggedes det eksisterende skolelærerseminarium, og faktisk fik det under dygtige preussiske ledere en ikke ringe betydning for vide kredse indenfor det preussiske rige. Under krigen havde seminariet været lukket en kort periode, men det genåbnedes i 1865, og et nyt reglement for virksomheden blev godkendt af regeringen i Slesvig 12/4 1866.

Det havde altid været en vanskelighed for seminariet, at man ikke rådede over en særlig øvelsesskole, men at man måtte benytte en af de almindelige kommuneskoler. Efter lange forhandlinger med de kommunale myndigheder enedes man i 1874 om oprettelsen af en særlig drengeskole med 180 elever, som kunne overlades seminariet til øvelsesskole. Denne blev installeret i den gamle kasernebygning eller den vestlige del af den husrække, der i sin tid havde huset de Ottenske virksomheder. Denne skole fik som særligt skoledistrikt byens sydlige og østlige kvarterer.

Ordningen i 1875 kunne kun betragtes som en nødløsning, og i selve seminariet var der også stor trængsel. Der måtte derfor tænkes på en ny bygning, der helst skulle rumme både lokaler for seminariet og øvelsesskolen. Da der ikke var plads i den gamle by, forhandlede man med Borby sogn og fik overladt et passende areal i nærheden af kirkegården og det senere opførte kredshus. I begyndelsen af 1880'erne opførtes heroppe på bakken en statelig rød murstensbygning med front mod byen. Den blev højtideligt taget i brug 10/4 1885 i nærværelse af landsdelens høje civile myndigheder. Foruden skolelokaler rummede nybygningen en stor aula, en musiksal og tjenesteboliger. Bag til lå gymnastiksal, boldplads og store haveanlæg. Bygningen ligger der endnu, men anvendes ikke mere som seminarium. Efter en brand i begyndelsen af 1920'erne fik den påsat endnu en etage, og den bruges idag af kredsforvaltningen.

Udflytningen krævede ligeledes oprettelse af en ny øvelsesskole, og efter overenskomst med Borby sogn besluttede man, at skolen skulle stå åben for skolesøgende børn i Borby kommune. I 1907 gik der 164 børn i den såkaldte hovedskole, der var inddelt i 5 klasser. Desuden eksisterede der fra 1893 en såkaldt een-klasse skole, der i 1907 havde 31 elever.

Normalt optog seminariet ca. 30 elever om året, og af disse stammede en del fra Sydslesvig, men seminariet havde også en betydelig søgning fra Kiel, Altona og Hamborg, og selv fra fjerne tyske pro-

vinser kom der elever. Det samme gjaldt lærerkræfterne, hvoraf kun få var fra Sydslesvig. Blandt lærerne befandt sig en enkelt fra Nord-slesvig, nemlig Peter Filskov, født i Burkal i 1856 og uddannet på seminariet i Tønder. En anden lærer var født på et så fjernt sted som Memel.

Foruden seminariet husede Egernførde også en kgl. bygmesterskole, der 2. nov. 1868 var oprettet af staten og fra april 1895 delvis blev overtaget af byen. Denne skole havde i slutningen af århundredet ca. 250 elever og blev ledet af den daværende landbygningsinspektør R. Müller, assisteret af ikke mindre end 16 lærere. Byen stillede de fornødne lokaler til rådighed. Bygmesterskolen findes stadig i Egernførde og residerer idag i en moderne bygning i det nye skolekvarter syd for den gamle bykerne.

Også byens almindelige skolevæsen var genstand for myndighedernes omsorg. I 1897 fandtes der i Egernførde en stor (470 elever) og en lille (133 elever) drengeskole samt en stor offentlig pigeskole (473 elever). Til brug for den store drengeskole opførte byen i 1892 en pompøs murstensbygning, foran hvilken var anbragt et legemstort kejser Wilhelm monument. Skolen fik senere navn efter den kendte lærer og lokalhistoriker Willers Jessen. Bygningen opnåede 1. præmie for skolebyggeri på verdensudstillingen i USA.

Af nye institutioner, som blev til i denne periode, kan nævnes byens sygehus. Initiativet til oprettelsen blev taget af en forening af damer i Egernførde, som var trådt sammen i det nationale år 1870 for at understøtte sårede soldater. Da denne opgave var løst, koncentrerede man arbejdet om sygehuset, som i en senere periode blev flyttet op til en grund i den nordlige bydel. Heroppe opførtes desuden i periodens sidste år et omfattende bygningsværk, der rummede et alderdomshjem for gamle søfolk. Midlerne var tilvejebragt ved indsamlinger i forskellige flådeorganisationer, og hjemmet var opkaldt efter admiral Köster.

Perioden omkring århundredskiftet må karakteriseres som en meget livlig byggeperiode, og det gik ret hårdt ud over mange af de gamle historiske huse. De blev enten nedrevet eller ombygget så kraftigt, at det er svært at få øje på det oprindelige anlæg. Det gælder navnlig de kvarterer, hvor de adelige familier i sin tid havde resideret. Heldigvis har man ikke faret så voldsomt frem mod de mere jævne bebyggelser i Kattesundet og Fiskergade med tilstødende stræder. Her findes endnu bevaret meget af den gamle købstadsidyl.

En af de gamle ejendomme, som måtte vige for den moderne

udvikling, var den bygning, der husede Goschhof. Den blev i 1878 erhvervet af byen, senere påny afhændet og nedrevet. Husets gamle kunstgenstande blev dog reddet og afleveret til museet i Kiel.

Engang i sommeren 1912 fik byen fint besøg. Kejser Wilhelm II, der skulle åbne Kielerugen, ankrede op på Egernførdes red ombord på kejseryachten »Hohenzollern«, som iøvrigt var et kendt syn i nordiske, navnlig norske farvande. Der har ganske givet været stærk tilstrømning til havnen og til Jomfrustien for at tage skibet i øjesyn. Godt to år senere, en varm lørdag eftermiddag henimod kl. 6 om aftenen, stimlede folk atter ud på gaderne ved lyden af klokkeringning fra St. Nikolaj kirke. Det var lørdag den 1. august 1914, da meddelelsen om almindelig tysk mobilisering gik ud over det preussiske rige. Mange har nok modtaget budskabet med overraskelse og måske også skepsis. Nu havde man i så mange år vænnet sig til fredens velsignelser. Det skulle hurtigt vise sig, at hermed begyndte et nyt og alvorligt kapitel i bysamfundets historie.

Træk af Egernførdes udvikling siden 1914

af Peter Petersen, Frants Thygesen og Richard Vosgerau

Verdenskrig og revolution

Egernførde var i 1914 en by på knap 7000 indbyggere foruden små 2000 i Borby (Borreby) og adskilte sig ikke meget fra andre havnebyer på Slesvigs østkyst. Byen var det naturlige midtpunkt i det daværende Egernførde amt (kreds) med de tre landskaber Svans mellem Egernførde bugt og Slien, Hytten mod vest og Jernved - tysk Dänischwohld - mellem Egernførde bugt og Kielerkanalen. Amtets indbyggertal var

1910		46.000
1919		47.600
1925	efter at kommunerne Pris, Holtenau og Frederiksort var indlemmet i Kiel	38.900
1939		42.800
1950	efter flygtningestrømmen ved slutningen af 2. verdenskrig fordoblet til	85.000
1955		68.300
1961		63.500

For selve byen Egernførde ser udviklingen sådan ud:

1919		6.700
1933		7.800
1935	efter indlemmelsen af Borby	10.400
1939		13.600
1944		16.500
1947	med flygtningene	24.900
1957		19.900
1965		21.700
1977		23.100

I juli 1914 rejste en ganske ung rensborger til Egernførde for at komme på ferie med en skipper, som havde lovet ham en sørejse til de danske øer eller Sverige. Den unge knøs fik dog et længere ophold i den idylliske fjordby i det dejligste sommervejr. Det har han længe

*Fiskerbåde i Egernførdes havn
(fot. Busch, Egernførde).*

efter berettet om i årbog 1976 for Egernførdes hjemstavnsforening (Heimatgemeinschaft Eckernförde). Han fortæller om travlheden i havnen, hvor der lå bjerge af fiskekasser til de store fangster af sprotter, sild m.m., mens byens 40 fiskerøgerier arbejdede for højtryk. Samtidig var der livligt badeliv ved Borby strand, hvor et marineorkester spillede promenadekoncerter. I øvrigt virkede den lille købstad meget fredelig; almindelige folk tænkte ikke meget på betydningen af den just afsluttede udvidelse af Kaiser Wilhelm-kanal, som gjorde det muligt at flytte de største tyske slagskibe fra Østersø til Vesterhav uden at sende dem rundt om Skagen. Men det blev ikke til noget med den sørejse. Trods alle anstrengelser kunne skipperen ikke skaffe fragt til Danmark eller Sverige. »Der er tyk luft, stille før stormen«, sagde han. Til slut måtte den unge mand rejse hjem til Rensborg.

Stormen brød løs 31. juli, da der i hele provinsen, også i Egernførde, blev opslået plakater med følgende tekst:

»Erklæring af krigstilstand

Ved kejserlig anordning er IX armekorps's distrikt erklæ-

ret i krigstilstand. Som følge deraf går al udøvende magt i distriktet over på mig. Civiladministrationen og de kommunale myndigheder skal lystre mine anordninger og befalinger.

Den kommanderende general for IX armekorps«.

Allerede næste dag fulgte kejser Wilhelms befaling om mobilisering af den tyske hær og krigsberedskab for den kejserlige marine. Klokken 6 aften blev nyheden kendt i Egernførde. Kirkeklokkerne ringede: »Krig, krig!« En stor menneskemængde samledes på rådhuset, hvor der blev holdt krigeriske taler af borgmester Heldmann og advokat, justitsråd Matthiassen, en af byens tysk-patrioter. Mange var begejstrede for krigen; men kvinderne græd, mens de hjalp med at pakke mændenes sager. Sammen med mobiliseringsbefalingen udgik følgende bekendtgørelse fra chefen for IX armekorps, general-løjtnant von Quast:

»Jeg sætter herved forfatningens artikel 5 ud af kraft for det prøjsiske statsterritorium nord for Kaiser Wilhelmkanalen«.

Artikel 5 lød således: »Den personlige frihed garanteres. De betingelser og former, hvorunder indskrænkninger i den personlige frihed og i særdeleshed anholdelse er tilladelige, fastsættes ved lov.«

Dette indgreb i den personlige frihed skyldtes tildels den udbredte frygt for spioner og vel også i nogen grad vagtsomhed over for det lille naboland mod nord, hvor man stadig huskede tabet af Sønderjylland i 1864. Men det er ganske interessant, at bekendtgørelsen netop - foruden den nordvestlige ende af Holsten - ramte hele Sønderjylland fra Kongeå til Kiel. I baggrunden lå også de prøjsiske magthaveres mistillid til en stor del af slesvigerne. I de følgende dage interneredes mange fremtrædende danske sønderjyder i Nord- og Mellemslesvig. I Egernførde medførte det almindelige spionhysteri forhastede arrestationer, bl.a. af en gammel mand, som tilfældigvis var født i det estniske Narva, som dengang hørte til Rusland.

Det foregående og i det hele Egernførde amts oplevelser under verdenskrigen er beskrevet udførligt i en krigskronik, trykt i hjemstavnsforeningens årbog 1958. Den er skrevet af den dygtige hjemstavnsforsker, lærer i Bonert Christian Kock (1867-1949) efter bestilling fra Egernførde amt. Han var grundlægger af og mangeårig

Diederichsen-Stiftelsen ved Slesviggade, bygget omkring 1914 som hjem for gamle søfolk. Nu en del af amtets alderdomshjem.

formand for det nævnte »Heimatgemeinschaft« og udgiver af dettes årbøger fra starten i 1936. - Den følgende fremstilling af krigsårene og efterkrigstiden bygger dog også på andet stof, bl.a. optegnelser af Richard Vosgerau, der fødtes i Borby i 1909.

Soldaterne af de yngre årgange blev omgående sendt til fronterne. De noget ældre våbenføre mænd indtil 45 år måtte gøre tjeneste i landstormen, som allerede den 2. august stillede på byens gamle danske eksercerplads. Landstormen blev straks indsat til bevogtning af banestrækningerne, da hærledelsen frygtede sabotage mod den tyske opmarch. På dæmningen over inderhavnen anbragtes 4 poster, som afkrævede de vejfarende legitimation. I de følgende dage var der hestemønstring i Egernførde, hvor der afleveredes 952 heste og 79 hestevogne; fiskeriet ramtes føleligt ved aflevering af 52 fiskerbåde.

I Egernførde by meldte over 300 sig frivilligt til krigstjeneste, bl.a. mange elever fra den tekniske skole (Bauschule) og næsten alle eleverne fra de ældste klasser på seminariet; dette måtte lukke indtil videre. Snart begyndte tabsmeldingerne at indløbe; borgmester Heldman faldt allerede i november 1914 som officer. Og da den

tyske drøm om en parademarch til Paris brast ved Marne, begyndte begejstringen at svinde.

Kort efter krigsudbruddet blev tre finske sejlskibe indbragt til Egernførde som priser; Finland stod jo dengang under den russiske czar. Nogle af de finske sømænd trådte frivilligt ind i den tyske hær for at deltage i Finlands befrielse, mens andre fik lov at slå sig ned i Egernførde eller Borby som fiskere. Skibene blev på politiets foranledning solgt ved offentlig auktion i Kiel. Egernførde slap for egentlige krigshandlinger bortset fra en blind alarm om britiske flyvere engang i 1917; men byen prægedes i høj grad af den tyske marine som hjemsted for torpedo- og undervandsbåde, et mærkeligt udseende ubådsmoderskib »Vulkan«, en gammel krydser »Meteor« og lazaretskibet »Waltraute«. En kreds af byens fruer trådte sammen for at virke til gavn for flåden og dens folk, i folkemunde kaldet »die flotten Frauen.«

I de første krigsår holdtes talrige sejrsfester med patriotiske taler, bl.a. i byens skoler; men efterhånden blev der mindre at feste for. Kejser Wilhelm, som før krigen ofte gæstede Egernførde i sin lystyacht, kom i 1917 igen på besøg, bl.a. for at se på marineanlæggene; men det regnede hele dagen og var ikke så festligt som besøgene før krigen, skønt marinere og skolebørn var udkommanderet og stod opstillet i timevis, før de fik lov til at synge »Heil dir im Siegeskranz« (den sang, der i sin første udformning var skrevet i 1790 af en kongetro flensborger til ære for Christian VII i København!). Krigstiden sled også på humøret. Foruden sorgen over de faldne og lemlæstede måtte de hjemmeværende bære mange besværligheder og afsavn. Borby kirke måtte aflevere 2 kirkeklokker og Egernførde kirke 3 klokker foruden sine orgelpiber og lynafledere. Der blev knaphed på alle slags varer, især brændsel og fødevarer, som rationeredes hårdt; folk frøs og sultede i den strenge vinter 1916-17, kaldet »kålrabivinteren«, fordi kartoffelhøsten var slået fejl. Det bødede lidt på levnedsmiddelknapheden i den lille by, at mange havde slægt og venner på landet, som hjalp nu og da, især når der blev slagtet »sort«. Andre havde en stump grønthave ved deres bolig eller i udkanten af byen og holdt høns og kaniner, måske endda et svin. Børnene lærte tidligt at »skaffe« noget til huse og holdt varmen ved at lege krig, hvor de upopulære roller som russere og franskmænd tilfaldt de små.

I november 1918 var krigen omsider forbi; den kostede Egernførde by 461 faldne. 3. november udbrød revolutionen i Kiel, og 5. november revolterede besætningerne på »Waltraute«, som lå til kajs i

Egernførde, og på »Meteor« ved »Jerndykkerbroen« i Borby. Arbejder- og soldaterrådene proklamerede, at enhver skulle blive på sin post, også borgmester og landråd, som hver fik tildelt en kontrollant. Formand for arbejder- og soldaterrådet i Egernførde blev Jürgen Jürgensen, Borby, senere medlem af Prøjsens landdag og formand for SPD's landdagsgruppe, til nazisterne spærrede ham inde i 1933. Iøvrigt forløb revolutionen fredeligt i den lille by; men man var meget optaget af en affære på landevejen fra Kiel. Kejserens yngre bror, prins Heinrich af Hohenzollern, der i 1896 havde købt godset Himmelmark nordøst for Borby, kørte 4. november 1918 fra slottet i Kiel i bil - med rødt flag - for at besøge hertug Friedrich Ferdinand på Grønholt i Svans sammen med sin hustru, prinsesse Irene, sønnen Waldemar og to hofdamer. Efter at have passeret højbroen over Kielerkanalen blev de standset ved en havareret revolutionslastvogn og chaufføren beordret til at reparere skaden. Efter veludført reparation fik prinsens vogn lov til at fortsætte; men da den satte i gang, sprang to matroser op på trinbrættet for at komme hurtigt til Egernførde. Der blev råbt holdt, og da vognen ikke straks standsede, blev der skudt; en marinesoldat blev dræbt, og prinsessen fik en lille skade på den ene arm. - Prins Heinrich døde i 1929 og blev begravet ved Himmelmark under stor tilstrømning af afdankede fyrster, admiraler og generaler.

Efter kejserens flugt til Nederland forsvandt kejserbillederne fra skoler og andre offentlige lokaler. Tyskland fik et nyt officielt flag med republikkens sort-rød-gyldne farver og et nyt statsoverhoved i præsidenten, i første omgang socialdemokraten Ebert. De to dominerende partier, socialdemokratiet (SPD) og det liberale demokratiske parti, gennemførte den nye Weimar-forfatning i 1919. Foruden kejseren var også de tyske enkeltlandes konger og hertuger forjaget, men landene bestod fortsat som delstater inden for forbundsstaten. Prøjsen var stadig et land med egen landdag og egen regering for indre anliggender og Slesvig-Holsten fortsat en prøjsisk provins, skønt der også i Sydslesvig var en ganske stærk bevægelse for at komme fri fra Prøjsen; provinsen udgjorde et regeringsdistrikt med overpræsident i Kiel og provinsregering i Slesvig.

Men efter Tysklands nederlag kom omsider befrielsens tid for den dansk-talende del af Sønderjylland, der nu fik mulighed for at stemme sig hjem til moderlandet. Fastlæggelsen af den nye grænse medførte imidlertid voldsom indre broderstrid på dansk side. De ledende nordslesvigere gennemførte støttet af regeringen i København, at

Nordslesvig ned til Kruså skulle stemme under et som 1. zone, men gik med til, at Flensborg og det øvrige Mellemslesvig kunne stemme kommunevis som zone 2. Også i sydligere egne, hvor det danske (eller frisiske) folkesprog var blevet fortysket i 1700- og 1800-tallet, fremkom ønsker om genforening med Danmark, og ved energisk indsats fra privatpersoner i Danmark med gode franske forbindelser indføjedes i udkastet til fredstraktaten en 3. afstemningszone med sydgrænse langs Sli, Dannevirke, Trene og Ejder. Men efter skarp protest fra den danske regering udgik 3. zone, før fredstraktaten blev underskrevet i Versailles 28/6 1919. Det sydøstligste Slesvig var der slet ingen, der regnede med under grænsestriden 1919-20; det område har nogen senere kaldt »4. zone«. Egernførde lå altså uden for det almindelige afstemningsrøre, selv om man både der, i Holsten og længere sydpå slog på stortromme for en stærk tysk indsats ved folkeafstemningen.

I 1. zone stemte 10. februar 1920 75% for Danmark; 2. zones afstemning den 14. marts gav derimod 80% tyske stemmer, så Flensborg blev ved Tyskland. I 2. zone ville det danske stemmetal have været større uden den indre danske strid om grænsen og med mere helhjertet støtte nordfra; men resultatet påvirkedes især ved, at en fejl, der havde sneget sig ind i afstemningsreglerne, gav stemmeret til alle, som var født i afstemningsområdet, selv om de hverken havde bopæl der eller anden tilknytning; i 2. zone kom over 15.000 af de knap 52.000 tyske stemmer fra tilrejsende sydfra - mod kun 1460 tilrejsende nordfra. Af de fastboende stemte i 2. zone 25% dansk, i 1. zone 79%. Alligevel lød der i de følgende år mange tyske protester mod denne såkaldte »voldsgrænse«, der burde flyttes mod nord igen.

Naturligvis gjorde det også i Egernførde indtryk, at næsten halvdelen af det gamle hertugdømme Slesvig nu vendte hjem til Danmark, og at afstanden fra byen til den danske grænse blev halveret. Men dens dagligliv blev ikke berørt af det, bortset fra at byen fik nogle nordslesvigske tilflyttere, bl.a. 11 fiskere fra Sønderborg. Egernførde mærkede heller ikke noget til det danske mindretalsarbejde, som fra Flensborg-området bredte sig ud i 2. zone, efterhånden også til dele af 3. zone.

Under Weimar-republikken

Overgangen til republikansk styre betød ikke noget brud i byens udvikling, da der ikke skete store ændringer i provinsernes og kommunernes styreformer. Der gennemførtes dog nu lige valgret for alle

- også kvinder - til kommuneråd, kredsday, landdag og rigsdag ved umiddelbare valg efter forholdstal; det styrkede de politiske partiers stilling. Egernførdes byråd bestod af 19 folkevalgte medlemmer (Stadtverordnete) foruden borgmesteren som formand, oftest en jurist; han valgtes af byrådet, men skulle godkendes af regeringen. Borby havde som landkommune et valgt kommuneråd på 9 medlemmer, som af sin midte valgte en kommuneforstander.

Der var imidlertid slet ikke fred i Tyskland. Årene efter krigen var urolige og forvirrede med hastige regeringsskift, og mange var utilfredse med den ny republik. På venstre fløj ønskede uafhængige socialister og spartakister proletarietets diktatur som i Rusland, mens monarkister og altyiskere angreb republikken fra den modsatte side. De reaktionære kræfter var farlige, fordi de have betydelig støtte inden for officerskorpset og embedsstanden. Det viste sig 13/3 1920, da altyiskeren v. Kapp ved et kup kunne besætte regeringsbygningerne i Berlin og opløse nationalforsamlingen i Weimar, mens regering og præsident reddede sig ved flugt. Kuppet fik støtte fra troppeafdelinger rundt om i riget, herunder i Kiel og Slesvig. Også i Egernførde skete der noget, idet der fra Kiel ankom en torpedobåd med soldater under kommando af Kapp-officerer. De besatte rådhus, kredshus (amtsgården) og andre offentlige bygninger og fik støtte fra nogle af omegnens godsejere samt borgmester Albers og landråden, friherre v. Schröder. Kuppet faldt dog hurtigt sammen, da arbejderne overalt erklærede generalstrejke og væbnede sig; de fleste steder fik man de menige soldater til at overgive sig uden kamp, også i Egernførde, hvor soldaterne nedlagde våbnene mod fri afsejling i torpedobåden. Ved dens afgang opstod der dog skyderi, og to arbejdere blev dræbt. Med torpedobåden forsvandt borgmesteren, som havde gjort sig umulig i byen; også landråden måtte rejse. Blandt deltagerne i kuppet var også justitsråd Matthiessen og tovværkshandler Peter Scheller, førende i krigerforeningen Stahlhelm, senere byrådsmedlem og amtsformand for det tysk-nationale folkeparti. Til midlertidig borgmester valgte byrådet en indfødt egernførder, den ansete hjemstavnsforsker, lærer og senere rektor Willers Jessen (1870-1949). Han fungerede som borgmester i 1½ år, hvorefter byen igen fik en jurist som fast borgmester. Til ny landråd udnævntes socialdemokraten Adler. - Dette militærkup blev altså afværget; men det var et ilde varsel for den politiske udvikling i Tyskland. Den var fortsat meget urolig under de forvirrede pengeforhold, som kulminerede med mark-katastrofen i 1922-23; derefter gik der nogen tid,

Willers Jessen (1870-1949), født og død i Egernførde, lærer, liberalt medlem af byråd og kredsdegn, efter Kappuppet 1920 midlertidig borgmester til 1921. Rektor for borgerskolen, men tog sin afsked marts 1933. Anset hjemstavnsforsker, grundlagde stadsarkivet.

inden erhvervslivet begyndte at bedres under den ny Reichsmark.

Egernførde havde nok at gøre med at klare sine egne sager. Efter krigens sorg og savn hærgede i 1919 en ny slags pest, »den spanske syge«, som kostede mange menneskeliv også i Egernførde. Krigen havde nedslidt jernbaner, veje, skibe og maskiner. Byens erhvervsliv og folketal var gået tilbage. Alligevel var der boligmangel i byen, fordi der næsten intet var bygget siden 1914. Trods alle vanskeligheder kom man langsomt fremad. 1919 fik Egernførde kommunalt vandværk. I de følgende år byggedes en strandpromenade med kurpark, og 1923 oprettede byen en kurforvaltning. De dejlige sandstrande langs den åbne bugt med prægtige skove som baggrund tiltrak mange badegæster.

Versailles-traktaten satte snævre rammer for Tysklands hær og flåde og krævede mange militæranlæg sløjfet, også torpedostationen Frederiksort, under hvilken forsøgsstationen ved Egernførde hørte. I første omgang så bystyret her en mulighed for at udvide havbadeanlægget eller for at skaffe byen et mere fredeligt industriområde. Men da fredstraktaten ikke udtrykkeligt nævnte Egernførde, begyndte marinen ganske stille at benytte torpedoforsøgsstationen (TVA) påny. Efter 1945 fremhævede tyske politikere, at det nok havde været sundere for byens udvikling, hvis TVA var forsvundet dengang, så byen ikke var blevet så helt afhængig af militæranlæg, som den blev.

Fiskerne kom efterhånden godt i gang igen med en fiskerflåde på omkring 30 både, heraf en del større, som gik på længere fisketure

bl.a. ved Bornholm. Østersøen syntes dog efterhånden noget »overfisket«, og byens fiskeri nåede ikke helt op på de gyldne højder fra før 1914. Under konkurrencen fra Kiel med den store kanal gik Egernførdes søfart tilbage. Den eneste udenlandske repræsentation i byen var et svensk vicekonsulat. Handelsflåden bestod nu kun af nogle småskibe, og byens sidste værft havde store vanskeligheder. Der lossedes dog stadig en hel del finsk træ til firmaet Timm og andre trælasthandlere, mens der udførtes korn og andet navnlig af firmaet Sieck, der først i 30'erne byggede en stor silo, som i mange år beherskede havnebilledet. Røgerierne klarede sig ret godt; endnu i 1937 var der 25 tilbage. Efterhånden gik en del unge fiskere og sømænd over i andet arbejde, herunder en helt særlig erhvervsgren, som en flok store fiskerdrenge i byen havde begyndt i 1906 ved at oprette en forening af yacht-matroses. Det var jo endnu sejskibenes tid, og disse Egernførde-knøse tog hyre på rigmænds lystfartøjer som matroses eller kaptajner. Derved tjente de godt i sommertiden, og om vinteren var de hjemme og deltog i fiskeriet. De sejlede for tyske fyrster, rige adelige og industriherrer. Efter 1918 afløstes de forsvundne fyrster af gullasch-baroner og andre nye rigmænd, der havde råd til store lystbåde; andre egernførde fik hyre hos udenlandske yacht-ejere, bl.a. britiske. Foreningen »Egernførdes Yachtmandskaber«, som den nu hed, nåede op over 100 medlemmer og garanterede kunderne, at de fik 1. klasses søfolk. Lige op til 1939 blomstrede dette erhverv; også Göring, Goebbels og andre nazispidsere havde store lystfartøjer. Men derefter fik foreningen en lang nedtur. Nogle år efter 2. verdenskrig kom igen en del egernførde i hyre på lystyachter, bl.a. på Middelhavet; men foreningen har nu mest gamle medlemmer.

Seminarieret i Borby brændte i 1922, og to år efter blev det helt nedlagt; dets sidste forstander var nordslesvigeren Jens Peter Filskov. Bygningen blev overtaget af kredsforvaltningen. Egernførde beholdt derimod sin tekniske skole, som blev udvidet. Byens højere skole fik status som gymnasium, kaldet Jungmann-skolen efter den ene batterichef under kampen i 1849. Og 1928 byggedes en landbrugsskole i Egernførde.

Iøvrigt levede den lille by overvejende af sit opland. Hovedforbindelserne til og fra byen var i tiden mellem de to krige stadig jernbanerne, dels linien Kiel-Egernførde-Flensborg, dels sidebanerne ud i Svans og Hytten herred. Den vigtigste landevej var chausseen Kiel-Egernførde-Slesvig, der var forsynet med en ret smal brolægning,

Strandvejen Fuglsang i Borby under østenstorm 1925.

højest på midten, så regnvandet kunne løbe af, og kantet med landevejstræer; på denne rute forsvandt de gamle hestepostvogne 1915 og afløstes af motorbusser, noget helt nyt. De mindre landeveje til Kappel og Rendsborg og bivejene ud til oplandets landsbyer snoede sig idyllisk ud og ind mellem tætte, levende hegn som almindeligt i hele det østlige Sønderjylland; det var helt overvejende grusveje, beregnet for hestevogne, ridende, cyklende og gående færdsel. Bilismen var endnu beskednen.

Efterhånden begyndte Egernførde at mærke trykket fra Kiel, som nu var større end Flensborg og på vej til at blive en storby. Dennes forstadsbebyggelse bredte sig også over den gamle rigsgrænse ved Holtenau ind i det sydøstlige hjørne af Slesvig. 1923 indlemmedes Holtenau, Pris og Frederiksort i byen Kiel, hvorved Egernførde amt afgav ca. 10.000 indbyggere. Rækken af landråder i Egernførde siden 1. verdenskrig ser sådan ud: von Schröder 1917-20, Eduard Adler 1920/22-1926 (SPD), Walter Alnor 1927-43, Peter Matthiesen 1943-45, overregeringsråd Bausch maj-oktober 1945 (kommissarisk), Detlef Scheel oktober 1945-januar 1946 (komm.), stenfisker Stöcken januar-oktober 1946 (SPD, ulønnet), landmand H. Dieckmann, Schilksee, 1946-50 (CDU, ulønnet), Peter Alwin Hauschild 1950-56, Walther Mentzel, Vindeby, 1956-65, Egon von Gayl 1965-70.

Egernførde og Borby hørte fortsat til Hytten provsti; men fra 1913 boede provsten i Egernførde, og 1955 ændredes navnet til Egernførde provsti. St. Nikolaj sogn omfattede fra gammel tid selve byområ-

det syd for indløbet til noret, men er efter 2. verdenskrig udvidet med indlemmede dele af Altenhof og Vindeby, der tidligere hørte til Borby sogn. Dette dækkede oprindeligt hele egnen omkring Vindeby nord til Sandkroen og Gæssø (Gossee) og omfatter stadig Barkelsby, Gammelby m.m.

Blandt årets større begivenheder i 20'erne var skyttegildernes årsfester og de 3 store faste markeder. Disse holdtes på den gamle danske eksercerplads lige syd for bykærnen. Her optrådte også de store cirkus, som gæstede byen. Den store nye forlystelse, filmen, kunne nydes i byens to kinoteatre, fra 1930 endda med lyd. Et særligt indslag i byens liv var det frivillige brandværn med en chef og 13 aktive brandmænd. Og i byens skoler mindedes den 2. september stadig Sedan-dagen i 1870, Tysklands afgørende sejr over Frankrigs kejser Napoleon III.

Det førende lag i byen var foruden nogle få akademikere de rigeste røgeriejere og nogle få storhandlende. Derefter fulgte en middelstand af mindre røgeriejere og købmænd, andre handlende, håndværksmestre, kutterejere, tjenestemænd ved jernbane og post osv. samt i Borby nogle få selvstændige landbrugere. Den egentlige almue omfattede menige søfolk og fiskere, butiksmhjælpere, hushjælp og mange andre afhængige lønarbejdere. Arbejderne var kraftigt organiserede og ivrige republikanere. Dengang var 1. maj endnu ikke fridag ifølge lov; men flere hundrede arbejdere i Egernførde ofrede hver 1. maj en hel eller halv dagløn for at være med i det store socialdemokratiske optog.

Det daglige talesprog for størstedelen af byens beboere var til 1945 det slesvigske plattysk, et rapt, fornøjeligt og hyggeligt sprog. Det har medført store vanskeligheder for børnene, når de i skolen skulle lære højtysk, som næsten var et fremmedsprog for dem og deres forældre. De slesvigske skolebørn havde det endnu vanskeligere end børnene i Holsten, fordi de ikke kendte forskel på »mich« og »mir« eller »den« og »dem«. Et andet skel mellem Egernførde-egnen og naboerne mod syd findes i flertals tiltaleform (svarende til dansk »I« og højtysk »Ihr«); i dele af Holsten siger man »ji«, mens man i Egernførde bruger »ju«, der synes i nær familie med det engelske »you«. Selv om det tidligere danske folkemål i Svans forsvandt for 200 år siden, blev der også i Egernførde hængende danskprægede ord eller vendinger lige til vor tid, omend ikke nær så mange som i byerne Slesvig og Flensborg. Som eksempler kan nævnes »frühkost« (dansk frokost) for højtysk Frühstück eller Morgebrot, »kirkgaaer« (d. kir-

kegård) for ht. Kirchhof, »krüpschött« (d. krybskytte) for ht. Wilddieb, »köp« (d. køb) for ht. Kauf, »slef« (d. slev) for ht. Rührlöffel, »sluckohrig« (d. slukøret) for ht. »mit hängenden Ohren«, »schummering« (d. skumring) for ht. Dämmerung, »sprüttenhuus« (d. sprøjtehus) for ht. Spritzenhaus, »süük« (d. syg) for ht. krank. Byens sømands- og fiskersprog har bevaret særlig mange danske ord, f.eks. »aalquapp« (d. ålekvalbe) for ht. Aalmutter, »sannert« (d. sandart) for ht. Zander, »skipper« for ht. Schiffer, »snöör« (d. snøre) for ht. Angelsnur, »släpstedt« (d. slæbested = sted, hvor mindre fartøjer kan hales op), »troye« (d. trøje). Man sælger torsk »mit Bux« (d. »bukser« = rogn) for ht. Rogen, og på havnen hører man ikke blot »hiew op«, som vel også kan forekomme i Holsten, men tillige »hol kef« (d. hold kæft) ved siden af plattysk »hol de Snut« og ht. »halt's Maul«. En Egernførde-vending som »doar weet ik nix vun aff« kendes ikke i Holsten, men er i slægt med dansk »det ved jeg ikke af«.

Et andet problem i Egernførdes præjssiske skoler var historieundervisningen. Eleverne hørte meget lidt om hertugdømmet Slesvigs og Egernførdes fortid før 1848, men des mere om tyske kejsere og præjssiske kurfyrster og konger, som havde ingen eller uhyre lidt forbindelse med deres hjemstavn før 1864. - Til gengæld havde eleverne i Jungmann-skolen en fremragende sproglærer i Wilhelm Lehmann (1882-1968). Han var født i Venezuela af tyske forældre; men broderen Walther var præst i Borby fra 1919 til sin død 1941, og Wilhelm L. blev 1923 lærer ved gymnasiet i Egernførde. Begge brødre var meget afholdte, og Wilhelm Lehmann, der gik af som lærer i 1947, blev i sine ældre år kendt i vide kredse, også i England og USA, som lyriker gennem sine romaner og digte. Han blev 1962 æresborger i Egernførde.

Den stilfærdige småstad mærkede imidlertid også tidens økonomiske, sociale og politiske uro i Tyskland. Efter nogle blidere år sidst i tyverne kom den verdenskrise, som begyndte på New Yorks børs 29/10 1929 og bredte sig til Europa. Det sårbare Tyskland blev hurtigt ramt af utallige forretningskrak, mange tvangssalg af bøndergårde og en enorm arbejdsløshed. De hårdt ramte landmænd og den store hær af arbejdsløse blev mere og mere fortvivlede eller forbitrede og kunne ikke stilles tilfredse eller holdes nede ved rigskansler Brüning's nødforordninger. Det politiske billede prægedes stadig mere af aggressive ydergrupper og -partier, som bekæmpede hinanden og regeringen med voldsomme midler. Weimarrepublikkens udvikling ses tydeligt af tallene ved rigsdagsvalgene 1919-33. I de første

år overvægt for socialdemokrater og liberale borgerpartier, men allerede 1924 et stærkt ryk til højre og en vis styrkelse af kommunisterne på SPD's bekostning. Højredrejningen, der også viste sig ved valget af generalfeltmarskal Hindenburg til præsident i 1925 med genvalg i 1930, kom i det lange løb Hitler til gode; samtidig blev jordbunden gødet for ham af altyskere, militarister og de utilfredse bønders halvrevolutionære »Landvolk«-bevægelse. Ved rigsdagsvalget 1930 slog nationalsocialismen voldsomt igennem samtidig med, at kommunisterne gik frem. Darrés store program til redning af bondestanden gav nazismen stærkest tilhold i de nordtyske landbrugsprovinser Østprøjsen og Bagpommern samt Slesvig-Holsten, hvor Ditmarsken blev partiets højborg. Frygten for kaos og kommunisme drev i den følgende tid det meste af middelstanden og mange andre borgerlige i Hitlers arme, og den voldsomme indbyrdes strid mellem SPD og KPD svækkede de to partiers modstand mod NSDAP, der jo også kaldte sig arbejderparti. Det er en kendsgerning, at Hitler kom til magten i Tyskland på lovlig vis ved, at præsidenten 30. januar 1933 udpegede ham til rigskansler som fører for langt det største parti, og ved rigsdagsvalget 5/3 1933 fik nazisterne sammen med de tysknationale, som deltog i Hitlers første regering, 52% af stemmerne og flertal i rigsdagen. En anden sag er, at nazisterne både før og efter 30/1 1933 i høj grad brugte ulovlige midler for at få magten og beholde den.

I Egernførde amt dominerede landdistrikterne, og de borgerlige partier havde en vis overvægt lige fra 1919, selv om SPD var det største parti. Allerede fra de dårlige landbrugsår 1926-28 var der uro blandt landmændene, og 28/1 1928 oplevede Egernførde ligesom de andre kredshovedstæder i provinsen en vældig demonstration af »Landvolk« med sorte faner osv. mod de mange tvangssalg; blandt talerne for de 4000 deltagere på ekcerserpladsen var det tysk-nationale byrådsmedlem Peter Scheller. Også her slog nazismen igennem i 1930 med over 4.000 stemmer i amtet, overvejende taget fra de borgerlige partier, mens SPD stadig var amtets største parti med godt 5.800 stemmer. Ved rigsdagsvalget i juli 1932 holdt SPD nogenlunde sit stemmetal; men nu nåede NSDAP over 12.000 stemmer. Ved det hurtige nyvalg i november samme år tabte nazisterne 2.000 stemmer, mens kommunisterne havde deres bedste resultat med 2.380 stemmer, 11% i hele amtet. Efter Hitlers magtovertagelse kunne de gamle borgerlige og marxistiske partier endnu optræde ved valget 5/3 1933; men under det voldsomme tryk fra de nye magthav-

vere gik alle tilbage undtagen de tysk-nationale. NSDAP kom igen over 12.000 stemmer i amtet, og kort efter opløstes alle andre tyske partier. Det er påfaldende, at KPD ved alle valg 1919-33 var stærkere i Egernførde amt end i de andre sydslesvigske landkredse, til 1928 endda stærkere end i Flensborg by. Det skyldes nok Kiels nærhed og amtets karakter af udpræget godsområde med et stort proletariat af landarbejdere; mange kommunister både i Egernførde og på landet var organiseret som »Rød Front-kæmpere«. I de angivne tal for amtet er stemmerne fra købstaden med ligesom ved valgene til Egernførde kreds dag (svarer til dansk amtsråd). Ved valget 1929, hvor NSDAP endnu ikke spillede nogen rolle, fordeltes mandatene i kreds dagen med 12 til en fællesborgerlig erhvervsliste, 7 SPD og 1 KPD.

I selve Egernførde by ser stemmetallene ved nationalforsamlingsvalget 1919 og de senere rigsdagsvalg sådan ud:

	NSDAP (1924 Ludendorffs tysk-folkelige)	DNVP (tysk-nationale folkeparti, konservativt)	DVP (tysk folkeparti, liberalt)	DDP (tysk demokratisk parti, liberalt)	SPD	KPD (Tysklands kommunistparti)
1919	—	93	296	1522	1343	430
1924 maj	333	794	516	296	746	509
1924 dec.	178	794	591	306	827	351
1928	72	472	631	198	1388	282
1930	937	142	490	321	1500	505
1932 juli	2167	375	67	47	1402	683
1932 nov.	1766	530	118	44	1259	773
1933	2161	577	77	14	1205	748

(i 1933 var der desuden 57 st. på to små midterpartier).

Altså også her klar overvægt for de moderate partier DDP og SPD ved Weimarrepublikkens start, afløst af en skarp højredrejning i 1924 efter republikkens første forvirrede år. Men i 1928 var SPD helt dominerende med DVP som nr. 2. Efter kommunevalget 1925 sad der 11 borgerlige, 4 SPD og 3 KPD i Egernførde byråd. Ved kommunevalget 1929 blev resultatet:

NSDAP	274 st.	1 mandat (Peter Föh)
borgerlig fællesliste	1011 st.	6 mandater
grundejerliste	412 st.	2 mandater
tjenestemandsliste	452 st.	2 mandater

Sabnen auf Halbmaist

Die beiden von den SA und SS-Horden ermordeten Landerbeiter (Buhs, verheiratet, Vater von 2 Kindern, Junge, ältestes Kind einer 8 köpfigen Familie) liegen auf der Totenbare

3 Tage Sabnen auf Halbmaist

Aus jedem Haus eine Fahne / Achter auf die Geschäftsleute, die nicht fliegen

Eiserne Front

Aktionen aus dem Egernförde

Kommunistisk oprøb efter det nationalsocialistiske overfald på fagforeningshuset i Borby juli 1931.

SPD	1115 st. 6 mandater
KPD (og uafhængige socialister)	476 st. 2 mandater

Magtbalancen mellem de to fløje i byrådet var herefter næsten lige. Med stemmerne 9 mod 9 og lodtrækning valgtes den uafhængige socialist Johannes Kempe til rådets ordførende (Bürgerworthalter); han afløstes dog året efter af en borgerlig byrådsformand. Nazismens gennembrud ved 1930-valget var ikke så stærkt som andre steder; SPD var langt det største parti, og kommunisterne gik meget frem. Nu havde verdenskrisen også ramt Egernförde med fuld styrke. Mange arbejdsløse hang på gadehjørnerne; deres tal voksede til over 700 i løbet af 1932, hvor næsten en fjerdedel af byens befolkning levede af offentlig forsorg. Regulære gadekampe mellem kommunisterne og uniformerede nazikorps foregik hovedsagelig i de store byer; men i juli 1931 oplevede også Egernförde nazistisk brutalitet overfor anderledes tænkende. Under et landarbejdermøde i fagforeningshuset i Borby blev bygningen stormet af et stort antal SA- og SS-folk; under det slagsmål, der opstod, døde to landarbejdere af knivstik. Det vakte stor ophidselse blandt arbejderne. »Jernfronten« ledelse i Egernförde opfordrede hele byen til at flage på halv stang på begravelsesdagen - og til at mærke sig de forretninger, der ikke

Richard Vosgerau, f. 1889 i Egernførde, fagforeningssekretær, kreds-dagsmedlem (SPD). 1929 kommune-forstander i Borby, trods genvalg ved kommunevalget marts 1933 afsat af de nazistiske myndigheder. Fængslet april-november 1933 og påny 1944, i Neuengamme koncentrationslejr, til slut på fangeskibet Cap Arkona; omkom, da skibet blev sænket i Østersøen 4/5 1945.

flagede. Der indtraf talstærke kommunistdeputationer fra Kiel og Hamburg, og kommunister, der kørte gennem hovedgaden i åbne lastbiler, knuste ruder i nazi-forretninger. Politiet fandt aldrig drabsmændene, og sagen blev henlagt. Også andre steder i Tyskland viste politiet større interesse for at anholde kommunistiske urostiftere end for at efterspore nazistiske overfaldsmænd.

Ved valget i juli 1932 udslettedes de liberale partier, og NSDAP blev også i Egernførde langt det største parti. SPD's stemmetal veg lidt ved dette og de to følgende valg, men det opvejedes af fremgang for kommunisterne, der i 1932 i Egernførde nåede deres højeste tal nogensinde.

Nabokommunen Borby var blevet en udpræget forstad med mange arbejdere. Dens kommuneråd havde endnu efter valget 1925 borgerligt flertal og en af de tilbageværende bønder som kommuneforstander. Ved 1929-valget ændredes stillingen til 4 borgerlige, 4 SPD og 1 kommunist. Socialdemokraten, fagforeningssekretær Richard Vosgerau (1889-1945), der var født i Egernførde, blev kommuneforstander og arbejdede i de følgende år energisk for at bedre kommunens forhold trods de meget svære tider; bl.a. byggedes en stor ny kommuneskole. Hans virke vanskeliggjordes dog meget af den voldsom-

me indbyrdes strid mellem SPD og KPD i Tyskland, som også viste sig i Borby, hvor SPD havde styret. Kommunisterne rettede hadefulde angreb på Vosgerau og søgte helt ensidigt at gøre sig til de arbejdsløses eneste forkæmper. SPD svarede skarpt igen, - mens nazisterne forberedte sig til at tage magten. Det så næsten ud, som om Moskva gav de tyske kommunister ordre til at hjælpe Hitler med at ødelægge det store socialdemokrati, som var den største hindring for tanken om et Sovjet-Tyskland. Hvis først SPD var slået i stykker, håbede KPD at kunne tage føringen i Tyskland, når Hitler havde spillet fallit. Men man kom til at vente meget længere på den fallit, end mange troede i 1932-33, og efter 1945 kom kommunisterne ikke til magten i Vesttyskland.

Hitler-tiden

Det har været vanskeligt at få tilstrækkeligt meget pålideligt stof om Egernførde i årene 1933-45. Dem står der meget lidt om i hjemstavnsforbundets årbøger, og ligesom i det øvrige Tyskland har de fleste, der var voksne i nazitiden, ikke lyst til at tale om den, bortset fra nogle afgjorte modstandere af nazistyre. Det er menneskeligt forståeligt, men næppe sundt for det tyske folks udvikling, at mange prøver at slå en klamme om det 12-årige »tusindårsrige«, som om det slet ikke havde været til. Og det er i hvert fald uheldigt for den historiske forskning.

Et sted finder man dog pålideligt førstehåndsstof om en del af det, der skete i byen i de år, nemlig i den daglige Eckernförder Zeitung fra den tid. Mange uhyggelige ting kom selvfølgelig ikke i avisen under nazi-diktaturet, andre ting er fordrejet; men ofte kan den vågne læser ane det rette forhold bag de ensrettede meddelelser. Og det er helt forbavsende, hvad man trods alt finder af oplysninger i den lille avis. Der har været dygtige folk på den redaktion. En gennemlæsning af avisen for 1933 er med til at give et ganske godt billede af, hvordan den nationalsocialistiske magtovertagelse virkede i Egernførde.

Endnu i januar 1933 skrev aviserne nogenlunde frit, og E.Z., der ikke viste stor begejstring for nazismen, beretter om blodige uroligheder rundt om i Tyskland. General Schleichers regering i Berlin vakler, og nazisternes overmod vokser. I Egernførde var der 22. januar et nationalsocialistisk optog til rådhuspladsen med tale af partiets kredsleder for Egernførde amt, Vieth, og samme dag et kommunistoptog, dog uden sammenstød. En uge efter var der igen

stort nazimøde i byen, hvor partiets »Gauleiter« for Slesvig-Holsten, Hinrich Lohse fra Altona, som ny kredsleder indsatte landdagsmand, landarbejder Peter Bøhrnsen fra Skaleby i Angel. Han blev snart efter en mægtig mand i byen.

30. januar kom så Hitler til magten, dog i et ministerium med flertal af konservative. Avisen skrev dagen efter: »Hitler er rigskansler, og Hugenberg styrer økonomien. Nyt håb og ny kraft gennemstrømmer folket.« I skolerne markeredes dagen højtideligt, nazisterne triumferede, og mange almindelige mennesker var lettede over omsider at få en stærk regering efter 14 forvirrede år med evig uro og 15 regeringsskift. De borgerlige håbede, at det tysk-nationale partis leder Hugenberg med storindustrien i ryggen kunne styre opkomlingen Hitler. Men de nye magthavere tog straks fat. Som ny indenrigsminister for Prøjsen forbød Göring kommunistiske friluftsmøder og pålagde samtidig politiet ikke at gribe ind over for nationalsocialisterne. I Egernførde foretoges husundersøgelser efter statsfjendtlige skrifter. Da byen ikke havde været tilstrækkeligt begejstret og flagsmykket den 31. januar, arrangeredes et stort optog den 5. februar med skrap opfordring til flagning overalt; i optoget optrådte de to regeringspartier side om side: 1000 SA- og SS-mænd og 250 fra den store soldatersammenslutning Stahlhelm. Dagen efter afskediger Hitler Prøjsens ministerpræsident Braun for pligtforsømmelse (!), og kort efter lukkes Kiels universitet i 3 dage på grund af studenteruleligheder. Hitler udskriver nyvalg til rigsdagen, landdage, kredsda-ge og kommuneråd.

28. februar kom meddelelsen om rigsdagsbranden i Berlin. En halvtosset hollandsk kommunist blev anholdt inde i bygningen, hvor der brændte mange bål, og i samme time slog Göring til med arrestationer over hele riget, også af ledende socialdemokrater, fordi den anholdte havde sagt noget om forbindelser med socialdemokrater; der udstedtes almindeligt forbud mod kommunistiske og socialdemokratiske aviser - midt under valgkampen! To dage senere erklæredes undtagelsestilstand i hele riget og »generalangreb« på kommunisterne. Omstændighederne ved rigsdagsbranden var dog så mystiske, at mange anede, at det nok var Göring selv, der stod bag den. - 2. marts meldte E. Z. om et mordforsøg mod naziformanden i Borby, »Ortsgruppenleder« Buchmann, der fik knivstik af ukendte gerningsmænd, og dagen efter arresteredes to kommunister; men få dage senere advarede avisen mod rygter om dette overfald, og Buchmann synes ikke at have taget større skade. Var også dette et arrangement

som led i nazisternes valgkamp?

Efter rigsdagsvalget 5. marts, som gav nazipartiet og de tysknationale tilsammen et lille flertal, skrev avisen »Folket giver Hitler magten« og meddelte, at hagekorset nu var officiel rigsfane. 8. marts fik byens skolebørn igen fri for at kunne overvære et nyt optog af SA, SS og Stahlhelm med hejsning af hagekorset på rådhuset og andre offentlige bygninger. Dagen før kommunevalget 12. marts bragte avisen kun kandidatlisterne for NSDAP og de konservative blokke »Sort-hvid-rød Kampfront« og - i Borby - »Almenvellet« og tilføjede, at de andre lister egentlig slet ikke kom på tale, - lidt forhastet, som resultatet viste. For kredsvalget var der dog noget om det; her valgtes 12 nationalsocialister, 4 borgerlige, 5 SPD ($\div 2$) og genvalg af den uafhængige socialist Kempe på kommunist-listen. Men i byen så det anderledes ud:

NSDAP	1328 st. 6 mandater (+5)
National enhedsfront	1173 st. 6 mandater (uændret)
SPD	1074 st. 5 mandater ($\div 1$)
KPD (og uafh. socialister)	525 st. 2 mandater (uændret).

To særlister fra 1929 med ialt 4 mandater var forsvundet; men nazisterne fik altså kun magten i byen ved støtte fra den lige så store konservative blok. — I Borby var resultatet næsten en sensation. SPD bevarede med 564 st. sine 4 mandater, og kommunisten Fæhse genvalgtes med 135 st. Borgerlisten »Gemeindewohl« fik 261 st. og måtte aflevere 2 af sine 4 pladser til NSDAP, der kun nåede 344 stemmer.

E.Z. bragte 14. marts en oversigt over valgets udfald i hele Tyskland. I avisens egen leder hedder det »Den nationale revolution sejrede også i kommunerne« med en stilfærdig tilføjelse »næsten uden blodsudgydelse«; man havde allerede lært at skrive mellem linierne. Det nævnes, at nogle småbyer som Borby danner en undtagelse, og tilføjes, hvad der desværre blev alt for sandt: »For lang tid vil det tyske folk nu være fri for valg«. Helt forbløffende - næsten profetisk - er det midt på avisens forside og særligt fremhævet at læse, at også den mægtigste overborgmester i Tyskland, Konrad Adenauer i Köln, har måttet strække våben og er gået i vrede, netop den mand, der 16 år senere skulle blive Vesttysklands første forbundskansler og gå i spidsen for opbygningen af en demokratisk stat på ruinerne af Hitlers fantastiske rige. Noget senere havde avisen en meddelelse om afske-

digelsen af Rensborgs liberale landråd Steltzer; han blev i 1944 arresteret af nazisterne, men oplevede i 1946 at blive Slesvig-Holstens første demokratiske ministerpræsident.

Avisen beretter også om arrestationer af kommunistiske parlamentarikere over hele riget og oplyser, at nogle af dem blev skudt »under flugtforsøg«, en hyppig vending i Gestapos rapporter fra de næste 12 år. Det tilføjes, at opgøret med kommunisterne i kommunerne »følger mere legale baner«. 21. marts påny skolefri og fakkeltog i Egernførde, denne gang på grund af åbningen af den ny rigsdag, der omgående gav Hitler fuldmagt i 4 år. Avisen referede dog også den store og modige tale, der ved den lejlighed - frihedens endelige undergang i Tyskland - holdtes i rigsdagen af socialdemokratiets formand Otto Wels, der kort efter måtte flygte ud af riget. - 24. marts meddelte avisen, at der ved Heuberg i Württemberg var oprettet en »Konzentrationslager« for politiske fanger, foreløbig 1500, der ville blive sat til »egnet arbejde«; også senere fortalte avisen om sådanne »arbejdslejre«. Den tyske offentlighed kendte altså fra første færd dette begreb, på tysk forkortet til KZ; men det er rigtigt, at de fleste ikke vidste - ikke turde vide - ret meget om, hvad der foregik i disse lejre. Visse anelser kunne man dog få allerede i marts og april ved at læse propagandaministeriets harmfulde indsigelser mod »løgnagtige rædselsberetninger« (Greuelpropaganda) i udlandet om mishandling af jøder og marxistiske fanger i Tyskland; svenske blade havde den frækhed at skrive, at man i Tyskland hængte jøder og piskede nøgne fanger!

I Egernførde gik det ikke helt så stærkt. Nyvalget til driftsrådet på TVA tabte den lokale leder af den Tyske Arbejdsfront, SA-Sturmbannfører Louis Brenner, med 58 stemmer mod 184 på den frie fagforeningsliste. På gymnasiet holdt gamle rektor Rasmussen en pæn tale til de ny studenter om Dante, Goethe og Kant. Han havde noget tidligere - før hagekorset var blevet officielt rigsflag - fjernet en hagekorsfane, som ivrige »partifolk« havde sat op på skolen; få måneder senere måtte han gå af og efterfulgtes af Georg Schaub, en rigtig nazist. Langt større opsigst vakte det, da avisen 29/3 skrev: »Kun på grund af overskridelse af den foreskrevne aldersgrænse ser vor mangeårige rektor ved drengborgerskolen Wilbers Jessen sig tvunget til at tage afsked 1. april. Han sagde igår ganske stille farvel til sin gamle skole«. Den kun 62 år gamle rektor var højt agtet i byen ikke blot som skolemand, men også for sin optræden som byrådets førstemand efter Kapp-kuppet, som kreds-

Wilhelm Sievers (1896-1966), født i Holsten, jurist. 1931-33 borgmester i Egernførde, medlem af NSDAP. 1933-36 overborgmester i Flensborg. - Billedet er fra et skolestævne i Flensborg i september 1933.

dagsmedlem i nogle år og ikke mindst for en stor indsats som hjemstavnsforsker. I et brev, hvori han meddelte magistraten sin beslutning, foreslog han at finde en efterfølger, »som forstår den nye tid, er åndeligt egnet til at være fører og kan tilpasse folkeskolens udvikling til kravene af idag«. Meningen var tydelig. Den ansete egernførder ville ikke være med under det nye styre. Han fortsatte dog som stadsarkivar.

Overmodet efter magtovertagelsen gav også nazistiske kredse i grænselandet appetit på Nordslesvig, hvis afståelse de fleste tyskere aldrig havde forsonet sig med. Der lød stadig flere røster om, at Nordslesvig skulle »hjem til riget«. Og nu blev navnet Egernførde pludselig kendt over hele Danmark - ligesom i 1849, heller ikke denne gang for det gode. I Eckernförder Zeitung begyndte det ret fredeligt med referat af et møde i byen, hvor en ung hjemmetysker fra Sønderborg havde talt om nationalpolitiske forhold nord for grænsen. Referenten omtaler ham venligt, men finder ham ikke tilstrækkeligt ildfuld og besat og tilføjer så: »Om danskerne er et elskværdigt folk eller ej, interesserer os ikke i grænsespørgsmålet. Vi ønsker, at de tyske faner igen skal vaje over Nordslesvig.« Endnu skarpere var byens nye borgmester, holsteneren Dr. Wilhelm Sievers (1896-1966). Da byrådet valgte ham i 1931, var han endnu ikke medlem af NSDAP; men det blev han snart efter. På Schleswig-Holsteiner-Bunds årsmøde i Egernførde i september 1932 prøvede nazisterne at få Sievers valgt til formand; den gamle formand, anglerbonden W. Iversen, Munkbrarup, genvalgtes dog med stort flertal. Men i marts 1933 måtte Iversen vige for Sievers, som straks tog kraftigt fat. I en programtale 24/3 sagde han: »Vi må klart og iskoldt sige danskerne, hvad vi vil. Vi vil have Nordslesvig igen. Begriber danskerne ikke, at grænsen må ændres, kan det tidspunkt komme, hvor der med kendsgerningernes magt træffes en afgørelse, som ikke passer danskerne, men som det enige Slesvig-Holstens vilje bestem-

mer.« 30. marts sagde han på et møde i Slesvig: »Slesvig-Holsten er træt af at lade det lille folk mod nord bestemme, hvordan grænsen skal se ud.« Den 5. april ved mindefesten for Egernførde-kampen i 1849 gentog han kravet om Nordslesvig og tilføjede: »Vi tænker slet ikke på at anerkende denne grænse, som kun er en linie mellem sorte og grå krager.« Det sidste er iøvrigt naturhistorisk ikke helt forkert; og det er rigtigt, at 1920-grænsen ikke er en naturlig folkegrænse. På Egernførde-mødet fulgtes Sievers op ved en endnu skrappere tale af pastor Peperkorn, Fjolde, senere NS-kredsleder i Sydtønder amt. Disse udfald fremkaldte stærke reaktioner nord for grænsen, selv om Hitlers »nordiske« minister Alfred Rosenberg prøvede at glatte ud. De vigtigste følger af Egernførde-talerne var den sønderjyske ungdoms magtfulde fremtræden i Det Unge Grænseværn, dannelsen af Danske Samfund i alle sogne ned mod grænsen og statsminister Staunings behjertede indgreb ved oprettelsen af en garnison på Søgaard nord for Krusaa. - Borgmester Sievers blev kort efter flyttet til posten som landråd i Flensborg amt, fra september 1933 endda overborgmester i Flensborg, hvad man fra dansk side tog som et dårligt varsel. Mærkeligt nok fik han et ganske godt forhold til de dansksindede flensborgere, hvis ønsker han imødekom på visse punkter. Et par år efter kom han på kant med »Gauleiter« Lohse, der også var blevet provinsens overpræsident, og blev i januar 1936 afsat som overborgmester. Derefter turde mange af hans tidligere tyske venner ikke omgås ham, så han var dybt taknemlig over, at de danske byråds-medlemmer ikke var bange for at besøge ham. Året efter forsvandt han fra grænselandet og blev overborgmester i Neu-Brandenburg.

Ved det første møde i Egernførdes nye byråd den 27/3 1933 mødte Sievers og de andre nazister i uniform; men rådet genvalgte som sin formand den tysk-nationale kaffehandler F. Hudemann, altså ikke en nationalsocialist. De to kommunister var af gode grunde ikke mødt. Kempe blev dagen efter sat i »beskyttelsesarrest« ligesom Faehse fra Borby, fordi der var uddelt illegale flyveblade i byen. De blev dog begge snart løsladt igen - indtil videre. Faehse slap 1934 illegalt til Danmark og kom derfra til Rusland; der skal han siden være forsvundet som andre rettroende kommunister under Stalins brutale diktatur. Byrådets moderate linie fortsattes ved rådmands-valget 3. april, hvor SPD ved fisker Wilh. Stöcken fik en af de 3 poster.

Mere spændende var konstitueringen af Borbys nye kommuneråd den 4/4. Da kommunisten var arresteret, stod stemmerne lige ved

Avisen refererer derimod det første møde i den nye kreds dag 12. april, hvor SPD og KPD ikke var mødt. I sin tale takkede den alment ansete landråd Alnor (1892-1972) det guddommelige forsyn for Hindenburg og Hitler (bemærk rækkefølgen) og udbragte »et glad Heil« for dem. Der er ikke tvivl om, at store dele af borgerskabet og middelstanden endnu håbede på en god udvikling, - samtidig med at der stadig sporedes opposition; 19/4 meddelte avisen, at 5 egernførere var arresteret for uddeling af flyveblade og overført til Slesvig. På Hitlers fødselsdag 20. april havde avisen en stor levnedbeskrivelse af ham og meddelte, at Gåsetorvet nu hed Adolf Hitler-Plads. Borgerskabet måtte dog snart få bange anelser ved meget af det, der stod i avisen: Jøden Albert Einstein udelukket fra kuratoriet for den fysisk-tekniske anstalt i Berlin; han slap heldigvis snart til udlandet. 22/4 Papen »fritaget« for hvervet som rigskommissær for Prøjsen. 28/4 Stahlhelms fører Seldte går ind i NSDAP og opfordrer alle sine kammerater til det samme. Den »røde« demonstrationsdag 1. maj proklameres som lovpligtig fridag og festdag for »det nationale arbejde«; også i Egernførde overtages fagforeningerne af den tyske arbejdsfront. Der indføres tvungen »arbejdstjeneste« for alle unge; kort efter arresteres i Egernførde 3 mænd for at have generet nogle »arbejdsfrivillige«. Ferierejser til Østrig forbydes; rejser til Danmark frarådes, fordi danskerne er tysk fjendtlige og imod hagekorsmærker. 29/6 indlemmes Stahlhelm officielt i NSDAP, en bitter pille at sluge for mange konservative. Stahlhelm i Egernførde holder endnu 30/5 et stort møde; men kort efter opretter den lokale SA en »SA-reserve«, hvor stålhelmsfolk blev indlemmet, selv om Stahlhelms Egernførde-afdeling fortsat bestod med Dr. Hagedorn som leder. 23/6 totalforbud mod SPD; rigsdagsmand Jürgensen fra Egernførde er i »beskyttelsesarrest« i Berlin. 28/6 Hugenberg går som minister; hans tysk-nationale parti er opløst. Den dag skrev avisen med rette: En hel tidsalder ligger mellem 30. januar og idag.

Den fuldstændige ensretning skred rask frem. 29. april kom en lov om »genrejsning af embedsstanden«, en fin titel. Magthaverne fortalte, at den var vendt mod dem, der havde fortrængt den hæderlige prøjsiske embedsstand ved hjælp af deres SPD-partibog. Der var måske enkelte steder noget at rette op; men det, der kom, var langt værre. Nu gjaldt det om at have partibog som nationalsocialist, især med lavt partinummer. Loven krævede for at ansætte nogen, at han gav garanti for til enhver tid at gå ind for den nationale stat (»die Gewähr bietet jederzeit für den nationalen Staat einzutreten«); mær-

keligt nok bruger den nye vesttyske tjenestemandsløve efter 1945 en ganske tilsvarende ordlyd for at sikre ansøgerens tilslutning til det nye demokrati (»die Gewähr dafür bietet, daß er jederzeit für die freiheitliche Grundordnung eintritt«), den bestemmelse, som er grundlag for den omstridte extremist-beslutning af 1972. - Efter avisen at dømme levede amtsretten i Egernførde videre forholdsvis uberørt af omvæltningen, bortset fra ophængning af Hitler-billeder og »Heil-Hitler« i retssalen. De to faste dommere fortsatte, til Delfs døde og Müller gik af på grund af alder, og behandlede stadig almindelige borgerlige og kriminelle sager. Alvorligere sager mod »partifjender« gik uden om den almindelige domstol. Ude i byen regerede »Ortsgruppenleiter« Detlef Ramm i Egernførde og kollegaen Buchmann i Borby. Kredsleder Böhrnsen havde kontor på Gåsetorvet. I Fuglsang nr. 45 i Borby sad Gestapos afdeling for Egernførde amt. - Lærerforeningen i Egernførde fik en ny formand Kunze, og alle lærere måtte med i amtets nationalsocialistiske lærerforbund. Den nazistiske kvindeorganisation (Frauenshaft) fik i Egernførde en fru Schenk som leder, mens amtsforeningen lededes af en frøken G. von Notz. Fører for det Tyske Pige-Forbund (BDM) i byen var frøken Wille. Lederen af NS-velfærdskontoret hed Brüning.

Allerede fra marts 1933 bragte avisen opråb mod jøderne - »Jøderne er vor ulykke« osv. - og opfordringer til boykot mod jødiske forretninger som hævn for udlandets »løgnagtige« beskyldninger om jødeforfølgelser. Det var lidt vanskeligt for de partitro i Egernførde som mange andre steder i Nordtyskland. Byen havde endnu i 1905 7 ortodokse jøder; men i 1933 var der ingen. Der var vist et par kristne hel- eller halvjøder; men de var gift med »ariere« og fik lov at sidde i fred. En af lærerne ved gymnasiet, som så udpræget jødisk ud, forsvandt ca. 1935, muligvis til udlandet. Nogle ivrige nazister i Egernførde skal engang have arresteret en mand, der stammede fra Schlesien og havde et ejendommeligt navn, og en anden med semitisk udseende; men de måtte omgående løslades som ægte ariere. Krystalnatten 7/11 1938, da »folkets spontane raseri« rundt om i Tyskland organiseredes til overfald på jødiske synagoger, forretninger og boliger, mærkedes næppe i Egernførde. Men også her kunne man i udhængskassen ved posthuset læse det antisemitiske smudsblad »Der Stürmer«, og ved et stævne på Askebjerg hørte man et hold BDM-piger fra Holsten synge om »jødeblodet, som sprøjter fra kniven« (Wenn's Judenblut vom Messer spritzt, hej, dann geht's noch mal so gut). - Også i Egernførde måtte folk fremskaffe arier-attester

Helmut Lemke v. Soltenitz, f. 1907 i Kiel som søn af en kontreadmiral, 1929 dr.jur., medlem af NSDAP, maj 1933 borgmester i Egernførde, fra december 1937 borgmester i Slesvig. Fra 1943 krigstjeneste som søofficer. Efter 1945 advokat i Lübeck. Siden 1955 medlem af landdagen (CDU). 1954 kultusminister i Kiel, 1955 indenrigsminister, 1963-71 ministerpræsident. 1954-71 medlem af forbundsrådet (Bundesrat). Fra 1971 formand for landdagen i Kiel.

for ren indoeuropæisk afstamning til og med oldeforældrene. Her som andetsteds i Sydslesvig blev en del ellers tysksindede slesvigere klar over, at de havde mange familieforbindelser til Danmark, men meget få syd for Ejderen; med årene blev myndighederne i Sydslesvig mindre ivrige med at kræve arierattester. Interessen for afstamningen førte i 1934 til oprettelse af en forening for slægtsforskning og hjemstavnshistorie for Egernførde amt.

Blandt de ivrigste Hitler-tilhængere var den helt unge Werner Schmidt, født 1911 i Haderslev og opvokset i Egernførde. Han var først lokal leder af »koloni-ungdommen«; dengang håbede mange tyske at genvinde de i 1919 afståede tropekolonier. I juni 1933 blev denne »Kolonialsturm« slået sammen med byens Hitler-Jugend, som derved kom op på 120 mand med Schmidt som fører for det hele; han holdt en glødende Hitler-tale, refereret i avisen den 23. juni. 1937 blev han ansat i statens tjeneste. Efter 1945 blev han »afnazificeret«, men holdt sig en tid i baggrunden. Senere blev han indvalgt i byrådet på den tyske fællesliste og var 1952-66 byens borgmester. Derefter var han som FDP-medlem statssekretær (minister-stedfortræder) i Kiel til 1973, stadig med bopæl i Egernførde. I 1978 blev han formand for det slesvig-holstenske hjemstavnsforbund (SHHB), hvor han indførte en skarpere tone over for det danske mindretal.

En lige så ivrig nazist var byens nye borgmester, juristen Helmut Lemke, født 1907 i Kiel og medlem af NSDAP. Han overtog embedet 24. maj 1933 og viste sig særdeles aktiv i partiets tjeneste, bl.a. ved offentlige taler ved mange forskellige lejligheder. Efter avisens referat sagde han i sin tiltrædelsestale: »Vi nationalsocialister er bestemt til at udføre det tredje riges hammerslag. Vi står på førerprincipets grund. Det siger, at i tjenesten skal man udføre alt, hvad der beordres fra oven«. Hans stedfortræder som formand for byrådet blev prokurist Föh, gammelt partimedlem og SA-Obersturm-fører. Lemke var også lokal repræsentant for det nazistiske juristforbund. I december 1937 flyttedes han til borgmesterposten i Slesvig, hvor han bl.a. førte nøje kontrol med det danske mindretal. Fra 1943 gjorde han tjeneste som søofficer, og efter krigen blev han afnazificeret. Nogle år senere var han igen med i politik, nu som energisk demokrat inden for CDU. 1954 blev han kultusminister i Kiel, året efter indenrigsminister og så ministerpræsident 1963-71. I denne egenskab optrådte han venligt over for Danmark og det danske mindretal. 1971 blev han præsident for landdagen i Kiel.

Hertil kan føjes Walter Mentzel (1899-1978), der stammede fra Pommern. Han var naziborgmester i Kiel og januar-april 1945 tillige midlertidig landråd i Egernförde amt. Efter »afnazificering« repræsenterede han 1954-71 med bopæl i Vindeby Egernførdekredsen i landdagen, hvor han var CDU's gruppeformand, en tid også statssekretær. 1956-65 var han landråd for Egernförde amt.

Disse eksempler viser som utallige andre i hele Tyskland, at en særdeles aktiv fortid som nationalsocialist i ledende stilling ikke har hindret en smuk politisk løbebane i den demokratiske vesttyske forbundsrepublik. Det kan da også være helt rigtigt at slå en streg over den enkeltes ungdomsfejltagelser og glæde sig over, at folk med årene finder en bedre vej. Det samme må så vel også gælde for personer, der i de unge år har hørt til på den modsatte politiske yderfløj.

Efter at Eckernförder Zeitung efterhånden havde fortalt om mange fremtrædende folk, som var flygtet til udlandet, meddelte avisen 30/6 1933, at der nu krævedes visum for alle tyskere, der ville rejse ud af riget. Alvorlige kristne fik også noget at tænke på ved at læse avisen. 30/5 havde den meddelt, at der var indsat en evangelisk »rigsbiskop« Bodelschwink, som erklærede, at han rakte hånden ud til de »Tyske Kristne«, en nazistisk lægmandsbevægelse. Men også han kom snart på kant med partiet; 4 uger senere fik den slesvigholstenske landskirke officiel ros for »korrekt« optræden, fordi Bo-

delschwingsks pinsebudskab ikke var blevet oplæst fra prædikestolene i provinsen, fordi landskirken straks havde krævet nyvalg af en rigsbiskop og havde stemt for pastor Müller til posten, og fordi landskirken ikke deltog i protesten mod udnævnelse af en (nazistisk) statskommissær for den evangeliske kirke. Samtidig meddeltes, at den ny statskommissær havde afsat den højt ansete generalsuperintendent Otto Dibelius, senere en af lederne i den tyske kirkekamp mod Hitler. Allerede i efteråret 1933 dannede en kreds af præster i provinsen et »bekendelsesforbund« mod den nye ledelse af landskirken.

Trods forskellige betænkeligheder var det dog tydeligt i årene efter 1933, at der nu stod et flertal af Tysklands befolkning bag Hitler. I det ydre var der også en hel del forbedringer at se. Den voldsomme politiske uro med gadekampe osv. var slut. Overalt i Tyskland hørte man sætningen »Føreren har skaffet ro og orden«, næsten et helligt begreb for rigtige prøjsere. De uhyggeligt mange arbejdsløse forsvandt hurtigt, først ved indkaldelse til arbejdstjeningen og præmier til fabrikker, som ansatte yderligere arbejdskraft, senere ved oprustningen og fra 1935 ved indførelsen af værnepligt. Hitlers ikke-nazistiske finansminister, »trollmanden« Hjalmar Schacht - født i Tinglev - stabiliserede Tysklands økonomi og valuta med fremragende dygtighed. Erhvervslivet nød godt af det energiske styre; således fik Egernførde store, nye fiskekuttere, som kunne gå på lange togter. Byen mærkede ikke meget til Hitlers opgør med SA-lederen Röhm i slutningen af juni 1934 bortset fra, at SA fik en ugens »orlov« med uniformsforbud; derefter trådte SA i baggrunden til fordel for SS, som også havde en afdeling i Egernførde. 2/8 samme år gav lineskibet Schleswig-Holstein på byens red salut i anledning af gamle præsident Hindenburgs død og derefter dobbelt salut for Hitler som »fører og rigskansler«. Nu måtte alle officerer og soldater aflægge faneed til føreren - med den forfærdelige følge, at næsten hele officerskorpset adlød Hitler blindt lige til 1945. Der »heiledes« i de år ivrigt over hele Tyskland, og olympiaden i Berlin 1936 blev et kæmpeskuespil, som også slog titusinder af udlændinge med beundring for det nye Tyskland. Efter rigsdagsvalget 29/3 1936, hvor der jo kun var et parti at stemme på, meddeltes følgende resultat for Egernførde amt: 99,1% valgdeltagelse, 98,1% af stemmerne for Hitler; dette valg skulle iøvrigt have været holdt i februar, men blev pludselig udsat - onde tunger sagde, fordi en forhåndsberregning viste *over* 100% ja-stemmer. Der var trods alt en del, som forstod, at disse tal måtte være svindel.

Blandt de oplivende ting for dem, der ikke havde noget imod at lade sig dirigere af nazipartiet, var de store billige fællesrejser, arrangeret af »Kraft durch Freude«, som også havde kontor i Egernførde. De var en slags forløber for en senere tids selskabsrejser, men helt fast i myndighedernes hånd og oftest med en grænse på 10 RM for valutaforbrug i udlandet. På Sydslesvigs østkyst var der dog en del sejlbadsejere, der gjorde ture på egen hånd til de danske farvande, hvor de kunne trække vejret frit uden stadigt opsyn af partiets »blok-vagter«.

Der byggedes - også i Egernførde - mange pæne nye boliger, mest enfamiliehuse, til en billig pris, i første række for partimedlemmer. Byen voksede desuden i 1934-35 ved indlemmelsen af Borby kommune; men folk fra Borby regnede sig dog ikke for egernførere, og Borby-drengene havde fortsat fejder mod »de Peer-markers«, som de kaldte drengene fra Egernførde. Nazificeringen af gadenavnene fortsatte: Feldweg blev til Horst Wessel-gade, Kielergade til »Straße der SA«, Prinsensgade til Karl Radtke-gade (efter en SS-fører, der døde under gadekamp i Eutin) og Reberbanen til Hermann Göringsgade. Samme Göring blev udnævnt til æresborger i Egernførde; da han ankom til byen på sin lystjagt Karin, skal han have udtalt: »Stinker her altid sådan?«, fordi osen fra fiskerøgerierne bed ham i næsen. Oprustningen satte stærkt præg på den før så fredelige by. Allerede i 1935 fik torpedoforsøgsstationen en ny afdeling (Nord) på kysten lige øst for Borby. Året efter opførtes kasernen »Karlshöhe« ved Slesvig Landevej; der fik Egernførde en egentlig garnison på 1000 marinere. I 1939 fik TVA en tredje afdeling (Øst) på bugtens sydkyst ude ved Krusendorf. Derved kom TVA op på 1000 fast ansatte; under krigen voksede tallet til 7.300, overvejende tilflyttere sydfra, bl.a. fra det katolske Schlesien; de fleste af dem fik bolig i Egernførde. Af politi havde byen i 1937 en politimester og 9 vagtmestre samt en gendarmeriafdeling med kontor i Borby - foruden Gestapo, som jo var hemmeligt. Folketallet i Egernførde med Borby nåede 1939 op på 14.000 mod godt 10.000 i 1933.

»Byggeskolen« blev udvidet, og i nogle år havde Egernførde også en særlig fagskole for tysksindede nordslesvigere. I gymnasiets aula udførte den flensborgske malerinde Käte Lassen, som iøvrigt havde nær forbindelse med Jylland, en stor fresko »Nordisk sværddans«. Ved indvielsen af billedet i 1939 citerede rektor Schaub nogle Hitler-ord om folket som den evige kilde og evige brønd og fremhævede, at dette kunstværk ikke var »udartet kunst med en ufolkelig, jødisk-

international indstilling« (som billeder af Nolde og lignende), men fremstilling af »en udpræget germansk skik, indvielsen til krigshåndværket, den frie mands evige bestemmelse«. Denne fresko blev efter 1945 overmalet, da dens motiv ikke fandtes passende til de nye tider. Blandt deltagerne ved afsløringen i 1939 var den nye nazistiske borgmester Friedrich Böhm; han blev i 1943 strafforsat til Vesterland på grund af uregelmæssigheder.

Samtidig med at de fleste tilpassede sig til Hitler-styret, blev forholdene stadig værre for jøderne og nazismens modstandere. En lov fra 1934 hjemlede straf for »ondskabsfulde« angreb på stat og parti; og fingrene blev ikke lagt imellem. I Egernførdes gamle bydel med de små huse, beboet af fiskere og andre jævne folk, kunne det ofte høres om natten, hvordan SS hentede »parti-fjender«, og mange ry-stede for, at det skulle være deres tur næste gang. Nogle fagforeningsfolk forsvandt sporløst. Det hændte dog også, at enkelte kom hjem fra KZ. De var ved trusler gjort mundlamme; men enhver, der så deres blege, forbitrede ansigter, kunne forstå, at de ikke havde været på kurophold. Der begyndte at sive rygter om, hvad der skete i KZ-lejre og sindssygehospitaller. Men folk turde ikke vide besked; man lukkede øjne og øren. I 1935 blev byens frimurerloger »Lygte ved Stranden« og »Zur Ykernburg« forbudt; medlemmerne måtte gemme logernes ejendele og være yderst forsigtige for at undgå arrestationer.

Bortset fra Görings æresborgerbesøg blev Egernførde ikke overrendt af nazilederne. Hitler passerede engang byen på vej til Flensborg og besøgte senere TVA på sin avis »Grille«. TVA fik også nogle gange besøg af Arbejdsfrontens leder Robert Ley; han virkede ikke imponerende på dem, der husker de besøg.

Der var nok en del begejstring over indlemmelsen af Østrig og Sudeter-områderne i 1938, men noget mindre over besættelsen af Tjecoslovakiet og Memel i 1939. Mange begyndte at få bange anelser ved de mange krigsforberedelser, der kunne ses over hele Tyskland. Ved Egernførde opstilledes antiluftskyts i 1938, og i sommeren 1939 indførtes de første levnedsmiddeltkort. I august kom den uheldsvangre venskabspagt mellem Hitler og Stalin. 1. september standse arbejdet i skolerne og byens erhvervsforetagender, så alle kunne høre Hitlers radiotale om begyndelsen af krigen mod det uforskammede Polen efter et »polsk« overfald på en tysk landsby (udført af SS-mænd i polske uniformer). I modsætning til 1914 viste Egernførde denne gang ikke megen begejstring for krigen; men der blev i

Eckernfjorden Avis

Læseblad for die Stadt og den Kreis Egernefjorde, die Landkommuner Schwane, Angeln, Dänkiwold og Skiffen. Dagsavis for die offentlige Beskæftigede af die Stadt, die Amtsgerichte, die Gemeinden og offentlige Bedrifter.

Årgang 88 Nr. 204 Tirsdag den 1. September 1939

Det er tysk gered!

Flammendes Befendnis des Führers vor dem Reichstag. - Der erste Soldat eines tapferen Volkes. - Danzigs Heimkehr in das Reich

Det gælder altså nu sig, de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Denne Skitsen skal for under beretningen om den store Danmarks. Den er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Den store Danmarks. Den er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Den store Danmarks. Den er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Debet af det samlede Luftværket

Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Der dag der Heimkehr

Den store Danmarks. Den er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Der Führer an die Wehrmacht

Den store Danmarks. Den er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Dos Wiffen: Jo oder Jo?

Den store Danmarks. Den er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Danzig ist heimgekehrt

Den store Danmarks. Den er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Die Befreiung des Danzigs

Den store Danmarks. Den er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

Einbruch in Schweden

Den store Danmarks. Den er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold. Det er allerede nu uafhængigt berørt, alle de politiske og økonomiske forhold.

«Eckernfjorden Avis» for 1/9 1939 viser en langt klarere tysk krigsvilje end i 1914. Nu skulle Polen slås ned, fordi det ikke modtog Hitlers »storblåede fredstilbud» om uden kamp at acceptere Danzigs indlemmelse i Tyskland og påstå den polske korridor ud til havet og dermed lægge resten af Polen i Hitlers brutale hænder, som det var sket med Böhmen-Mähren og Slovakiet i marts 1939. Udtalelsen om kamp for »livsrum» viser, at det var en bevidst erobrerkrig. Avisen fremhæver samtidig den afgørende betydning af Hitlers ikke-angrebsaftale med sovjetunionen af 23. august. Den viste sig siden at være lige så »ærligt» ment, altså lige så værdiløs, som de tilsvarende pagter af 1934 med Polen og af april 1939 med Danmark.

1939 og 1940 gang på gang holdt sejrsmesser med påbud om flagning med hagekors overalt, ikke mindst efter Paris' fald og Frankrigs overgivelse.

Egernførde oplevede ikke selv meget af krigen. Den eskadre, som gik til Storebælt natten før 9/4 1940 som led i besættelsen af Danmark, kom fra Egernførde bugt; men dens største fartøj, gamle »Schleswig-Holstein«, gik på grund ved Langeland og var derfor ikke med ved besættelsen af Korsør og Nyborg. Fra juli 1940, da det britiske luftvåben begyndte at slå igen mod Tyskland, blev Kiel bombet med korte mellemrum, ofte flere gange om ugen, ligesom Hamburg og undertiden Neumünster. Egernførdes brandværn måtte gang på gang afsted for at hjælpe med at slukke i Kiel og andre steder, et ganske farligt håndværk. Også TVA's anlæg blev flere gange angrebet, selv om de og byen blev dækket med spærreballoner og kunstig tåge. I selve Egernførde og Borby faldt der kun ganske få bomber, vist fra flyvere i vanskeligheder, som måtte lette sig for lasten. Enkelte huse blev skadet og ialt 6 civile dræbt af bomber fra luften. Det var ellers uhyggeligt nok at se ildskæret fra Kiel. Til gengæld fik byen i 1942 fint besøg, nemlig af den japanske admiral, som i december 1941 havde ledet overfaldet på Pearl Harbor, der startede krigen med USA.

Det er svært at sige, hvor meget folk i Egernførde vidste om den tyske fremfærd i de besatte lande, herunder Gestapos og SS's skændselsgerninger. En del egernførdere på tjeneste rundt om i Europa må have set noget, tildels som medvirkende. I hjemlandet var beboere omkring koncentrationslejre øjenvidner til mishandlinger; andre oplevede nedværdigende eller grov behandling af krigsfanger og andre tvangsarbejdere.

Som tiden gik, blev forholdene stadig sværere også for civilbefolkningen. Indkaldelsen af alle våbenføre mænd, til slut fra 16 år og til 60, standsede en stor part af de almindelige erhverv, selv om kvinderne overtog en hel del af mændenes arbejde; rustningsindustrien fik forrang. Levnedsmidler og andre daglige fornødenheder blev meget knappe, og børnene lærte at »organisere«. De, der ikke selv havde en lille grønthave eller venner på landet, som slagtede »sort« trods strenge forbud, havde det svært. Det hjalp en smule med pakker, som soldaterne bragte hjem fra de besatte lande, navnlig Danmark, som forekom de hårdt rationerede tyskere at være et slaraffenland; man kunne høre soldater fra Sydslesvig sige: »Jeg har aldrig vidst, at Paradis lå så nær.« Trods forbud skete det, at arbejdere på

TVA stjal maskinolie til husholdningen; det medførte skrækelige lammelser i flere familier. Det var småt med brændsel og gadebelysning. På strandpromenaden og ved Kiel landevej opførtes baraklejre for soldater og TVA-folk. Til alt det andet kom sorgen over de mange faldne og invalider og ængstelsen for dem ved fronten eller i krigsfangenskab.

Trods de ensrettede meldinger fra Goebbels' propagandaministerium bredte mismodet sig, især efter at Rusland og USA var kommet med i krigen. Efter Stalingrads kapitulation i februar 1943 var mange klar over, at krigen var tabt. Samtidig voksede harmen mod de mange små og halvstore naziførere, der sad hjemme og dækkede sig selv og deres venner, mens de sendte alle andre mænd til fronten og førte stadig skrappere kontrol med de civile. Man blev sat fast bare for at samle engelske flyveblade op. Mistanken om spionage var vågen overalt: »Fjenden lytter med«. Den katolske præst i byen, Børsting, var i Gestapos søgelys. Hans bibliotek blev beslaglagt, og senere fik han 3 ugers fængsel for at have ladet polske krigsfanger, der var på tvangsarbejde, deltage i en katolsk gudstjeneste for tyskere. Folk, der havde krigsfanger som arbejdskraft, blev straffet, hvis de lod fangerne spise med ved deres bord. Kasernen Karlshöhe indrettedes til lazaret. Fra 1944 indstilledes undervisningen på landbrugsskolen; den og et sygehus blev belagt med Vlassov-tropper, russiske krigsfanger, som især for at slippe for sulten i fangelejrene meldte sig frivilligt til en nyopstillet antisovjetisk russisk hær. Sammensværgelsen af nogle højtstående officerer, der førte til attentatet på Hitler 20/7 1944, havde vist ikke forgreninger til Egernførde, men også der mærkedes den påfølgende arrestationsbølge. Den ramte bl.a. Richard Vosgerau, som nu kom i Neuengamme koncentrationslejr. Han var mellem de tusinder, som SS-erne omkring 1. maj 1945, da briterne nærmede sig, slæbte til Lübeck og stuede ombord på to skibe. Det ene, Cap Arkona, fulgte den forrykte SS-ordre om at stå til søs og blev sænket 4. maj af allierede flyvere. Blandt de mange omkomne var Vosgerau. Efter krigen blev han hædret af sin hjemby ved, at den skole, han havde fået rejst i Borby, fik hans navn.

Dagliglivet og den indre trafik gennemførtes trods krigens vanskeligheder forbavsende længe med tysk præcision. Men efterhånden slappedes moralen, og i de sidste krigsår var der også i Egernførde løshed i den øverste administration. Den mangeårige landråd Alnor, reserveofficer og invalid fra krigen 1914-18, havde klaret sig under nazistyre; men 1941 blev han forsat til anden tjeneste i Baltikum og

1943 generaldirektør for landsbanken i Kiel. Nu indsattes som midlertidig landråd en lokal nazist, nemlig justitsråd Matthiesens søn, den unge jurist Peter M. (efter krigen landråd i Holsten). Han afløstes i januar 1945 af den før nævnte borgmester Mentzel, Kiel. Fra 1943 havde byen også kun en midlertidig borgmester, den nazistiske advokat Loewer. Fra januar 1945, da russerne var trængt ind i Østtyskland, modtog byen og amtet til søs og til lands en stadigt voksende strøm af østtyske flygtninge, der havde måttet forlade deres hjem med kort varsel og ofte kom uden andet end det tøj, de gik i. De måtte anbringes overalt, i skoler, baraklejr, sygehuse og andre offentlige bygninger, snart også indkvarteres i private hjem. Blandt de mange fartøjer med flygtninge kom også en pram med fanger fra den berygtede KZ-lejr Stutthof ved Danzig; de havde mirakuløst overlevet både den umenneskelige behandling i lejren og derefter den lange farlige tur ad Østersøen.

Efter Hitlers død 30/4 1945 flyttede rigsregeringen til Flensborg, og Sydslesvig, som nu var en af de få ubesatte dele af Tyskland, fyldtes med SS-tropper og flygtninge af enhver art, herunder mange af nazipartiets ledere. Men 4. maj kapitulerede »det 1000-årige rige«. 8. maj kørte britiske kampvogne ind i Egernførde.

Der er ikke skrevet nogen krigskronik for Egernførde by og amt efter 2. verdenskrig, som det skete efter krigen 1914-18. Der er end ikke lavet nogen liste over byens faldne i krigen. Byens folkeregister (Standesamt) oplyser, at der er anmeldt ialt 411 soldater og officerer fra Egernførde som faldne under krigen eller døde på lazaretter eller i fangenskab. Det samlede tab af militærpersoner med hjemsted i byen må dog antages at være betydeligt højere, større end tabet i 1. verdenskrig. Her kan selvfølgelig ikke medregnes soldater fra andre egne, hvis familie ved krigens slutning kom til Egernførde som flygtninge. - Tallet af folk fra byen, der døde i fængsler, koncentrationslejr eller på anden måde efter at være hentet af nazisterne, er ikke gjort op. Det er ikke helt lille.

Under britisk besættelse

Den tyske kapitulation i 1945 betød ikke bare det nazistiske styres sammenbrud, men også det tyske riges opløsning indtil videre. Der var nu ingen tysk rigsregering, intet tysk parlament, ingen ansvarlige rigsmyndigheder. Tyskland eksisterede ikke mere som stat; det var delt i 4 besættelseszoner foruden de store områder, der blev lagt til Polen. Al myndighed udøvedes nu af de 4 allierede hovedmagters

besættelsestropper, hver i sin zone, men med den fælles kontrolkommission i Berlin som en samlet top. Landet Prøjsen blev ophævet ved fælles beslutning af de 4 magter. Det viste sig snart, at der ikke var meget, kontrolkommissionen kunne enes om, og derfor måtte hver af besættelsesmagterne selv ordne administrationen i sin zone.

Til den britiske zone, som dækkede det nordvestlige Tyskland, hørte store områder, som Prøjsen havde erobret i løbet af 1800-tallet, herunder provinsen Slesvig-Holsten, der efter 1920 omfattede halvdelen af det gamle danske hertugdømme Slesvig (Sønderjylland) og de to tyske hertugdømmer Holsten og Lauenburg. »Gauleiter« Lohse var væk; han havde under krigen overtaget en stor post som guvernør over det besatte Baltikum. Hans stedfortræder Otto Hoevermann fungerede videre som overpræsident i nogle måneder efter maj 1945; men efter at denne gamle nazist havde fremsat den frejdige tanke at flytte grænsen mod nord (!) for at få plads til de mange flygtninge, afsatte englænderne ham og udpegede som ny overpræsident i Kiel den respekterede, frisindede Theodor Steltzer, Rensborgs landråd indtil 1933. Men det var stadig briterne, som bestemte alt. Den øverste magt i provinsen lå hos 2. arme's general, der sad på Pløn slot. Senere flyttede militærregeringen for Holsten og Sydslesvig sit hovedkvarter til det sønderbombede Kiel. I 1946 udnævntes en højfornem labour-mand, Champion de Crespigny, til britisk guvernør over Slesvig-Holsten; han holdt hof på det gamle Reventlow-gods Altenhof lige syd for Egernførde. I 1947 afløstes han af guvernør W. Asbury, som var mere ligetil.

Briterne søgte at fjerne alle førende nazister snarest og erstatte dem med pålidelige demokrater, herunder danske slesvigere. I nogle tilfælde opdagede de dog snart, at også den nyindsatte »demokrat« var en rigtig nazist og derfor måtte sættes af igen; det skete bl.a. med flygtninge, som havde »tabt« deres papirer undervejs. Skolerne blev lukket, indtil man kunne finde ikke-nazistiske lærere og få nye skolebøger. Aviserne, som alle var mere eller mindre nazificeret, blev forbudt og erstattet af små meddelelsesblade, der kunne bringe militærregeringens forordninger.

I forvejen var næsten hele samfundslivet gået i stå ved Tysklands totale sammenbrud. Det gjaldt rent bogstaveligt for jernbanerne og næsten al anden trafik undtagen besættelsesmagtens. Erhvervslivet lå stille bortset fra de allernødvendigste ting. Det samme gjaldt hovedparten af kommunernes arbejde; kun med yderste anstrengelse lykkedes det at fortsætte vand-, gas- og elforsyningen, endda med

mange afbrydelser. Mens man endnu i den sidste krigsvinter kunne skaffe folk den nødtørfstigste brændselsforsyning, var det helt galt med brændsel i Sydslesvig i den hårde vinter 1945-46. Der nåede næsten ingen kultog igennem fra Ruhr, og i 1945 var folk ikke kommet i gang med tørveproduktion i tide; de fleste frøs, så det knagede.

Ved kapitulationen forsvandt Hitler-billederne omgående overalt - endnu hurtigere end kejser-billederne i 1918. Hitler-hilsen og andre nazistiske tilkendegivelser blev strengt forbudt; der var heller ikke mange, som havde lyst til den slags mere. Briterne indførte spærretid kl. 21.30 aften, og det var under dødsstraf forbudt tyskere at have skydevåben. Der var dog slet ingen tendens til modstand mod besættelsesmagten. Tyskerne var klar over, hvem der nu havde magten, og de var i århundreder opdraget til at lystre. Alligevel stod briterne med enorme problemer i et krigshærget land, som tilmed oversvømmedes af millioner af flygtninge østfra. Samtidig tog det måneder, inden alle de hundredtusinder af tyske soldater i provinsen kunne blive afmønstret og hjemsendt; for de tyske krigsfanger i andre lande varede det hele og halve år, inden de slap hjem, for fanger østpå sommetider mange år. Efter at det nazistiske tvangsstyre var brudt, blev næsten ingen regler overholdt. Hele Tyskland blev et stort sortbørsmarked, og de fleste embedsmænd kunne bestikkes; alle sultede jo, i hvert fald i byerne. - Midt i alt dette skulle briterne prøve at hjælpe et helt nyt demokrati på benene. Man måtte begynde fra bunden og først få kommunerne til at fungere.

Egernførde fik en garnison af Cold Stream Guard, der beslaglagde »Seelust« og andre hoteller. Senere fik de britiske tropper »Karlshöhe« og TVA-Syd som kaserne. Kommandant for by og amt blev major Ormsby, der overtog træhandler Timms store villa i Borby. Briterne arresterede kredsleder Böhrnsen, »Ortsgruppenleiter« Ramm, »arbejdsfronten«s lokale fører Brenner og andre ledende nazister; de fleste af dem sad i længere tid i store interneringslejre, men kun få fik egentlige straffedomme. Siden forsvandt de fleste af disse lokale nazihøvdinge sydpå; dem ville den jævne befolkning i byen gerne selv have gjort op med.

I maj 1945 stod byen uden ledelse. Militærregeringen indsatte 7. juni advokat Hans Ohm som kommissarisk borgmester, men afsatte ham igen en måned efter. Så blev borgmesterforretningerne overdraget til en partiløs embedsmand Ewald Wendenburg, der ledede dem til 1952, indtil 1950 med titel af stadsdirektør. Til støtte for ham udpegede briterne i november 1945 et provisorisk udvalg af borgere,

der ansås egnede hertil. Dets formand var Heinrich Schumacher, en tidligere kommunist, der havde været i KZ; han gik senere ind i SPD. - Som landråd konstituerede briterne først en embedsmand, i oktober 1945 afløst af socialdemokraten Detlef Scheel. I januar 1946 indsat-tes så som ulønnet landråd en af byens egne, stenfisker Wilhelm Stöcken, der før Hitler-tiden sad i byrådet for SPD og endnu i marts 1933 blev valgt til rådmand. Scheel fortsatte til 1950 som kredsdi-rektør, altså øverste embedsmand på amtshuset. - I 1945 forsvandt også gymnasiets rektor Schaub og de nazistiske dommere ved amts- retten. I dennes retslokaler sad i de første år også den britiske mili- tærdomstol, som straffede sortbørshandel, overtrædelser af spærreti- den og andre brud på militærregeringens påbud.

Egernførde var nok sluppet for krigsskader, men stod alligevel over for større problemer end de andre byer i området bortset fra Kiel. Hitlers vældige udbygning af torpedoforsøgsstationen havde gjort byen næsten helt afhængig af dette ene foretagende. Nu var det standset med et slag og tusinder af beboerne uden mulighed for at få arbejde igen, da englænderne ville sprænge det hele i luften, - hvad de i 1945 kunne have gjort uden modstand. Det brede folk i Tyskland havde endelig fået nok af krig og militærapparat og sagde gerne farvel til det hele.

Lige så katastrofal var flygtningebelægningen. Størsteparten af de fordrevne østtyskere forlod den russiske zone på strækningen mellem Lauenburg og Lübeck, fordi broerne over Elben var sprængt. De kom altså ind i Holsten, hvorfra en stor del gik sydpå; men mange hav- nede i Sydslesvig, som var sluppet for egentlige krigshandlinger og derfor bedre kunne huse flygtninge end de medtagne områder i Vest- tyskland. Flygtningebelægningen i Slesvig-Holsten i forhold til den hjemmehørende befolkning nåede i 1947 op over 90% (altså 45% af den samlede befolkning), langt højere end i resten af Vesttyskland; og inden for provinsen var Sydslesvig igen stærkere belagt end Hol- sten, der jo havde hårdt ramte områder i Kiel og ved Hamburg. Man kan dog også spore en anden tanke bag. I 1946 sagde lederen af en fordelingslejr ved Lübeck: »Østprøjerne sender vi til Slesvig for at ødelægge Danmarks appetit.« Siden taltes der i landdagen åbent om at bygge »en vold af flygtningebønder langs grænsen« i stedet for de dansksindede slesvigere, og ministerpræsident Lübke takkede før sin død offentligt flygtningene for, at de sammen med englænderne hav- de reddet Sydslesvig for Tyskland.

Af de slesvigske amter (kredse) havde Egernførde amt langt den

højeste flygtningeprocent, vel delvis på grund af de store militæranlæg i Egernførde og i nærheden af Kiel. Amtets folketal steg fra 42.800 i 1939 til 91.400 i 1946, og der kom stadig flere flygtninge; de hjemmehørende blev et mindretal i deres egen hjemegn. Egernførde bys folketal voksede til 25.000, heraf halvdelen flygtninge. De anbragtes for størstedelen i baraklejrene ved TVA, Sandkroen, Domstog, Rensborgvej og Louisenberg, efter at soldaterne og de fleste TVA-folk var væk; senere fik de også »Karlshöhe«-kasernen, der blev rømmet for britisk militær. Derudover måtte som i hele provinsen hver eneste familie modtage flygtninge som langvarige medbeboere af deres hjem, med ganske få kvadratmeter per person, fælles køkken o.s.v., en meget hård belastning for begge parter.

Det var trange tider. Alle, der kunne, skaffede sig lidt jord at dyrke grønsager på; kurparken blev til kartoffelmark. Mange holdt kaniner, et typisk armodstegn. Sundhedsforholdene var dårlige under sammenstuvningen af mennesker med slette toiletforhold. Byen slap for større epidemier, men lus og lopper bredte sig, og der var en hel del tuberkulose. Det kneb hårdt med gasforsyningen; Egernførde var fra 1940 tilsluttet Kiels gasværk, og i 1946 lukkede byens gamle gasværk.

Briterne gik energisk i gang med at finkæmme forvaltningen m.m. for at fjerne nazisterne fra alle poster af betydning. Et spørgeskema (Fragebogen) i 6 eksemplarer med 128 spørgsmål skulle udfyldes af enhver, der blot var formand for en fodboldklub. Et enormt papirforbrug i en tid, hvor papir næsten ikke var til at skaffe. Briterne druknede i papirbunkerne og overlod snart det hele til befolkningen selv gennem såkaldte »Afnazificerings-udvalg« i de enkelte amter og større byer; formand for udvalget i Egernførde amt blev den liberale sparekassedirektør Bruno Petersen, der var frimurer. Afnazificeringen i den britiske zone gav imidlertid meget små resultater. Briterne tog kun fat på ganske få nazistiske storforbrydere. Efter kortere eller længere tid var næsten alle »afnazificeret«, og så var den historie ude, et tomt skuespil. Herefter mente mange tyskere, at retsopgøret med nazismen i Tyskland var slut.

Militærregeringen havde i slutningen af 1945 tilladt oprettelse af demokratiske partier, foreløbig kun på kredsbase (i amterne), og efterhånden kom der trods alle vanskeligheder mere hold på tingene, også i Holsten og Sydslesvig. 23/8 1946 gjorde militærregeringen provinsen til et særligt »land« Schleswig-Holstein med »oprørsfanen« fra 1848 som landsflag. Således opstod for første gang i historien et

egentligt, selvstændigt Slesvig-Holsten. Den danske regerings protest til London mod genoplivelsen af den gamle, halvt hendøde slesvig-holstenisme var virkningsløs. Briterne udpegede en foreløbig landdag med Steltzer som formand og repræsentanter for de nyoprettede partier: socialdemokrater, den kristelig-demokratiske union (CDU), kommunisterne og visse andre grupper, herunder også en enkelt dansk repræsentant fra Flensborg, som snart fik tilslutning i landdagen fra et par andre slesvigere. Der blev udskrevet valg af kommunalbestyrelser til 15/9 og kredsdaysvalg til 13/10. Her kunne de af militærregeringen anerkendte partier opstille lister. Alle andre, der stillede op, måtte optræde som »uafhængige« enkeltkandidater og kunne derfor ikke vælges på tillægsmandater. Dette ramte også det danske mindretal, da briterne afslog politisk anerkendelse af Den Slesvigske Forening, som siden 1920 havde været de danske sydslesvigeres parti og end ikke var forbudt i nazitiden. - Resultatet af kommunevalget i Egernførde blev 13 mandater til CDU, som sejrede i 2 af byens 3 valgområder, 4 tillægsmandater til SPD og 1 kommunist samt 6 direkte valgte dansksindede kandidater, som fik de højeste stemmetal i den tredje valgkreds. I kommunen under et fik de dansksindede kandidater ialt 30,3% af stemmerne, altså mindst halvdelen af den hjemmehørende befolknings stemmer, idet de mange flygtningestemmer udelukkende kom de tyske partier til gode. Byen fik nu som valgt borgmester den gamle røgeriejer Daniel Hinrichsen (CDU), der ikke havde været nazist. Ved kredsdaysvalget vandt CDU 22 pladser mod 16 SPD og 1 KPD foruden 3 dansksindede valgt i Egernførde; kandidaterne fra Sydslesvigske Forening, som den danske hovedorganisation nu hed, fik 13,2% af stemmerne i amtet. Siden da har landråden - fra 1950 kredspræsidenten - altid været fra CDU.

Efter disse valg foretog briterne en vis omdannelse af den provisoriske landdag; blandt andet fik Sydslesvigske Forening på grund af de store danske stemmetal i Sydslesvig nu 4 pladser. Kort efter udnævnte briterne Steltzer til ministerpræsident. I sin nye landsregering optog han også nogle socialdemokrater, bl.a. en flygtning, redaktør Kurt Pohle fra Egernførde. Denne mand var født 1899 i Lausitz og havde siddet i koncentrationslejr. Han øvede en betydelig politisk indsats, også til gavn for Egernførde, som minister i Kiel til 1949 og som SPD-medlem af forbundsdagen i Bonn 1949-63.

Fra nytår 1947 overdrog militærregeringen størstedelen af administrationen til de nye tyske myndigheder, og der blev udskrevet valg

til landdagen. Her deltog 6 tyske partier, hvoraf kun to fik pladser i landdagen, nemlig SPD 43 og CDU 21. Sydslesvigsk Forening havde ved den lejlighed fået en midlertidig politisk anerkendelse fra militærregeringen og vandt 6 mandater med 99.500 stemmer, d.v.s. et flertal af de hjemmehørendes stemmer i hele Sydslesvig taget under et, stærkest i Flensborg og omegn. Egernførde amt havde denne gang 7.134 danske stemmer (19%). Det direkte mandat i valgkredsen Egernførde tilfaldt takket være de mange flygninge SPD ved funktionær Eugen Lechner. Han var født i Holsten, men boede i Egernførde, hvor han blev genvalgt i 1950; derefter flyttede han til Neumünster. I Egernførde by faldt stemmerne ved 1947-valget således: SPD 3.522, Sydslesvigsk Forening 3.487 (31,9%), CDU 3.365, KPD 455 og DKP (konservativ) 110.

Efter landdagsvalget afløstes Steltzers regering af en rent socialdemokratisk landsregering under ministerpræsident H. Lüdemann; han var fra Lübeck, havde været prøjsisk indenrigsminister før 1933 og derefter lang tid i KZ.

Danskheden i Egernførde

Her er det naturligt at fortælle nærmere om den danske bevægelse i byen.

Den pludselige og voldsomme tilslutning til danskheden i Egernførde forbløffede både danske og tyske. Byen ligger over 40 km fra Danmark og havde - i modsætning til f.eks. det noget sydligere Tønning - ikke vist ret meget dansk sindelag mellem 1864 og 1945 bortset fra 3% danske stemmer i 1867. I det fjerne østlige København anså mange den danske folkerejsning i Sydslesvig som en kortvarig »konjunktur«, man ikke kunne bygge på, bortset fra det gammel-danske mindretal, og selv folk nordpå med godt kendskab til grænselandet havde svært ved at tro på en stor dansk bevægelse i den hidtil »rent tyske« by Egernførde. I overensstemmelse hermed nægtede Danmarks socialdemokratiske regering 1947-50 at støtte danske skoler syd for Slien, sydgrænsen for det område, der endnu omkring 1800 var dansktalende.

For tyskere var det let at bortforklare den store tilstrømning til de danske rækker med, at det blot var nogle »forvildede« tyskere (over 100.000!), som efter Tysklands sammenbrud søgte en nem vej ud af elendigheden ved at melde sig som »danskere«. Man bestred ikke, at der i Flensborg og Mellemslesvig var nogle tusinde »gammel-danske« (mange af dem var selv omkring 1920 blevet hånet som uhæder-

lige »nydanskere«); men de andre var folk, som svigtede fædrelandet i en nødstid, landsforrædere og »Speck-Dänen«. Mange tyskere ville slet ikke anerkende nogen syd for Slien som »ægte« danskere; en tysk forfatter skrev, at den danske bevægelse i området mellem Sli og Ejder savnede historisk grundlag og dermed var en »usandfærdighed«.

Der kan godt have været nogen, som gik med i den danske bevægelse uden dybere ønske om at slutte sig til det danske folk. Tyskland var knust. Millioner af tyskere var håbløst trætte af krig og elendighed; 1940-45 havde tyskerne for første gang siden Napoleons-krigene oplevet, hvad krig betyder, når den hærger ens eget land. De var lige så trætte af nazi-tyranniet og længtes efter menneskelig frihed. Efter Hitlers vanvittige overdrivelse af tysk nationalisme med »Herrenvolk«-ideer o.s.v. var de også færdige med »Prøjsens gloria« og »Stor-tysklands mission«. Der var i de år ikke meget sammenhold mellem tyskere indbyrdes, navnlig ikke mellem folk i de vesttyske lande og de mange østflygtninge; en slesviger sagde den gang: »Nu viser det sig, at tyskerne ikke er et folk, men kun et sprogfællesskab«.

Tysklands sammenbrud var imidlertid ikke årsagen til den danske bevægelse, men nok en betingelse for, at den kunne bryde frem med så stor kraft. Hvis danskheden ikke havde haft et naturligt grundlag i Sydslesvig, er det uforståeligt, at bevægelsen ikke bredte sig til Holsten, som i over 400 år trods sin rent tyske karakter havde været knyttet til det danske monarki. Men de tyske myndigheder afslørede selv - ufrivilligt - forskellen mellem Slesvig og Holsten, da de ved landdagsvalget 1947 uden hensyn til amtsgrænserne lagde valgkredsene tværs over Ejderen for at mindske de danske kandidaters valgmuligheder. I valgkredsene Ejdersted og Stapelholm m.m. stemte nord for Ejderen over 31% dansk, i de samme valgkredsens områder syd for Ejderen under 1%. Myten om, at det store gros af »nydanskere« efter 1945 - halvdelen af de hjemmehørende sydslesvigere - bare var tyske overløbere, er uholdbar. Og for resten, hvis den havde været sand, kunne man nok have sat spørgsmålstejn ved disse menneskers værdi som danskere; men hvad var de så værd som tyskere?

Nej, sydslesvigernes ønske om at følge Nordslesvigs eksempel fra 1920 stak dybere. Trods alt havde man ikke glemt den historiske betydning af Danevirke, hvis Østervold netop rammer Vindeby nor tæt ved Egernførde, eller af Ejderen som den gamle rigsgrænse, hvortil Jyske Lov gjaldt til 1900. Trods 500 års forbindelse med det

tyske Holsten, hvis hertuger, adel, præsteskab og embedsmænd dominerede også i det danske hertugdømme Sønderjylland og gradvis fortyskede sproget sydfra, havde heller ikke Sydslesvig helt tabt sit gamle nordiske præg. Claus Eskildsen fra Tønder påviste dette klart i »Dansk Grænselære« (1936), hvor han præsenterede en lang række sydslesvigske kendsgerninger i form af danske stednavne, personnavne osv.; han var forøvrigt omkring 1900 elev på seminariet i Egernførde. En begavet grænselandstysker, Richard Schenk (1900-1979), født flensborger og en af danskhedens skarpeste modstandere som socialdemokratisk finansminister i Kiel 1947-49, frarådede på et tysk møde at bruge skældsord mod tysktalende slesvigere, som sluttede sig til den danske bevægelse. Han begrundede det med, at slesvigerne hovedsagelig er af nordisk rod, ikke urtysskere som bayrere, saksere o.s.v. De havde vel haft et meget langt fællesskab med det saksiske Holsten, og en stor del af dem ønskede i 1864 at danne en særlig tysk stat sammen med Holsten; men i stedet blev de mod deres vilje indlemmet i Prøjsen. Mens de danske sønderjyder kæmpede aktivt mod prøjsernes fortyskningspolitik, affandt de fleste sydslesvigere sig med det faktiske statstilhørsforhold (Schenk brugte ordet »Staatsangewöhnung«). I 1945 forsvandt den tyske stat og dermed det eneste bånd, som knyttede slesvigerne fast til Tyskland. Så fulgte de den vej, deres instinkt viste dem, og den gik for flertallets vedkommende nordpå. Han sluttede med at sige, at efter hans skøn stod nu (1948) højst 25% af de hjemmehørende i Sydslesvig »trofast på den tyske side«. - En udmærket forklaring på den danske rejsning i Sydslesvig.

I 1945 gik langt de fleste sydslesvigere ud fra som en selvfølge, at Danmark efter den tyske besættelse nu ville tage den anden halvdel af Sønderjylland hjem, og de fleste af dem ønskede det.

Det anførte gælder også i hovedsagen for Egernførde og omegn - bortset fra halvøen Dänischwohld (på dansk Jernved), der ligger syd for grænsen for sammenhængende dansk bebyggelse i middelalderen, og som også ved valgene 1946-48 havde stort tysk flertal. Grundlaget for dansk arbejde i Egernførde er nok en del svagere end f.eks. i Slesvig, idet byen lige fra 1300-tallet har været næsten helt tysktalende og tyskspræget; men den bevarede dog gennem tiderne, navnlig ved sin søfart og fra 1700-tallet ved Christians Plejehus, en levende forbindelse nordpå og til de danske øer samt det øvrige Skandinavien, og endnu efter 1864 og 1920 fik den en del tilflyttere nordfra, blandt dem enkelte svenskere, men især folk fra Nord- og Mellem-slesvig.

Det er rigtigt, at Egernførde både før og efter 1. verdenskrig i det ydre virkede som en rent tysk by, også på tilrejsende danskere, f.eks. på Iver Callø, der i 1948 kom i spidsen for danskheden i Egernførde. Men der var altså selv her noget i undergrunden, som under visse omstændigheder kunne give sig udslag i et ganske stærkt dansk sindelag. Som A. Lorenz Büchert, Jaruplund, sagde i en tale i 1926: »Der ligger undertiden i Sydslesvig en specifik dansk magnetisme i luften, som har været stærkest, når de vældige politiske tordenbyger stod på. Ingen kan sige, hvornår en lille gnist kan udløse denne spænding. Ingen kan sige, om det er muligt at transformere den til en lys- og kraftbringende strøm.«

Før 1933 var der næsten intet dansk at spore i Egernførde. Det spinkle danske mindretalsarbejde, som efter 1920 fra 2. zone bredte sig til visse sydligere områder, nåede ikke til Egernførde. Ved intet rigsdagsvalg mellem 1920 og 1933 faldt der over 50 danske stemmer i Egernførde amt. Før 1945 havde vist kun et par familier i Egernførde-området forbindelse med den danske vandrelærer i Slesvig. Men også i Egernførde groede der noget under Hitler-styret, som man ikke kunne få øje på, før diktaturet brød sammen, - omtrent som et stærkt tryk i en kedel, som man først opdager, når låget ryger af. Der kan fra den tid kun nævnes et par småting. Først arierattesterne, der som nævnt viste mange slesvigere deres familieforbindelser nordpå. Under krigen fandt små kredse i byen på at læse Eskildsens Grænselære og talte fortroligt om tilslutning til Danmark. Fiskere, som stammede fra Als, skal i januar 1945 have lavet en anonym skrivelse med samme sigte, som gik fra hånd til hånd på TVA.

Den danske bevægelse efter Tysklands kapitulation i 1945 kom lidt senere i gang i Egernførde amt end mange andre steder i Sydslesvig; men så viste den også sin styrke her, især i selve byen. Som andetsteds fik danskheden især tilslutning fra nazimodstanderne, som overvejende fandtes i den brede befolkning, mens mange i de førende lag enten havde været ivrige nazister eller dog var kompromitteret ved en vis medvirken. Det var især byens fiskere, søfolk, arbejdere, håndværkere og små handlende, som prægede den nystartede afdeling af Den Slesvigske Forening og gik ind for tilslutning til Danmark. Foreningen afviste i de første år at optage personer, som havde stået i NSDAP; det ramte også nogle, som aldrig havde været overbeviste eller aktive nazister, men var en nødvendighed i den tid. Fra grænsetysk side prøvede man at bilde englænderne ind, at den store danske fremgang bl.a. skyldtes, at mange nazister søgte at

skjule sig blandt de danske, en temmelig forbløffende påstand på baggrund af, at Den Slesvigske Forening før 1945 gang på gang blev mistænkeliggjort som skjulested for tidligere kommunister, bibelforskere og andre nazimodstandere. - Blandt de ivrige dansksindede i byen var der mange fagforeningsfolk. SPD's landsledelse i Kiel viste en udpræget tysk-national holdning og krævede som i 1920, at de slesvigske socialdemokrater skulle stemme tysk, selv om de var dansksindede. Det nægtede mange slesvigske socialdemokrater, navnlig arbejderne i Flensborg, som ikke ville gentage fejlen fra 1920; de fandt det rigtigt og stemmende med partiets internationale grundholdning at lade hver enkelt arbejder i grænselandet afgøre, om han ville stemme dansk eller tysk. Men de aggressive partiførere i Kiel fik det tyske socialdemokratis formand, idealisten Kurt Schumacher, til på et møde i Husum 7/7 1946 at erklære SPD's afdeling i Flensborg for opløst, - hvad han senere ærligt fortrød og beklagede. Virkningen blev den modsatte. Flensborgs arbejdere holdt sammen og bevarede deres organisation som SPF(lensborg) i nøje samarbejde med Sydslesvigsk Forening; og i hele landsdelen gik masser af slesvigere ud af SPD og aktivt ind i det danske arbejde, - også i Egernførde. Her var der desuden ligesom i Flensborg en hel del dansksindede kommunister. For at få rene linier måtte Sydslesvigsk Forening kræve, at de - ligesom ansøgere, der stod i andre tyske partier, - valgte enten det danske parti eller deres tyske parti, ikke begge dele. En del af Egernførdes kommunister valgte den danske bevægelse. Blandt de aktive i den danske bevægelse var Johannes Kempe, der før 1933 sad i byrådet som socialist, en tid som byrådsformand. 1946-66 var han igen i byrådet som trofast medlem af den danske gruppe, og han sad også i kredsragen i en årrække.

Omkring 1946 var der også i borgerskabet mange, der gik ind i den danske forening eller dog viste sig afgjort danskvenlige. Eksempelvis kan nævnes, at den store kulhandler Hinrichsen viste sig særdeles velvillig, og at faderen til den tidligere nævnte Hitler-Jugend-fører Werner Schmidt var medlem af Sydslesvigsk Forening i et par år; han var nordslesviger, men havde i mange år været »Gerichtsvollzieher« (foged) i Egernførde. Andre borgere fastholdt en klar tysk holdning og afviste den danske bevægelse; blandt dem var der også ikke-nazister som den gamle agtede rektor Willers Jessen.

Der var megen iver blandt de dansksindede i Egernførde. Mange studerede »Dansk Grænselære« og lærte sig dansk bl.a. ved at holde »Flensborg Avis«. Men naturligt nok manglede den nye bevægelse i

begyndelsen selvskrevne førere. Den Slesvigske Forening i byen oprettede et lille dansk kontor i Langebrogade, senere i Reberbanen, og valgte i februar 1946 en født nordslesviger som sin første formand. Han afløstes snart af en tilflyttet angelbo, ingeniør Helmuth Vogt, som var lærer ved byggefagskolen. Han udtalte på et møde i 1946, at det viste sig, at slet ikke så få egernførere kunne tale dansk; efter Tysklands sammenbrud søgte folk der som overalt i Sydslesvig efter et nyt indhold i deres tilværelse, og derved fandt mange tilbage til deres forfædre og den gamle forbindelse med Danmark. Snart oprettedes også en fælles amtsforening under Den Slesvigske Forening (siden Sydslesvigsk Forening) med den tiltalende kulhandler Karl-Erich Petersen som amtsformand. Blandt de førende i byens danske bevægelse fra den første tid bør også nævnes den afholdte og trofaste tømremester Willi Kressler, dansk kredsmand 1946-48, og lægen Ferdinand Jensen; han var fra Svans og dansk byrådsmedlem 1948-64.

Den voldsomme belægning med flygtninge fra Østprøjsen og Schlesien, der følte sig helt fremmede af slesvigerne, øgede yderligere opbruddet blandt disse. Den hjemmehørende befolkning følte sig truet i sin eksistens som slesvigere og ønskede at være herrer i eget hus. Det styrkede sammenholdet omkring Sydslesvigsk Forening. I det lange løb vandt tyskheden dog overhånd igen netop ved hjælp af stemmerne fra de mange flygtninge, hvis børn også fyldte de tyske skoler på nye steder, hvor de fleste hjemmehørende børn var gået over i dansk skole. Men i 1946-48 var der i Egernførde by flertal blandt de hjemmehørende for tilslutning til Danmark.

Her som rundt om i Sydslesvig ønskede de dansksindede at få en dansk skole. En tysktalende slesviger sagde: »For os selv, der har tysk talesprog og er opdraget i den prøjsiske skole, er det svært at blive rigtige danskere trods danske forfædre og dansk sindelag. Men vi kan give Danmark det bedste, vi har, vore børn. Kommer de i dansk skole, får de mulighed for at blive danske slesvigere, præget af nordisk frisind.« Allerede i 1946 bad en stor forældrereds i Egernførde Dansk Skoleforening i Flensborg om en dansk skole for deres børn; antallet af Egernførde-børn, anmeldt til dansk skole, voksede stadig og nåede i 1948 op på 1100. Men skoleforeningen havde hænderne fulde og kunne ikke på en gang skaffe lokaler, lærere og skolemateriel til over 100 nye privatskoler; tilmed fik tyskerne i Kiel militærregeringen til at spærre for godkendelse af nye danske skoler fra juni 1946 til august 1947. Det hjalp ikke, at bystyret i Egernførde tilbød

Iver Callø (1888-1972), gårdmandssøn fra Erlev ved Haderslev, banklære i Haderslev, på dansk efterskole, militærtjeneste i Berlin 1909-11 og 1914-18 tysk krigstjeneste som menig. Ansat i firma i Neumünster, 1920 flyttet til Egernførde, først som vinhandler, 1925-63 biograf ejer. Nationalt passiv til 1945. Fra 1948 formand for Sydslesvigsk Forening for Egernførde amt og i S.F.s hovedstyrelse. Dansk byrådsmedlem 1948-62, kredsdagsmand og landdagsmand. 1954-62 i forretningsrådet for Dansk Skoleforening for Sydslesvig. Død i Egernførde. Her fotograferet som taler ved et stævne i den danske skoles gård ca. 1955 (fot. Adler, Egernførde).

at stille Richard Vosgerau-skolen i Borby til rådighed og var indstillet på at oprette en dansksproget kommuneskole, som man havde det i Flensborg og Slesvig; i 1948 forbød landsregeringen danske kommuneskoler, også i Flensborg og Slesvig. Så var man lige vidt i Egernførde.

Danskheden her havde imidlertid fået en kraftig leder i direktør Iver Callø (1888-1972). Han var født ved Haderslev i en kærnedansk familie, men blev efter militærtjeneste sydpå hængende i det holstenske Neumünster. I februar 1920 ved folkeafstemningen i 1. zone var han med til at stemme Nordslesvig hjem; samme år flyttede han nordpå til Egernførde, hvor han blev vinhandler og fra 1925 biograf-ejer. Byen virkede imidlertid dengang rent tysk, og som Callø selv har udtrykt det, lå hans danskhed i dvale i mange år. Han blev ikke nazist; men som mange andre blev han efter 1933 medlem af NSKK

- den nationalsocialistiske organisation af automobilister - for at være nogenlunde dækket under nazistytret. Som tusinder af andre slesvigere følte han nazirigets sammenbrud som en befrielse og opdagede nu, at der i Egernførde var en del andre nordslesvigere, som han ikke før havde haft føling med. Han kom med i den danske forening i byen og efter et par år frem i første række. I de følgende 15 år gjorde han en stor dansk-slesvigsk indsats. 1948 blev han formand for Sydslesvigsk Forening for Egernførde amt og medlem af foreningens hovedstyrelse. Han sad i byrådet 1948-62, i en årrække også som rådmand, i kredsagen 1951-62 og i landdagen 1953-54. Og han var en hovedmand ved rejsningen af en dansk skole i Egernførde, en meget svær opgave.

Det var ekstra vanskeligt at få danske skoler igang i området mellem Sli og Ejder, idet den daværende danske regering hindrede Grænseforeningen - den store landsorganisation i Danmark for støtte til danskheden i grænselandet - i at træde til ved oprettelse af skoler syd for »3. zone«. Fra Grænseforeningen opnåede Callø derfor foreløbig kun underhånds tilsagn om begrænset støtte. Opgaven blev så i første omgang løst af den ret lille organisation Slesvig-Ligaen, der skrabede penge sammen til at bygge to klasseværelser og en lille lærerbolig, heldigvis på en stor grund med ret central beliggenhed ved Norgade; sidevejen ind til skolen døbte bystyret senere Hans Christian Andersensvej efter den danske eventyrdigter. Da den lille skole åbnede i december 1949, kunne den kun modtage 128 børn til 1., 2. og 3. klasse; de mødte alle trods stærkt tysk pres på en del af forældrene. Så var man omsider igang under den energiske skoleleder Else Munk Pedersen med den første danske skole i Egernførde bortset fra specialskolen ved Christians Plejehus før 1854. I indvielsen deltog som tilfældig, men veloplagt gæst den daværende danske handelminister Jens Otto Krag.

Trods tysk modstand og begrænset hjælp nordfra lykkedes det især takket være Slesvig-Ligaens formand, den sønderjyske overlærer P. Kragelund, København, at klare en skridtvis udbygning af Jes Kruse-skolen, som den hedder efter den danske patriot fra Egernførde. Et par år efter havde man omsider så stor tillid til Egernførdes danske skole, at dens drift kunne overtages fuldt ud af Dansk Skoleforening med støtte fra Grænseforeningen og den danske stat. Elevtallet voksede til 448 i 1952, og i nogle år førte skolen frem til dansk mellemskoleeksamen, dog uden tysk anerkendelse. Derefter dalede børnetallet i takt med den almindelige tilbagegang for Sydslesvigs

Den første, lille danske skole, der byggedes i Egernførde 1949 med 2 klasseværelser og en beskeden lærerbolig. Siden udvidet flere gange, senest 1978, så byens danskhed omsider har en vel udbygget skole af passende størrelse (fot. Frederik Jessen, Flensborg).

danskhed til 144 i 1966. Men så indtrådte en forbavsende ændring, endnu stærkere end i Sydslesvig som helhed. Skolens elevtal begyndte at vokse år for år og blev ved at vokse til 279 i 1979, skønt det samlede børnetal i byen samtidig var dalende. I 1948 havde Egernførde på grund af de mange flygtninge 4.584 skolebørn, en tredobling siden 1939. For 1978 opgives det samlede elevtal i byens tyske skoler med realskolen (Gudewerth-skolen), men uden gymnasiet, til 3.485. Den seneste store til- og ombygning af den danske skole gennemførtes 1977-78 ved tilskud fra A. P. Møllers fond. Byen fik desuden i 1953 en dansk børnehave og i 1967 endnu en i Borby.

I de første år efter 1946 blomstrede det danske arbejde i Egernførde på mange andre måder. Der var danske sprogkurser og stor tilslutning til danske møder i byens største hotelsale og i fagforeningshuset. I 1948 kunne der i Egernførde holdes dansk friluftsmøde (årsmøde) for alle dansksindede syd for Slien med 4.000 deltagere. Der dannedes en livskraftig dansk husmoderforening, og der opstod en dansk menighed; den fik 1956 sin egen danske præst med bolig i Borby. I 1946 stiftedes en dansk ungdomsforening og i 1948 en særlig Egernførde Idrætsforening. Der var danske sangkor og foredragsrækker, senere også gæstespil af danske teatre. En gammel forbindelse over havet knyttedes påny til »genboerne« i Nakskov, hvor en faderskabskreds støttede danskheden i Egernførde. Denne kontakt er siden blevet til noget helt andet, nemlig en officiel forbindelse mellem de to byer med gensidige byrådsbesøg. Til gengæld fik Egernførdes danske en trofast venskabskreds i Helsingør.

Den sydslesvigske danskheds udvikling påvirkedes naturligvis af de ydre politiske forhold. Mens Egernførdes bystyre som nævnt i de første år var ret velvilligt over for de dansksindede, var kredsmyndighederne helt anderledes. I 1946 afkrævede kredsforvaltningen sine faste tjenestemænd en erklæring, om de havde søgt optagelse i

Sydslesvigsk Forening; havde de det, blev de afskediget. I Kiel var SPD og CDU lige skrappe over for den danske rejsning i Sydslesvig, og den tyske propagandas nedsættende bedømmelse af »nydanskerne« påvirkede i høj grad militærregeringens holdning. Englænderne var i 1945 af de danske syd for grænsen blev hilst som befriere og Danmarks allierede og støttede i begyndelsen også det danske mindretal som et sikkert demokratisk element i ruinerne af Hitlers Tyskland. Men den danske regerings usikre holdning til Sydslesvig og erklæringen om, at grænsen lå fast, som Folketinget fastholdt, omend med et lille flertal, gjorde London skeptisk over for den danske bevægelses ægthed. I 1946 oplevede de danske sydslesvigere en række sammenstød med militærregeringen, som lagde mange hindringer i vejen for det danske arbejde og sydslesvigernes forbindelser til moderlandet. Efter personsift i ledelsen af militærregeringen for Slesvig-Holsten ved nytår 1947 fik mindretallet dog et langt bedre forhold til briterne. Men den dansk-britiske Sydslesvigkonference, der omsider afholdtes i London i oktober 1948, viste, at muligheden for at ændre Sydslesvigs status i hvert fald nu var forpasset. Den britiske regering afviste den danske regerings ønsker om Sydslesvigs adskillelse fra Holsten m.m. På grund af »den kolde krig« mellem øst og vest ville briterne ikke gøre sig uvenner med tyskerne over et fra London set lille spørgsmål som det slesvigske. Resultatet blev, at de to regeringer henviste Sydslesvigsk Forening til selv at forhandle med landsregeringen i Kiel om de sydslesvigske problemer.

SPD's landsledelse var efterhånden også, bl.a. påvirket af partifællerne i København, nået frem til en rimeligere holdning over for de dansksindede slesvigere. Der førtes nu under britisk forsæde langvarige forhandlinger i Kiel mellem landsregeringen og Sydslesvigsk Forening for at sikre de dansksindede, herunder de nationale frisere, demokratiske frihedsrettigheder på lige fod med de tysksindede i landsdelen. De vanskelige forhandlinger lettedes noget ved, at der i maj 1949 kom en vesttysk grundlov, som indeholder udmærkede regler om menneskerettighederne. Resultatet blev landsregeringens såkaldte »Kiel-erklæring«, som vedtoges af landdagen 26/9 1949. Heri fastsloges bl.a., at enhver frit kan bekende sig til danskheden, og at myndighederne hverken må bestride eller efterprøve denne bekendelse, - en sætning hentet fra en præjsisk forordning af 1929 om danske skoler i Sydslesvig. Mange tyskere, navnlig inden for CDU, bestred dog fortsat retten til fri bekendelse til danskheden og forsøgte at bevise, hvor »uægte« danskheden var. Det hændte, at man,

ligesom nazimyndighederne havde gjort, skaffede sig nøjagtige fortegnelser over medlemmerne i den danske forening, dels for at finde ud af, hvem man kunne lægge pres på, dels for at lave sin egen statistik. På grundlag heraf oplyses det i en senere tysk afhandling, at Sydslesvigsk Forening for Egernførde i 1949 havde 3.130 medlemmer, hvoraf 42,8% modtog offentlig understøttelse, herunder aldersrente; heraf sluttes, at de fleste har været »Speck-Dänen« i modsætning til de få »ægte danske«. Procentdelen af understøttede lyder da også voldsom; men forholdene i Sydslesvig var slemme endnu i 1949-50 og særlig fortvivlede i Egernførde. Det nævnes i den samme afhandling, at der i 1949 var 40% arbejdsløse af alle arbejdstagere i byen. De har sikkert sammen med aldersrentenydere, krigsinvalidere, krigsenker, forældreløse m.m. udgjort over 40% af hele byens befolkning. Til sammenligning kan nævnes, at Flensborg i vinteren 1949-50 havde 33% arbejdsløse og ialt 50% af hele befolkningen på offentlig understøttelse. Der er altså slet intet opsigtsvækkende i tallet 42,8% af de danske i Egernførde. Derimod bør det nævnes, at det på byens arbejdsanvisningskontor blev sagt til en arbejdsløs, at der kun ville blive anvist ham arbejde, hvis han flyttede sine børn fra dansk til tysk skole.

Det hårde tryk fra tyske myndigheder og partier, forstærket med flygtningene, og de mange vanskeligheder med militærregeringen var ikke i sig selv nok til at slå den danske bevægelse ned. Tværtimod så man i Sydslesvig i de år ligesom i Nordslesvig før 1914 ofte, at tryk avlede modtryk og øgede sammenholdet i de danske rækker. Afgørende for den sydslesvigske danskheds styrke blev Danmarks holdning. Den store tilslutning til danskheden efter 1945 byggede på håbet om en eller anden form for tilslutning til Danmark, eventuelt efter en længere overgangsordning. Efter London-konferencen i 1948 forstod mange sydslesvigere, at genforening med Danmark ikke kunne gennemføres, og tyske aviser slog det fast med store overskrifter: »Drømmen er forbi. Danmark vil ikke!« Det sidste slog langt hårdere end tyskernes tryk og trusler og briternes tydelige irritation over disse stædige tysktalende slesvigere, som absolut ville være danske.

Skuffelsen over Danmarks afvisning fik mange til at opgive arbejdet for danskheden i Sydslesvig. Selv om de mente det ærligt med at ville være gode danske borgere i Danmark, havde en stor part ikke de sproglige og andre forudsætninger for på langt sigt at leve som dansk mindretal i Tyskland. En del af de ivrigste søgte at komme til Danmark. Mange unge slesvigere måtte rejse sydpå eller til andre

lande på grund af den store arbejdsløshed i deres hjemstavn, og fordi lovgivningen generelt begunstigede flygtningene med fortrinsret til offentlig ansættelse, billige driftslån og boligstøtte. Slesvigerne fandt det i orden, at der blev gjort en særlig indsats for de arme flygtninge, hvoraf tusinder levede kummerligt i baraklejre, men syntes, at regeringen glemte de mange hjemmehørende, som også var i nød. Under de ændrede forhold kunne den svindende nytilgang naturligvis ikke opveje danskhedens tab ved dødsfald, flytninger og på anden måde. I Egernførde trak mange borgerlige sig tilbage efter 1948, og efterhånden gik en del arbejdere over til SPD; men den jævne befolkning holdt ellers fast ved danskheden i forbavsende omfang og forbavsende sejt. Byens danskhed havde også god støtte i Sydslesvigsk Forenings amtssekretariat, fra 1949 ledet af Günter Dreller fra Slesvig.

De følgende år blev iøvrigt ganske drøje for danske sydslesvigere. Efter landdagsvalget 1950 afløstes SPD-regeringen af en udpræget tysk-national landsregering, sammensat af CDU (som har beholdt regeringsmagten lige siden) og det nye flygtningeparti BHE, som med 15 landdagsmedlemmer fik stor indflydelse i landet Slesvig-Holsten i nogle år. Flere af de nye ministre havde været i NSDAP. De fjernede en række socialdemokratiske landsdirektører (svarer til departementschef i Danmark) og erstattede dem med tidligere nazister med Flensborgs overborgmester til 1945 Kracht i spidsen. De nye magthavere tog ikke meget hensyn til Kiel-erklæringen, og den hårde hånds politik over for dansksindede kunne også udfolde sig hos lokale myndigheder. De mange overgreb mod danske sydslesvigere affødte protester til regeringerne i Kiel og Bonn og en lang række retssager mod myndighederne, som i adskillige tilfælde led nederlag ved domstolene takket være den nye grundlovs gode regler om frihedsrettighederne.

Selv om forholdene i Egernførde var ret rolige, mærkedes den nye strømning også her. En borgerlig fællesliste, vendt mod det danske parti, fik støtte fra mange flygtninge, som ellers af sociale grunde stod SPD nærmest. Fra 1951 havde også selve flygtningepartiet en gruppe i byrådet. Kort efter dette valg afskedigede bystyret lederen af byens renovationsvæsen Ernst Prühs, der var dansk kredsmand i nogle år fra 1946 og tillige havde tilhørt den danske byrådsgruppe til 1951. Han anlagde sag og fik afskedigelsen kendt ugyldig på grund af for kort varsel: men 1952 blev han afskediget igen med korrekt varsel.

Endnu i foråret 1955 så man et grelt eksempel på de tyske bestræ-

belser for at holde danskerne nede på alle områder. Egernførde Idrætsforenings fodboldhold blev mester i sin »kredsklasse« og stod efter sin sidste kamp til at rykke op i »Bezirksklasse«, medmindre den afsluttende kamp mellem Gettorp og Flækkeby blev vundet af Gettorp med mindst 16-0. Da begge de tyske hold skød mod Flækkebys mål, vandt Gettorp med 17-0, så E.I. måtte blive i kredsklassen. En fin sportslig indsats!

Men ved samme tid nåede den danske og vesttyske regering frem til en fredelig bilæggelse af de fleste løbende stridspunkter i grænselandet ved de såkaldte København- og Bonn-erklæringer af 29. marts 1955, der bl.a. påny skaffede 42.000 danske vælgere i Sydslesvig repræsentation i landdagen i Kiel. Det var resultat af en dygtig indsats fra den danske statsminister H. C. Hansen. Og denne gang måtte også Kiel bøje sig for den fredelige linie. Der viste sig hurtigt en langt venligere og klogere optræden fra tysk side over for den sydslesvigske danskhed.

Efterhånden som grænsespørgsmålet mistede sin aktualitet, gik danskheden gradvis tilbage. Og over for den svækkede danskhed har de tyske partier bedre råd til at vise sig storsindede, selv om det ikke altid sker. Det mærkedes også i Egernførdes byråd, hvor den danske gruppe i Calløs tid opnåede et nogenlunde godt forhold til flertallet og til tider betydelig indflydelse. I 1948 fik den sydslesvigske danskhed endelig militærregeringens officielle anerkendelse som politisk parti under navnet Sydslesvigsk Vælgerforening (SSV); men samtidig gjorde de mange flygtningestemmer sig for alvor gældende. Udviklingen siden da afspejler sig i valgtallene. Ved byrådsvalgene i Egernførde ser de danske resultater sådan ud:

	stemmer	i procent	mandater
1948	3.504 (højeste danske stemmetal nogensinde)	28,4	7
1951	2.807	26,8	5
1955	1.563 (efter Bonn-erklæringen)	16,4	4
1959	1.128	11,9	3
1962	787	8,3	2
1966	664	6,8	2
1970	561	5,1	1
1974	390	3,2	-
1978	538	4,3	-

Samtidig fik SSV ved kredsvalgene i 1948 5 kredsmedlemmer, 1951 4, 1955 3 og 1959 2. Ved kredsvalget 1962 kom SSV ned på 4,1%, altså under spærregrensen 5%, og har siden ikke været repræsenteret i kredsdagen. Det absolut laveste danske stemmetal i Egernførde efter krigen var 385 ved kredsvalget 1974. - Svarende hertil var SSV's stemmetal ved landdagsvalgene for Egernførde by i 1950 2.555 (20,5%), 1954 1.575 (14,3%), 1958 1.123 (10,7%), 1962 737 (8%), 1967 623 (6%), 1971 445 (3,9%), 1975 387 (3,2%) og 1979 omsider en lille fremgang til 466 (3,4%). - Det kan tilføjes, at der ved forbundsvalget 1949, da SSV vandt 1 mandat i forbundsdagen, faldt 2.726 danske stemmer i Egernførde (20,4%).

Den store byrådsgruppe 1948-51 bestod af ingeniøren Willi Witt (gruppeformand), Callø, Kempe, Ferdinand Jensen, Prühs, maskinsmed Johannes Rønnau, født i Sønderborg, og kleinsmed Nicolaus Lahrnsen. Efter den alvorlige tilbagegang i 60'erne og Callø og Kempes bortgang tabte danskheden sin politiske betydning i byen. Der var dog en solid kerne af trofaste danske, og efter 1975 gik kurven for SSV's valgtal påny lidt opad ligesom i Sydslesvig som helhed.

De, der efter 1945 angreb den danske bevægelse i Egernførde som uægte, sagde under den senere tilbagegang: »Hvad sagde vi ikke?« Indimellem har de dog måske undret sig over, at tilbagegangen ikke gik hurtigere (når det nu kun var en sæbeboble). For disse skeptikere må det være svært at forklare, at der alligevel nu, næsten 35 år efter 1945 og efter en lang årrække med fin økonomi og en ganske høj levestandard i Tyskland, igen er afgivet over 500 danske stemmer i Egernførde, og at byen har en dansk skole med et betydeligt og støt voksende elevtal.

Egernførde siden 1948

»Den kolde krig« mellem øst og vest efter Sovjets magtovertagelse i Tjecoslovakiet i 1948 medførte en hurtigere genrejsning af Vesttyskland, end man ellers kunne have ventet. De tre vestmagter slog deres besættelseszoner sammen til et administrationsområde og gennemførte i 1948 pengereformen med den nye D-mark, der skabte grundlag for en sundere udvikling af erhvervslivet efter tre års kaos og sortbørs.

Vesttyskland var dog stadig et besat område. Det mærkede også Egernførde. Den britiske militærregering havde nu besluttet at sprænge TVA's anlæg som led i den langvarige afrustning af Tysk-

Egernfærde set fra kysten ved Borby 1948 (fot. E. Jensen, Storesolt Skov).

land, der stadig stod på sejrherrenes program. Men nu stødte det på skarp tysk modstand. Den hårdt ramte bys styre ønskede at bruge torpedoanstaltens store bygninger til fredelige formål, især til nye industrier for at skaffe arbejde til de mange ledige. Landsregeringen protesterede energisk over for kontrolkommissionen; 5/12 1948 holdt landdagen møde i Egernfærde og vedtog en skarp indsigelse mod briternes brug af »den brændte jords politik« i et krigsmærket land med 1½ million flygtninge og 100.000 arbejdsløse. Det hjalp ikke. 2 dage efter begyndte sprængningerne, og snart lå både TVA-Nord og -Syd i ruiner; kun enkelte bygninger blev skånet. Landdagen vedtog så den 28/3 1949 en beslutning om særhjælp til Egernfærde, hvor nu over 50% af arbejdstagerne var arbejdsløse.

Efter vedtagelsen af en ny grundlov i 1949 oprettedes forbundsrepublikken Tyskland. Der holdtes valg til en forbundsdag i Bonn, hvorefter CDU og FDP dannede regering under ledelse af Konrad Adenauer. Samtidig gav USA's vældige Marshall-hjælp den vesttyske økonomi et ordentligt løft. Det varede dog længe, før der mærkedes nogen større bedring i Sydslesvig; landsdelen ligger langt fra Rhinen og Ruhr og kaldtes i de år ofte »Tysklands blindtarm«.

I Egernfærde gik det kun langsomt fremad. Fiskerne fik dog hurtigt arbejde for briterne, bl.a. med eftersøgning af miner og torpedoer. Et hold fik efter nogle vanskeligheder med danske myndigheder lov til at hente den ubådsspærring, som tyskerne under besættel-

sen havde lagt mellem Ebeltoft og Sjællands Odde. Det almindelige fiskeri kom efterhånden igang igen, noget senere også byens badeliv. Slagtegården ved sydstranden blev nedlagt; det hjalp på badevandet. Kurparken blev genskabt, og efter pengereformen voksede tallet af badegæster. Byens erhvervsliv afspejles i en oversigt fra januar 1949. Der var meget få større virksomheder, men mange små; nogle af dem levede kun kort som desperate forsøg på at slå sig igennem i en meget svær tid. Byen havde bl.a. 13 fiskehandlere, 18 fiskerøgerier, 3 skibsudstyrforretninger, 2 skibs- og bådebyggerier, 1 rebslager, 1 skibsmægler og 3 speditører, 16 bagerier, 6 mælkehandlere, 10 slagterforretninger, 15 grønthandlere, 46 kolonialhandlere og 15 cigarhandlere (tobakken var sløj endnu nogle år efter krigen), 22 blikkenslagere og installatører, 11 kleinsmede og 16 »dåselukkerier« (for henkogning), 19 skrædermestre, 58 syersker, 16 skomagere, 10 skotøjsforretninger, 16 frisørsaloner og 7 manufakturhandlere, 11 grossister, 6 kulhandlere, 3 tørveværker, 1 tobaksfabrik, 37, der fremstillede kunstgenstande (en jammerlig levevej i den tid), 30 gæstgiverier og 37 vognmænd, 19 læger, 10 tandlæger og tandteknikere, 16 tolke (især for engelsk), 5 banker og 3 ægteskabsbureauer.

I 1950 vedtog landdagen en ny kommune- og kreds-ordning. Efter den har kreds dag og byråd hver en valgt formand, i kreds dagen (amtsrådet) en kredspræsident, i byrådet en borgerforstander. Ved siden af dem står som lønnet leder af forvaltningen henholdsvis en landråd og en borgmester, som regel en jurist; de vælges af det pågældende råd, landråden dog kun blandt kandidater, som er godkendt af indenrigsministeriet i Kiel, og ansættes på 6 eller 12 år - med mulighed for forlængelse, hvis rådet ønsker det. I købstæderne er den fast ansatte borgmester formand for magistraten, der desuden omfatter et antal rådmænd, valgt af byrådet dels som lønnede med fuld arbejdstid, dels som ulønnede (»ehrenamtlich«).

Egernførde har siden 1950 haft et byråd på 27 medlemmer og skiftende borgerforstandere fra SPD og CDU. I en årrække kunne borgerlisten (senere CDU) skaffe sig flertal ved hjælp af flygtningepartiet BHE, som 1951 kom ind i byrådet og i de følgende år spillede en væsentlig rolle; på dette grundlag var en gammel Stahlhelm'er, advokat Hans Ohm, borgerforstander 1951-64. Fra 1978 er posten besat med lektor (Studienrat) Jürgen Anbuhl, SPD; han repræsenterede 1972-76 Slesvig og Egernførde i forbunds dagen. - Borgmester var 1952-67 den tidligere nazist Werner Schmidt, selv opvokset i byen og valgt af borgerblokken, senere CDU. Efter ham valgtes med

dansk støtte en partiløs borgmester Wiedemann, født i Slesvig, som måtte gå af i 1969. Derefter valgte SPD og SSV en ikke-jurist, Kurt Schulz. Han er født i Stettin, men kom ved krigens slutning som såret til Egernførde. Her har han repræsenteret SPD i kredsden 1948-70, i byrådet 1951-69 og i landdagen 1958-75. Han er alment respekteret i byen.

Egernførde-kredsens direkte mandat i landdagen tilhørte 1947-54 SPD ved Eugen Lechner. Derefter har kredsen altid valgt CDU-folk, fra 1971 dr. phil. Gerhard Stoltenberg, der er født i Kiel. Efter nogle år i landdagen gik han over i forbundspolitikken og repræsenterede Rensborg-Egernførde-kredsen i Bonn 1957-71. Han boede nogle år i Egernførde. 1971 slog han igen over til landspolitikk, blev landdagsmand for Egernførde og samme år ministerpræsident, hvorefter han flyttede til Kiel. - Det direkte mandat i forbundsdagen i valgkredsen Egernførde m.m. har siden 1972 været i SPD's hænder.

I Egernførde amts kreds dag, hvis medlemstal i 1946 var 42 og derefter indtil 1970 39 eller 40, var CDU altid største parti på grund af sin støtte i landbefolkningen. Landmand H. Dieckmann fra Schilksee nær Kiel var ulønnet landråd 1946-50 og derefter kredspræsident til sin død 1957. Derefter fungerede den socialdemokratiske vicepræsident, fhv. overregeringsråd Martin Krebs, Egernførde, som kredspræsident til valget 1959; han var iøvrigt borgerforstander i Egernførde 1950-51 og igen 1964-70. Fra 1959 besatte CDU posten som kredspræsident med den dygtige landmand Hans Lorenzen, Søby i Svans. - Som lønnet landråd var det i 1950 på tale at genindsætte den gamle landråd Alnor. Han var imidlertid ikke interesseret, efter sigende på grund af sin nordslesvigske afstamning; det er dog svært at se, at det skulle være nogen hindring, medmindre han af den grund frygtede at komme i et særligt modsætningsforhold til de dansksindede kredsmedlemmer. I stedet blev han så landråd i det holstenske Segeberg 1950-59, mens posten i Egernførde amt blev besat 1950-56 med juristen P. A. Hauschild fra Flensborg amt, der valgtes med dansk støtte. Landråd i Egernførde var derefter indtil 1965 juristen Walter Mentzel, tidligere nazist, siden førende CDU-politiker, og efter ham juristen Egon v. Gayl som den sidste landråd i Egernførde.

I 1970 blev Egernførde amt lagt sammen med Rensborg amt (kreds) som led i en nyordning for hele Slesvig-Holsten med større kredse (amter) og større kommuner. Landrådets og kredsforvaltningens sæde er nu Rensborg, selv om visse dele af forvaltningen endnu

har lokalafdelinger i Egernførde. CDU står også stærkt i den nye storkreds, og Hans Lorenzen, der nu bor i Egernførde, fortsatte som kredspræsident for den nye kreds.

Endnu i 1950 så det ikke godt ud i Egernførde. Flygtningene udgjorde stadig 41% af befolkningen i hele amtet; tallet daledede dog til 30% i 1966, og nu var alle flygtningelejre omsider ryddet. Byen alene havde 1950 2.037 arbejdsløse; de kom næsten alle i arbejde i løbet af de næste 5-6 år. De fleste huse skreg stadig efter kalk og maling, et savn, der først blev endeligt afhjulpet omkring 1960. Trafikforholdene var dårlige og navnlig vejene ud i oplandet temmelig elendige. Endnu i 1949 tænkte man på at bygge en direkte jernbane fra Egernførde til Slesvig. Det blev dog snart opgivet; tværtimod nedlagde man i 1954 på grund af biltrafikkens udvikling de gamle sidebaner til Kappel og Okslev (Owschlag). Hitlers billige »folkevogn«, som tusinder havde sparet op til før krigen, var forsvundet i rustningsindustrien; nu dukkede den op, og nogle år efter krigen var den gode lille vogn til at købe for en billig pris. Den blev straks populær og var med til at lægge grunden for den enorme vejtrafik, Vesttyskland har i dag. I forvejen var trafikpresset gennem Egernførdes gamle bykerne stort; det hændte endda, at to store lastbiler kilede sig fast mod hinanden og mod husmurene i den smalle Langebrogade. Der blev så i 1953 for penge fra Bonn som nødhjælpsarbejde for byens arbejdsløse bygget en gennemkørselsvej uden om bymidten fra gaflen mellem landevejene mod Kiel og Rensborg langs noret over til Slesvig landevej; i 1955 fulgte en god ny vej vestpå syd om Hytten Bjerge til Okslev. 10 år senere kom der en fin vej fra Egernførde til Kappel, så det trafikalt forsømte Svans omsider blev åbnet. Foruden jernbanen Flensborg-Kiel har Egernførde nu fin forbindelse pr. bus til Kiel, hvor efterhånden mange egernførere har arbejde. Der er også god busforbindelse med Slesvig, men ret dårlig til kredsbyen Rensborg. De brolagte gader i det indre Egernførde blev efterhånden næsten alle asfalteret. Der indrettedes flere store parkeringspladser, og 1971 fik byen sin første gågade. - Til varetagelse af forsyningen med vand, gas og elektricitet samt bestyrelsen af havnen og kurforvaltningen oprettede byen 1953 et særligt selskab. Siden 1955 har byen haft et storforbrug af el, der kommer fra det store foretagende Schleswag, og gasforbruget nåede rekordhøjde 1960. Det beskedne antal telefoner i byen voksede voldsomt efter 1949.

Fra 1950 gennemførte Adenauers regering under amerikansk pres

Luftfoto af Egernførde kort før 1980, set ved sommertid og fra syd. foruden det store badeliv ses tydeligt gennemfartsvejen mod Slesvig langs norets østside og de store nye siloer ved havnen. I baggrunden Borbys kystparti (fot. G. Remmer, Flensborg).

Vesttysklands remilitarisering for at styrke den fælles front mod truslen fra øst. Det var ikke populært i den jævne befolkning, der havde oplevet krigen og nu var ved at vænne sig til en fredelig tilværelse uden militær og værnepligt. Var det sat til folkeafstemning i Vesttyskland i 1950, havde der nok været flertal imod at genindføre tysk militær; men befolkningen blev ikke spurgt. Få år efter fik også Egernførde igen garnison. Efter at være tømt for flygtninge havde Karlshöhe-kasernen i nogle år været landets politiskole. Denne blev nu flyttet til Holsten og erstattet af en marineskole for fjernmeldtejeneste. Preusser-kasernen fik en raket-batallion. TVA-Nord er nu ubådsbase og TVA-Syd påny afprøvningssted for marinen. Gadelivet præges igen som før 1945 af marinens folk.

Byen fik desuden nogle helt nye industrier, som var med til at stimulere erhvervslivet. Den vigtigste er J. P. Sauer & Søn fra Thüringen, som 1951 flyttede til Egernførde og begyndte en våbenfabrik i det tidligere TVA-Nord; i 1955 var der allerede 562 ansatte. Da marinen påny overtog området, er fabrikken flyttet til nyopførte bygninger. Derudover er der bl.a. kommet en mindre fabrik for optik. Foruden store gamle handelsforetagender som Siecks kornhandel og Timms trælast kan nævnes »Hauptgenossenschaft« (ligner et dansk

andelsforetagende for grovvarer), hvis store silo er med til at præge byens silhouet. Trods udviklingen af stordrift også inden for pressen med deraf følgende »bladdød« klarer »Eckernförder Zeitung« sig pænt takket været opbygning af et ganske stort, moderne trykkeri.

Det tog tid, før »det økonomiske mirakel« i Vesttyskland, som for en stor del skyldtes Adenauers dygtige økonomi-minister Erhardt, for alvor slog igennem i Sydslesvig med den store flygtningebelægning. Fra omkring 1955 var Egernførde dog ved igen at have normale gode tider. Men også i velfærdsstaten Tyskland har byen fået særlige vanskeligheder, fordi den på flere måder er kommet i klemme.

Efter sammenlægningen med Rensborg amt mistede Egernførde kredsforvaltningen bortset fra motorkontoret og enkelte andre grene. Dertil hører amtssygehuset ved Slesvig landevej, som efter et betydeligt nybyggeri, fuldendt i 1962, råder over alle nødvendige afdelinger for et moderne hospital; af de tidligere privatklinikker i byen eksisterer endnu en enkelt for kirurgi.

Værre er det stigende pres fra storbyen Kiel, hvor folk fra Egernførde i vidt omfang gør deres større indkøb. Også administrativt er byen i mange henseender lagt under Kiel, f.eks. under Kiels landret, arbejdsret og statsadvokat. Politiinspektionen i Egernførde hører under Kiels politidistrikt. Byen hører også under industri- og handelskammeret i Kiel, men derimod som det øvrige Sydslesvig under håndværkskammeret i Flensborg. Til gengæld er amtsretten i Gettorp nedlagt og næsten hele dens område lagt under Egernførdes amtsret; denne har nu 5 dommere og fik 1976 en stor og veludrustet tilbygning ved Reberbanen.

Egernførdes forhen blomstrende søfart gik allerede før 1. verdenskrig for størstedelen over til Kiel efter Nord-Østersø-kanalens åbning. Efter 2. verdenskrig er det gået ud over byens hovednæringsvej fra 1800-tallet, fiskeriet og røgerierne. I 1950 havde byen dog endnu 66 fiskere og 50 små og større fiskefartøjer, herunder mange gode moderne både. Der fanges nu helt overvejende sild. Som noget specielt er der sommerens makrelkonkurrence, hvor også mange turister deltager i kappestriden om at blive »makrelkonge«. Men havfiskeriet hæmmes af militære spærreområder og længere østpå især af østlandenes vidtrækkende hævde af søterritorier, hvor tyske og danske fiskere tidligere fiskede frit. Tilmed er Egernførdes fiskeri gået tilbage, mens fangsterne er vokset i nabohavnene Kappel, Maasholm og Kiel. I byen skumler man om, at Kiel som landshovedstad bevidst har sikret sig en større del af dette erhverv, hvor Egernførde tidligere

Udsyn fra det høje Borby mod syd over det indre Egersførde med fiskerihavn og havnesiloer.

lå i spidsen. Også byens fiskeindustri er gået så stærkt tilbage, at der nu kun er få fiskerøgerier. Man kan dog stadig købe »Kieler-Sprotten«, og i byens restauranter kan man endnu få en god specialitet, rødspætte stegt i røgede flæsketerninger. Fiskerihavnen ligger stadig på sydsiden af det gamle indløb til noret. Over for den har Borby nu en ret stor lystbådehavn.

Turismen er nemlig blevet et af byens bærende erhverv. Trods alt er vandet stadig ret godt i den åbne bugt, og marinen belægger kun en lille del af de lange sandstrande. Fra 1950 udbyggedes kurparken på en del af den gamle eksercerplads; der opførtes bungalows til badegæster og senere en flot svømmehal med havvand. I 1954 var der 7.243 sommerturister i Egersførde. Samme år åbnedes den første campingplads ved TVA-Syd. Siden er der opstået flere store campingpladser på egnen, bl.a. ved Karlsminde strand på nordsiden af bugten. På den gamle »Exe« er der også bygget en stor byhal (Stadthalle) med bibliotek, restaurant o.s.v. Til fornøjelse for turister og andre, som ikke kan finde på noget bedre, har byen to af de såkaldte »spritruter« til Sønderborg. I 1977 var kurforvaltningen i

Byhallen (Stadthalle), opført 1971-72 på den gamle eksercerplads og tæt ved strandpromenaden. Rummer stadsbibliotek, restaurant med udsyn over bugten og andre lokaler til almene formål, herunder en stor sal til koncerter, teaterforestillinger, danseskole m.m.

Egernførde så fornuftig at afskaffe den særlige »kurtakst«, en skat, som i hvert fald gæster nordfra var utilfreds med. Tallet af sommergæster i Egernførde er nu meget stort, selv om byen må konkurrere med de store badesteder ved Kiels yderfjord og det mærkværdige kæmpebyggeri »Damp 2000« på den tidligere så fredelige østkyst af Svans. Turisterne på Egernførde-egnen er mest folk fra Syd- og Middtyskland, som trænger til frisk havluft. De giver byen store indtægter, og mange egerneførdere lever helt eller delvis af sommergæsterne. Man må dog håbe, at turiststrømmen ikke bliver så stor, at den ødelægger netop det, de enkelte gæster søger, nemlig småbyens hygge, den friske luft og den dejlige natur i omegnen, som endnu tildels er bevaret.

Som skoleby hævder Egerneførde sig pænt, selv om seminariet forsvandt. I takt med byens vækst mod nord og syd er nogle af de gamle skoler flyttet ud. Willers Jessen-skolen midt i byen er næsten tømt for elever og bruges delvis som bymuseum. Sandkro-skolen, der indrettedes 1950 i en fløj af TVA-Syd navnlig for flygtningebørn, er ned-

lagt. Til gengæld byggedes mod sydvest den ret store, moderne Albert Schweitzer-skole; her findes også det udmærkede byarkiv, ledet af skolens tidligere rektor Hans Jessen, søn af arkivets skaber Willers Jessen. Helt sydligt i byen er rejst et stort nyt skolecentrum ved Sehestedvej. Der ligger også det nye gymnasium, som har afløst den store Jungmann-skole ved banegården. Borby har nu foruden Vosgerau-skolen fra ca. 1930 den store veludbyggede Gudewerth-skole med tilhørende mellemskole og længst mod nord en ny Fritz Reuter-skole. - Dertil kommer kredsens fagskole tæt ved Borby kirke, syd for noret den tidligere tekniske skole, som er udbygget til bygge-højskole, landbrugsskolen i en nybygning fra 1962 ved Vindebyvej og endelig en landsfiskeri-skole.

I det helt overvejende evangeliske Sydslesvig er det værd at bemærke det katolske element i Egernførde. Allerede ved udbygningen af TVA før krigen kom der en del katoliker til byen. Tallet øgedes under og efter krigen med tusinder af flygtninge fra Schlesien og andre katolske egne. I det gamle Egernførde amt har den katolske kirke nu 8.000 medlemmer, heraf 2.800 i menigheden i Egernførde. Den byggede i 1957 en stor Peter- og Pauls-kirke ved Vindebyvej. - Midt i den nye bydel mod syd er der også bygget en lille evangelisk kirke.

Befolkningens bratte fordobling og den slemme bolignød efter krigen nødvendiggjorde et stort boligbyggeri, så snart der var materialer at få. 1949-66 opførtes 2.054 nye boliger, og siden er mange flere kommet til, tildels på nyindlemmede arealer mod nord og syd. 1978 var byens areal vokset til 1670 ha med 23.000 indbyggere. Der har også været en del erhvervsbyggeri, herunder nogle store nybygninger på østsiden af Jomfrustien; derved er nogle kønne kig ud over bugten gået tabt. Bystyret synes dog at arbejde for at bevare store dele af den gamle, lave bebyggelse, som giver den indre bydels gader og stræder deres hygge. Det gamle rådhus blev sat smukt i stand i 1961.

Byen har bevaret en del gamle stiftelser som mere eller mindre private alderdomshjem. Christians Plejehus fra 1785 er ganske vist ophævet forlængst; tilbage er kun den lange bygning på vestsiden af Kielergade med små private lejligheder. Men Otte-stift fra 1739 står stadig i Ottesgade og styres fortsat af efterkommere af stifteren Christian Otte, død 1749; en datter af ham blev gift med proviantmester H. F. Lawaetz, Rensborg, og en ætling af dem, gårdejer Hans Lawætz, Refnæsgård ved Kalundborg, har været stiftelsens administrator siden 1967. Derudover kan nævnes Nicolajstift fra 1860 og

Borgerstiftelsen fra 1878. Den store Diederichsen-Stiftelse ved siden af sygehuset, oprettet 1912 som plejehjem for gamle sømænd, er nu almindeligt alderdomshjem.

Endnu eksisterer også de festlige gamle skyttegilder, Borger-skyttegildet fra 1570 (»Gelbe Weste-Gill«) og Borby-gildet fra 1746, hvis fugleskydninger henholdsvis til pinse og en uge efter sætter kulør på byen. I vor tid er yderligere oprettet et »Plattdütch Gill«, hvis formand er byarkivar Hans Jessen. Det prøver at bevare brugen af og kendskabet til byens fornøjelige slesviger-plat, som desværre er på vej til at uddø på grund af den store tilflytning af fremmede efter 1939 og den stærke påvirkning fra højtysk gennem radio siden 20'erne og fjernsyn fra ca. 1960. - Dansk sprog indtager en beskednen plads i Egernførde. De første år efter krigen øgedes kendskabet til dansk mærkbart, bl.a. ved læsning af Flensborg Avis. Men i det daglige står det danske sprog svagt over for de tysktalende omgivelser, tyske aviser, tysk radio og især tysk fjernsyn. Selv blandt de dansksindede bruger kun få familier dansk i daglig tale. Alligevel kan gæster nordfra overraskes over unge egernførere, som taler godt dansk efter dansk skolegang og ferieophold i Danmark.

Man må ønske, at den tiltalende by ved den friske bugt må få en sund og fredelig udvikling i den kommende tid, og at den samtidig kan fastholde værdifulde dele af sin bevægede historie i fred og i krig ud fra sin beliggenhed i den sydligste ende af det gamle danske hertugdømme Slesvig og de vekslende påvirkninger fra nord og syd, siden byen i 1288 for første gang optrådte som et særligt retsområde.

Kort over Egersfôrde 1973, der viser byens vækst efter 1950. De på kortet angivne planlagte skolecentre for de store nye bydele mod syd og nord er siden blevet til virkelighed (Egersfôrdes byforvaltning).

Borgmestre i Egernførde

(foreløbig liste)

Da der ikke tidligere har foreligget nogen liste over byens borgmestre, opstilles her som grundlag for videre udbygning ved fremtidig forskning en foreløbig borgmesterliste, tilvejebragt på grundlag af de mange forskellige kilder, som er brugt ved udarbejdelsen af bogen, og med stor hjælp fra byarkivar Hans Jessen. Listen er ikke udtømmende. Fra tiden før 1700 mangler talrige oplysninger, og også efter 1700 er der mange usikkerhedsfaktorer. Der kan sikkert findes fejl i listen. Vanskelighederne øges ved, at byen i en stor del af 1600-tallet og i visse perioder i det følgende århundrede havde to borgmestre, en 1. og 2. borgmester eller undertiden en borgmester og en borgmester-aspirant med løfte om embedet ved ledighed.

Hvor en borgmester kun kendes noget tilfældigt på et eller flere årstal, er disse angivet. Kendes både tiltrædelses- og afgangså, angives de med bindestreg, f.eks. 1906-14. Nogle borgmestre blev først indsat kommissarisk og fik senere rigtig bestalling; det angives således: 1816(b. 1817)-28. Er en borgmester død i embedet, angives det med (†).

Af Egernførdes *byfogder* kendes kun få ved navn. Der kan derfor kun opstilles en meget spredt byfoged-liste for tiden til kort efter 1800, da politimester-embedet blev indført. Fra den følgende tid medtages navnene på nogle politimestre, som ikke tillige var borgmestre.

For tiden efter 1950 tilføjes en særlig liste over *borgerforstandere*.

I. Borgmestre

Claues Bornsen	1551, 1553
Hynrich Holste	1553, 1558
Paul Kremer	1561
Jürgen Maes (først 2. borgmester)	1586, 1589, 1600
Jürgen Kremer (Krämer)	1589, 1600, 1601, 1604, 1606
Peter Mandixen (bl.a. epitafium)	1604, 1605, 1611 (†)
Melchior Witte	1611, 1612, 1617, 1631, 1633
Simon Christian († 1616)	1612, 1613, 1614, 1615
Heinrich Stadtlander	1615, 1619, 1620

Joachim Thilbehr	1633, 1634
Simon Kruse (Crusius på kirkeklokke)	1641, 1647
Christian Mechlenburg	1651
Hans Blanck(e) († 1679)	1652
Jürgen Thielbehr (Tylbehr)	1657, 1672, 1674 (†)
Joachim Wichmann (2. borgm., 1672 1. borgm.)	1658, 1661, 1664, 1666, 1672
Otto Witte	1659, 1683 (†)
Otto Thielbehr (måske kun rådmand)	1661
Paul Hoekell	1682, 1692 (†)
Wilhelm B. Valentiner († 1706)	1691, 1693, 1701
Ewald Kistemacher	1696, 1705 (†)
August Valentin Rhenius (afsat af hertugen)	1701- 9/3 1711
Bendix (Benedict) Deichmann (2. borgm., † 1708)	1705, 1707
Johann Albrecht Semmelhak (1684 kæmner)	1707, 1713 (†)
Hinrich Fick (Stadtkommis-sar, afsat af kongen)	1711-14
August Valentin Rhenius (genindsat af kongen)	7/2 1714-25 (†)
Detlev Julius T(h)amm (f. 1696, før 1726 rådmand)	1726(b. 1731)-56(†)
Friedrich Wilhelm Otte (adjunktur og eventualbestalling, † 1766. - Det er en fejl, når Heimatgemeinschafts årbog 1961 nævner faderen Christian Otte som borgmester)	1741-56
Thomas Hinrich Classen (Clausen) (adjunktur og eventualbe-stalling)	1756- 86 (†)
Johann Nicolaus Fürsen	1787-1815 (†)
Nicolaus Georg Ferdinand Sua-dicani (bestalling på dansk, 1821 tillige bysekretær)	1816(b. 1817)-28 (†)
Detlef Heinrich Christian Clau-	

dius (tidligere assessor på Ærø, døde på Gottorp under salut for Christian VIII)	1828-16/8 1840 (†)
Caspar Conrad Langheim (de første år tillige byfoged og politimester)	1840-53
Louis Hammerich (senere herredsfoged i Boking herred og politimester i Flensborg, † 1916)	1853-56
Ludvig Brockenhuus-Schack (herredsfoged i Egernførde herred, kun konst. borgm., † 1905)	1856-59
Hans Rudolf Hiort-Lorenzen (senere herredsfoged i Satrup og redaktør i København, † 1917)	1859-60
Christoffer Leisner (f. 1813 i Haderslev, borgm. i Slesvig til 1860, † 1868)	1860-februar 1864
Wilhelm Jahn (1864 bysekretær, derefter komm. borgm.)	1866(b. 1870)-82
H. Fürstenwerth	1882-93
Felgenhauer	1894-1906
Karl Heldman	1906-14 (†)
Albers (forlod byen marts 1920 efter Kapp-kup)	1916-20(21)
Willers Jessen (komm.)	1920-21
Bruhn (komm.)	1921-22
Pönitzsch (suspenderet 1926)	1922-26(28)
Heinn (komm.)	1926-31
Wilhelm Sievers (siden landråd i Flensborg amt og overborgmester i Flensborg)	1931-33
Helmut Lemke (siden borgm. i Slesvig)	1933-37
Friedrich Böhm (1943 strafforsat til Vesterland)	januar 1938 - november 1943
Heinz Loewer (advokat, kun fung. borgm.)	november 1943-45
Hans Ohm (advokat, komm., senere borgerforstander)	7/6-7/7 1945

Ewald Wendenburg (komm., 1946 stadsdirektør)	aug. 1945-sept. 1946
Daniel Hinrichsen (røgeriejer)	1946-50
Ewald Wendenburg (hidtil stadsdirektør)	1950-52
Werner Schmidt	1952-67
Hans Wiedemann	1967-69
Kurt Schulz	1969-

II. *Nogle byfogder og (efter ca. 1805) politimestre i Egernførde*

Gerd van Kotelberg (i byens gamle registre findes stednav- net Kolnbarg = den kullede, bare bakke)	1421, 1423
.....	
Claus Vaget (på kirkestol)	1581
.....	
Gadert Schäfer	1633
.....	
Johann Gottfried Benisch	1700, 1705, 1718
Johann Hinrich Schlüter (advokat, anklager)	1726, 1729
.....	
J. B. Heuser (advokat)	1780, 1788 (†)
Friedrich v. Somm (advokat, † 1824)	1788-?
Eitzen	1820
Friedrich Niemann	1844, 1847, 1853 (†)

III. *Borgerforstandere.*

Martin Krebs (overregeringsråd, SPD)	1950-51
Hans Ohm (advokat, CDU)	1951-64
Martin Krebs (SPD)	1964-70
Horst Mambrey (SPD)	1970-74
Klaus Jung (CDU)	1974-78
Jürgen Anbuhl (lektor, SPD)	1978-

Anvendt litteratur vedrørende Egernfórdes historie siden 1241

I almindelighed henvises til: Sønderjyllands historie I-V, red. af Vilh. la Cour, Knud Fabricius, Holger Hjelholt og Hans Lund (1930-33). Se det særlige registerbind, udarbejdet af H. J. H. Glædemark (1943).

Desuden henvises til:

Danske Magazin 6. rk. III, 1923 s. 164-67, Do. 7. rk. I, 1936 s. 352 ff., Do. 8. rk. III, 1967-70, s. 71 ff.

Caspar Danckwerth: *Neue Landesbeschreibung der zwey Herzogthümer Schleswich und Holstein* (1652).

Eckernförder Zeitung 1/1-2/7 1933.

Einwohnerbuch der Stadt Eckernförde 1937.

Erhvervshistorisk årbog 1967 s. 23-28.

Kr. Erslev: Erik af Pommern (1901) s. 45, 47 og 447.

H. Fontenay v. Wobeser: *Eckernfördes Blütezeit und die Familie Otte* (Egernförde 1920).

H. Gramm: *Das kgl. evangelische Lehrerseminar Eckernförde* (Egernförde 1908):

Gruß aus Eckernförde. 124 Bildpostkarten (Slesvig 1977).

C. G. Hanssen: *Versuch einer Chronik von Eckernförde* (Kiel 1833).

Holger Hjelholt: *Sønderjylland under Treårskrigen I-II* (1959-61).

Anna Hude: *Holstenerpræstens Krønike* (1903) s. 123.

Jahrbuch der Arbeitsgemeinschaft Schwansen, Hütten und Dänischwohld, senere der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde, 1936-78.

Franz v. Jessen: *Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie* (1901).

Franz v. Jessen: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900-37 I-III* (1938).

Willers Jessen og Chr. Kock: *Heimatbuch des Kreises Eckernförde 1916. Nye og reviderede udgaver 1928 og 1967.*

Kunstdenkmåler des Kreises Eckernförde (1950).

Kunst-Topographie Schleswig-Holstein (1969).

Eugen Lechner: *Der Lebenswille einer Stadt* (1949).

Axel Linvald: *Stemninger og Tilstande i Sønderjylland ved Krigens Udbrud 1864* (1920).

- Meddelelser om Preussernes og Østrigernes Færd i Slesvig. Trykt som manuskript 1864.
- H. Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig (Kiel 1906).
- J. S. N. Panum: Beschreibung des kgl. Christians-Pflegehaus bei Eckernförde (Slesvig 1833).
- E. Pontoppidan: Den danske Atlas VII (1781) s. 722-48.
- Provinzialberichte 1818 s. 117 ff og 241 ff, samme 1829 s. 429 ff.
- Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein 1867-1914 (div. år).
- Handbuch für die Provinz Schleswig-Holstein 1929 og 1936.
- Handbuch für Schleswig-Holstein 1955.
- Hans Wilh. Schwarz: Findbuch des Bestandes Abt. 320. Eckernförde (udg. af Landsarkivet på Gottorp. Slesvig 1976).
- H. C. P. Sejdlin: Diplomatarium Flensborgense (1865) s. 322.
- Sydslesvig i Dag 1945-55 ved G. K. Brøndsted (1956).
- Topographie des Herzogthums Schleswig (Kiel 1853) s. 108-10.
- J. P. Trap: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig II (1864) s. 620-28.
- Tøjhusmuseets bog om Treaarskrigen I-II (1948-49).
- Wer ist wer? 1977.

Navneregister

- Abel, konge 116
 Abrahamson, J., oberst 181
 Absalon, biskop 22
 Adenauer, Konrad, forbundskansler
   233, 268, 271, 273
 Adler, landråd 221, 224
 Adolf, hertug 146
 Adolf, greve 23
 Ahlefeldt, von, slægten 67, 94, 95,
   96, 98, 147
 Ahlefeldt, Abel(one), f. Stake 94
 Ahlefeldt, Benedict 94
 Ahlefeldt, Claus 96, 97
 Ahlefeldt, Godske (Gotschalck) 94,
   97, 98, 143
 Ahlefeldt, Godske (til Saxtorp) 95
 Ahlefeldt, Godske, biskop 95, 97
 Ahlefeldt, Helwig, f. Rantzau 97
 Ahlefeldt, Jürgen von 85
 Ahlefeldt, Wolf 95
 Albers, borgmester 221
 Alnor, Walter, landråd 224, 237,
   238, 247, 270
 Anbuhl, Jürgen, lektor,
   borgerforstander 269
 Andersen, Asbjørn, keramiker 102
 Andriani, von, konferentsråd 101
 Ansgar, helgen 45, 52
 Asbury, W., guvernør 249

 Bahnsen, C. A., professor 192 f.
 Baudissin, greve, rigsdagsmedlem
   200, 201
 Bausch, landråd 224
 Bernadotte, marskal, senere konge
   172
 Bismarck, Otto von,
   ministerpræsident, senere
   rigskansler 197, 199 f., 203
 Bjørnsen, P. J., viceadmiral 89
 Blauenfeldt, herredsfoged 199
 Blicher, Sten Steensen, forfatter 35
 Blome, Dorothea 147
 Blome, Otto 147
 Bodelschwink, biskop 241
 Bong-Smidt, C. O. W., byfoged 182
 Bornemann, Johs., præst 145
 Braun, ministerpræsident 232
 Braun, G., historiker, korttegner 18,
   19, 20, 26, 27, 66, 148
 Bremer, Jürgen, advokat 176
 Brenner, Louis, nationalsocialistisk
   Sturmbannführer 250
 Brock, Birgitte 71
 Brockdorf, von, slægten 55, 147
 Bruchtorf (Brockdorf), Heinrich
   134
 Brochmand, E., borgmester 89
 Brockmand, Jesper, bodsprædikant
   81
 Brüning, agent 161
 Brüning, rigskansler 226
 Brüning, nationalsocialistisk leder
   239
 Buchmann, nationalsocialistisk
   Ortsgruppenleiter 232, 239
 Buchwald, von, familien 67, 84, 85
 Buchwald, Claus 73, 84
 Buchwald, Johann Georg Ludwig
   Bonifaz, direktør, keramiker 103,
   107, 108, 109, 110, 159
 Büchert, A. Lorenz, landmand 257
 Bülow, C. F. G. von, landråd 201
 Bülow, F., general 186, 187
 Bøhm, Friedrich, borgmester 244
 Bøhrnsen, Peter, nationalsocialistisk
   kredsleder 232, 239, 250
 Börnsen, familien 85
 Børnsen, Thomas, rådmand 154
 Børsting, katolsk præst 247

- Callø, Iver, direktør, politiker 257, 260 f., 266, 267
- Carl XII, konge 156
- Carl, landgreve af Hessen 164, 165, 179
- Carl X Gustav, konge 153
- Caspar, bøddel 134
- Christensen, M., borgmester 89
- Christian I, konge 143
- Christian II, konge 143, 144
- Christian III, konge 22, 117, 145, 146
- Christian IV, konge 88, 117, 150
- Christian VI, konge 126
- Christian VII, konge 218
- Christian IX, konge 129, 195, 197
- Christian, prins 90
- Christian Albrecht, hertug 155, 156
- Christiansen, gårdejer 179, 180
- Clausen, C. E., jernstøber 196
- Clausen, Thomas, generalsuperintendent 157
- Clemens, helgen, pave 52
- Coh, bogholder 101
- Colditz, Carl von, direktør, major 171
- Cour, Vilh. la, historiker 18, 20, 21, 22
- Crespigny, Champion de, guvernør 249
- Crusins, Simon, skriftefader 133
- Danckwerth, geograf, korttegner 18, 19, 20, 26
- Darré, rigsminister 227
- Davids, M. amtmand 190
- Dehn, Carl, handelskommis 197
- Dehn, Johan Heinrich, købmand 196
- Delfs, dommer 239
- Dibelins, Otto, biskop 242
- Dibier, M., klokkestøber 147
- Dickhoff, Jacob 133
- Didriksen, toldinspektør 199
- Dieckmann, H., landråd 224, 270
- Dirkes, Cyriacus, billedskærer 72
- Dreller, Günter, amtssekretær 265
- Dreyer, Hans, billedskærer 72
- Ebert, Fr., præsident 219
- Eggers, C., lærer 181
- Eib, Klauss, billedskærerlærling 76
- Einstein, Albert, professor 238
- Ekwall, Eilert, historiker 34
- Erhardt, Ludwig, forbundskansler 273
- Erik af Pommeren, konge 19, 116, 140
- Erslev, Kr., historiker 141
- Eskildsen, Claus, lærer, forfatter 256
- Estorff, von, friherre, landråd 201
- Estrup, H. F. J., lektor, godsejer 180
- Fæhse, politiker 233, 236
- Felgenhauer, borgmester 202
- Filskov, Peter, lærer 211
- Flor, Chr., professor 177
- Frederik I, konge (hertug) 94, 116, 143
- Frederik II, konge 120
- Frederik III, konge 153
- Frederik IV, konge 100, 122, 156, 171
- Frederik V, konge 161, 163
- Frederik VI, konge 127, 172
- Frederik VII, konge 118, 177, 195, 197
- Frederik, prins af Hessen 172
- Friedrich (Frederik), hertug 135, 152, 155, 157, 197
- Friedrich Ferdinand, hertug 219
- Fürstenwerth, H., borgmester 202
- Føh, prokurist, SA Obersturmführer 241

- Gayl, Egon von, landråd 224, 270
 Gerhard, greve 23, 34, 116, 137
 Gidionsen, deputeret 197
 Godescalcus de Ekerenvorde 23, 30
 Goebbels, propagandaminister 223
 Gorm den Gamle, konge 115
 Gudewert, billedskærer 69 ff., 154, 155
 Göring, rigsmarskal, ministerpræsident 223, 232, 237, 243
 Hacke, familien 85
 Hagedorn, leder af Stahlhelm 238
 Hammerich, Louis, premierløjtnant, borgmester 190
 Hans, konge 143
 Hans Christian, 133
 Hansen, H. C., statsminister 266
 Hansen, J. J. H., lærer, bladudgiver 175
 Hanssen, C. G., historiker 18, 20, 22, 24
 Harald Blåtand, konge 115
 Harder, seminarielærer 206
 Hauschild, Peter Alvin, landråd 224, 270
 Hedevig Sofia, hertuginde, 156
 Hedvig Eleonore, dronning 153
 Heime, kommuneforstander 237
 Heinrich, prins 219
 Heldmann, borgmester 216
 Henrik, greve 140
 Hindenburg, generalfeltmarskal, præsident 227, 238, 242
 Hinkelmann, Andreas, kgl. fiskemester 207
 Hinrichsen, kulhandler 258
 Hinrichsen, Daniel, borgmester 253
 Hitler, Adolf, rigskansler, fører 132, 227, 231, 232, 238, 242, 244, 247, 248
 Hoevermann, Otto, overpræsident 249
 Hogenberg, F., historiker, korttegner 18, 19, 20, 26, 27, 66, 148
 Holstein, U. A., amtmand 190
 Hubertus, helgen 44
 Hudemann, F., kaffehandler, politiker 236
 Hugenberg, politiker 232, 238
 Huss, Tilemann von, generalsuperintendent 145
 Høyer-Møller, feltpræst 188
 Haase, S., regimentskirurg 171
 Irene, prinsesse 219
 Isenbüll, Detlef 135
 Iwersen, P., forstander 181
 Iversen, Siemon, billedskærerlærling 76
 Iversen, W., landmand 235
 Jacobæus, Petrus, lærer 145
 Jahn, Johann August, direktør, keramikker 110
 Jahn, W., borgmester 202
 Jensen, Chr. Axel, kunsthistoriker 90
 Jensen, Ferdinand, læge, politiker 259, 267
 Jensen, H. N. A., historiker 35
 Jensen, P., rådmand 89
 Jessen, Hans, rektor, arkivar 276, 277, 279
 Jessen, Willers, rektor, lokalhistoriker, politiker 211, 221, 234, 258, 276
 Jockisch, H., historiker 13
 Johan, greve 140
 Johann Adolph, hertug 117
 Johann, greve 23, 24
 Johannes Døbereren 82
 Jungmann, kaptajn 185, 188, 223

- Justinian, kejser 121
 Jürgensen, hattemager 197
 Jürgensen, rigsdagsmand 238
 Jürgensen, Jürgen, formand for Arbejder- og Soldateråd, politiker 219
 Jørgensen, Lorentz Jories, billedskærer 72 ff.
- Kapp, von, officer 221
 Karl V, kejser 121, 126
 Kempe, Johannes, politiker 229, 233, 236, 258, 267
 Kietting, Maria, pensionær 171
 Klaus, greve 140
 Knudt, Adam Christoffer 85
 Kock, Christian, lærer 216
 Kok, Johannes G. E., sprogforsker 35
 Kolding, Peder Jensen, billedskærer 76
 Kolhoff, Caspar, borger 133 ff.
 Kracht, overborgmester, landsdirektør 265
 Krag, Jens Otto, statsminister 261
 Kragelund, P., overlærer, fmd. f. Slesvig-Ligaen 261
 Krebs, Martin, kredspræsident 270
 Kressler, Willi, tømremester, politiker 259
 Krogh, G. E., general 187, 189
 Krummendick, Hedvig Sophia von 147
 Krummendieck, Erik 23, 24
 Kruse, Abel, anklaget for trolddom 133 ff.
 Kruse, Chr. 148
 Kruse, Johan, karetmager 177
 Kunze, formand for lærerforening 239
 Köster, admiral 211
 Lahrsen, Nicolaus, kleinsmed, politiker 267
 Lange, Chr. G., købmand 197, 199
 Langheim, borgmester 148, 182, 184, 190
 Lassen, Käte, maler 243
 Laur, Wolfgang, sprogforsker 35
 Lawaetz, H. F., proviantmester 276
 Laverentzen, Abel, anklaget for trolddom 118
 Lawæts, Hans, gårdejer 276
 Lechner, Eugen, politiker 254, 270
 Lehmann, Walther, præst 226
 Lehmann, Wilhelm, lærer, digter, æresborger 226
 Leihammer, Abraham, keramiker 102, 103, 105, 109, 110
 Leihammer, Johann, keramiker 102, 105, 110
 Leisner, Carl, borgmester 128, 190, 191, 197, 198, 199
 Lemke, Helmuth von Soltenitz, borgmester, ministerpræsident, landdagspræsident 240 f.
 Ley, Robert, leder af Arbejdsfronten 244
 Liliencron, F. N. A., amtmand 182, 184, 190
 Lilliencron, Friedrich (Detlev) von, digter 202
 Lindenov, Sophie 87
 Loewer, borgmester 248
 Lohse, Hinrich, nationalsocialistisk Gauleiter, overpræsident 232, 236, 249
 Lorentzen, P., forstander 181
 Lorenzen, senator 179
 Lorenzen, Hans, kredspræsident 270, 271
 Lorenzen, H. R. Hiort, borgmester 190
 Lorenzen, Peter Hiort, købmand, stænderdeputeret 175, 176
 Lornsen, Uwe, Jens, landfoged 175

- Lucht, magister 145
 Lund, J. P., overlæge 191
 Luther, Morten, reformator 81
 Lübke, C. C. Th., advokat 175
 Lübke, F. W., ministerpræsident 251
 Lücke, L. von, keramiker 100
 Lüdemann, H., ministerpræsident 254
 Lüders, dr. 197
- Mackeprang, M., historiker 52
 Magdalene Sibylle, prinsesse 90
 Manicus, Claus, læge 176 f., 191
 Margrete, dronning 140
 Marsvin, Ellen 72
 Martfelt, Chr., landøkonom 159, 160, 162
 Mathiesen, Peter, landråd 224, 248
 Matthiassen, advokat, justitsråd 216, 221
 Mauritius, Bernhard, præst 145
 Mechtild, dronning 23, 34, 116, 137
 Meinstoffer, Magdalene Hennecken 154
 Meinstorp, von, familien 67, 84
 Meinstorp, Henneke 82, 84
 Meinstorp, Magdalene 82, 84, 91
 Mentzel, Walther, landråd, statssekretær 224, 241, 248, 270
 Meyer, J. A., kaptajn 186, 187
 Meza, Christian de, general 198
 Moltike, Hennekinus, lensmand 18, 23, 24, 32
 Monrad, D. G., konsejlspræsident 197
 Monro, Robert 151
 Motz, J. H., geograf 26
 Müller, dommer 239
 Müller, præst 242
 Müller, J., keramiker 105
 Müller, R., landbygningsinspektør, leder af bygmesterskole 211
- Møller, A. P., skibsreder 262
- Napoleon I, kejser 127, 171, 172, 173
 Napoleon III, kejser 225
 Naumann, Heinrich 148
 Nicolaus, biskop 143
 Nielsen, N., rådmand 90
 Nissen, J. H., lærer 193
 Nolde, Emil, maler 244
 Notz, G. von, frøken, nationalsocialistisk kvindeleder 239
 Nør, prinsen af 175 f., 183
- Odewald, Børre, keramiker 102, 110
 Olsen, Hans, borgmester 250, 269
 Olshausen, Th., advokat 175
 Ormsby, major 250
 Ostern, Heinrich, billedskærrelærling 76
 Otte, familien 100, 158 ff., 169
 Otte, Christian, købmand 125, 158, 276
 Otte, Dorothea Charlotte f. Reventlow 158
 Otte, Friedrich Wilhelm, borgmester kancelliråd 101, 158, 159
 Otte, Johann Nicolaus, købmand 101, 106, 107, 109, 110, 159
 Otte, Margrethe Dorothea 158
 Oxenstierna, Axel, rigskansler 153
- Paludan, Frederik, kommandørkaptajn 186, 187
 Panum, J. S. N., regimentskirurg 165
 Papen, von, politiker 238
 Parvus, Eskillus, ældste kendte borger i E. 116
 Paulus, apostel 82

- Pedersen, Else Munk, skoleleder 261
- Peperkorn, præst, nationalsocialistisk kredsleder 236
- Pescke, senator 200
- Peter, apostel 82
- Peter, zar 156
- Petersen, Bruno, sparekassedirektør 252
- Petersen, H. C. C., fysikus 179
- Petersen, Karl-Erik, kulhandler 259
- Poel, Johan, præst 95
- Pogwich, von, familien 67, 85
- Pohle, Kurt, redaktør, politiker 253
- Preusser, Th., landkadet 186, 188
- Prühs, Ernst, politiker 265, 267
- Quast, general 216
- Rambusch, toldinspektør 100
- Ramm, Detlef, nationalsocialistisk Ortsgruppenleiter 239, 250
- Rantzau, slægten 147
- Rantzau, Paul 147
- Rantzau, Renate 147
- Rasmussen, rektor 234
- Rasmussen, toldassistent 199
- Rathgen, C., købmand 206
- Rautersberg, C., arkitekturhistoriker 46, 53
- Raymundus, kardinal 144
- Recke, von der, friherre, landråd 201
- Reimers, P., købmand 184
- Rese, Gerhard, præst 145
- Rhenius, August Valentin, borgmester 122
- Ripenau, familien 85
- Ripmauer, Heinrich 133, 154
- Rosenberg, Alfred, rigsminister 236
- Rosenbohm, G. 20, 23
- Rud, Borchard 90
- Ryberg, Niels, købmand 159
- Rye, Olaf, general 186
- Røhm, SA leder 242
- Rønnau, Johannes, maskinsmed, politiker 267
- Röschmann, J., historiker 21
- Saint-Germain, greve 164, 165
- Samwer, Karl Friedrich, professor 191
- Sauer, J. P. 272
- Schacht, Hjalmar, finansminister 242
- Schaub, Georg, rektor 234, 243, 251
- Schaumburg, greveslægten 137
- Scheel, Detlef, landråd 224, 251
- Scheller, Peter, tovværkshandler, politiker 221, 227
- Schenk, fru, nationalsocialistisk kvindeleder 239
- Schenk, Richard, minister 256
- Schilling, toldkontrollør 199
- Schleicher, general, politiker 231
- Schlottmann, N. F., forstander 181
- Schmidt, Werner, fører f. Hitler-Jugend, borgmester, statssekretær 240, 258, 269
- Schröder, von, friherre, landråd 221, 224
- Schröder, Abel, billedskærer 76, 88
- Schultz, postmester 199
- Schultz, Kurt, borgmester 270
- Schumacher, Heinrich, politiker 251
- Schumacher, Kurt, politiker 258
- Schwensen, Jac. Chr., bogtrykker, bladudgiver 191, 202
- Sehested, Otto 147
- Sehestedt, Clara von 149
- Seldte, fører i »Stahlhelm« 238
- Sieck, købmand 223, 272
- Sievers, Wilhelm, borgmester 235 f.

- Spend, N., provst 90
 Stauning, Th., statsminister 236
 Steenstrup, Johs., historiker 33, 34, 35
 Stegelmann, deputeret 197
 Stein, Lorenz von, professor 182
 Steltzer, Th., ministerpræsident 234, 249, 253
 Stenbock, general 156
 Stick, Johan, kgl. vejer, postmester 161
 Stoltenberg, Gerhard, ministerpræsident 270
 Stöcken, Wilhelm, landråd 224, 236, 251
 Svend Grate, konge 118
 Sørensen, toldassistent 199

 Teuchert, W., arkitekturhistoriker 44
 Thamm, Detlef Julius, borgmester 125
 Thienbehr, Otto, borgmester 155
 Tillisch, F. F., regeringskommisær 190
 Timm, H. F., købmand 206, 272
 Timm, J. F. B., købmand 196

 Ulrich, S. F., løjtnant 187
 Urne, Kristoffer 74, 75, 87, 88, 89, 91

 Valdemar, konge 22, 23, 24, 30, 32, 33, 34, 115, 138, 139
 Valdemar, hertug 23, 24, 116
 Valdemar, junker 140
 Waldemar, prins 219
 Valentin(er), Wilhelm, borgmester 122
 Wallmoden-Gimborn, greve, officer 172
 Wels, Otto, politiker 234
 Wendenburg, Ewald, stadsdirektør 250
 Wettring, Chr., købmand 175
 Vibe, Ditlev, amtmand 122, 157
 Wichmann, Joachim, borgmester 155
 Wiedemann, borgmester 270
 Vieth, nationalsocialistisk kredsleder 231
 Wildroth, Georg, præst 95
 Wilhelm I, kejser 201
 Wilhelm II, kejser 212, 216, 218
 Wille, frøken, nationalsocialistisk kvindeleder 239
 Willisen, K. V., general 189
 Wisch, slagter 147
 Witt, Willi, ingeniør, politiker 267
 Vogt, Helmuth, ingeniør 259
 Woisolofsky, C. F., geograf 26
 Vosgerau, Richard, fagforeningssekretær, politiker 217, 230, 237, 247
 Wrangel, F. H. E., generalfeltmarskal 198
 Wulff, Johan, fabrikant 100
 Zopff, G. F., keramiker 102, 105

